

LUSTGÅRDEN
2019

Lustgården

Årsskrift 2019
Årgång 99

FÖRENINGEN FÖR
DENDROLOGI OCH PARKVÅRD

Föreningen för Dendrologi & Parkvård

THE SWEDISH SOCIETY FOR DENDROLOGY AND PARK CULTURE

Ordförande

Per Jönsson, Västerlånggatan 64, 111 29 Stockholm
mobil: 0706-20 11 64, eugenjonsson@gmail.com

Vice ordförande

Daniel Daggfeldt, Drottningholmsvägen 70, 112 43 Stockholm
tel: 08-13 12 20, mobil: 0709 968 774, daniel@tradmastarna.se

Sekreterare

Catharina Lewenhaupt, Skogsstigen 13, 185 99 Vaxholm
tel: 08-541 364 45, mobil: 0704 641 391, catharina.lewenhaupt@gmail.com

Medlemssekreterare

Inger Törnblom, Årstavägen 65, 120 54 Årsta
tel: 070-255 63 52, inger.tornblom@gmail.com

Skattmästare

Barbro Ridderlöf, Sibyllegatan 65, 114 43 Stockholm
mobil: 0708 130 090, ridderlof.barbro@gmail.com

Redaktör

Börje Lind, Volundsgatan 15, 723 55 Västerås
mobil: 070-561 87 90, borje_lind@icloud.com

Övriga

Pia Barklund	pia.barklund@telia.com
Caroline Bergström	bergstrm.caroline@gmail.com
Börje Drakenberg	borje.drakenberg@gmail.com
Hans Peter Hedlund	konservering@hanspeterhedlund.se
Eva Hernbäck	eva.hernback@outlook.com
Yvonne Högberg	vonna.hogberg@hotmail.com
Gunvor Larsson	gunvorl@telia.com
Lars Nyberg	lars.oa.nyberg@gmail.com
Johan Stenberg	johanstenbergiandebol@hotmail.com

Medlemsavgifter

Ordinarie medlem	450 kr / år
Familjemedlem	150 kr / år
Studerande	150 kr / år
Ständig medlem	6 000 kr
Ständig familjemedlem	3 000 kr

Lustgården

Redaktör

Börje Lind, överläkare

Redaktionsråd

Pia Barklund, docent i skoglig mikrobiologi

Patrick Bellan, universitetsadjunkt vid SLU Alnarp

Gunvor Larsson, botanist

Henrik Morin, trädgårdskonsult

Lars Nyberg, landskapsarkitekt

Layout

Fredrik Sandberg

Tryckeri

Bulls Graphics 2019. ISSN 0349-0033

Tidigare utgåvor

Materialet i Lustgården publiceras och lagras elektroniskt och finns tillgängligt på hemsidan efter ett år.

De två senaste årgångarna säljs till priset av respektive års medlemsavgift+porto. Äldre årg. 100 kr + porto.

Tryckt med bidrag från Kungliga Patriotiska Sällskapet.

Omslagsbild
Komarovlönn (*Acer
tschonoskii ssp. koreanum*)

Kontakt

Postadress: Sibyllegatan 65, 114 43 Stockholm
Telefon: 08-765 20 81
Hemsida: www.dendrologerna.se
E-post: kontakt@dendrologerna.se
Facebook: www.facebook.com/www.dendrologerna.se
Bankgiro 5631-6110

Innehåll

<i>Börje Lind</i> Redaktörens rader	6
<i>Per Jönsson</i> Ordförande har ordet	7
ESSÄER	
<i>Jonas Berglund</i> Riddersvik — på jakt efter en försvunnen park	9
<i>Aja Guldåker</i> Ängsö slott och park	23
<i>Nils Lidbaum</i> Djurgård – en trygg, vild och underhållande trädgård	31
<i>Björn Wiström, Linus Enochson och Roland Gustavsson</i> Linnés arboretum i Växjö	45
<i>Anders Glassel</i> Skoklostermodellen	65
<i>Eva Stade</i> I spåren av en både välkänd och okänd rosklassiker i våra trädgårdar	81
<i>Ulrika Rydh</i> Gösta Reuterswärd – skapare av järnvägsparkerna	89
<i>Mats Daniel Nilsson</i> Brovaktarparken	97
<i>Tomas Lagerström</i> Nordisk Arboretudvalgs insamlingsexpedition till Sydkorea 1976 – vad blev resultatet?	103
<i>Pia Barklund</i> Häxkvast, gökblod och sprängticket på björk	121
<i>Åke Lindelöw</i> Snedstreckad ekstyltmal – liten vacker fjäril som stör	127

KONFERENS

Martin Rosander

Från fladdermöss till riggningsblock 130

EXKURSIONER

Per Jönsson

Trädgator på Madeira 132

Stellan Ottosson

Resa till Iran och persiska trädgårdar 134

Per Jönsson

Tre skånska pärlor 142

Börje Drakenberg och Per Jönsson

Bland exoter och jättar i Göteborgsnejden 144

Lars Nyberg

Restaurering av Hagaparken 146

2018 ÅRS STIPENDIUM

Börje Drakenberg

Johnny Schimmel, forskare, lärare och föreståndare för Arboretum Norr 148

BOKANMÄLNINGAR

Per Jönsson

Träd av Gunnar Wetterberg 150

Börje Lind

Vingslag över Haga 153

Lars Nyberg

Vårt gröna Stockholm av Bengt Edlund 153

Per Jönsson

Träd i Malmö av Gunnar Ericson, Patrick Bellan, Camilla Anderson 156

IN MEMORIAM

Gunilla Berg

John Dormling 1925-2018 158

Patrick Bellan, Anna Jacobsson, Cecilia Palmér, Henrik Sjöman och Björn Wiström

Kenneth Lorentzon 1949–2019 160

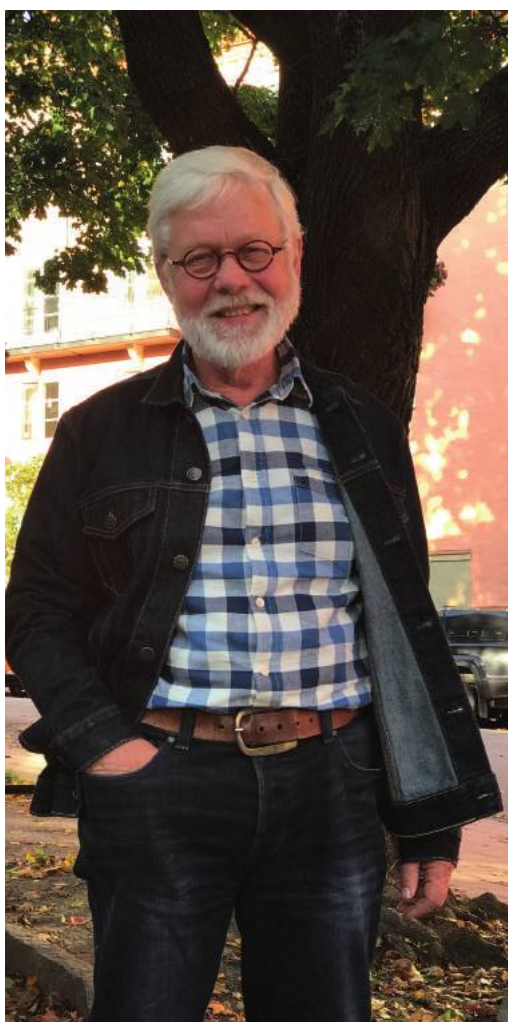
Redaktörens rader

Att vara redaktör för denna tidskrift är mycket lärorikt bland annat för att man får läsa vetenskapliga artiklar av hög kvalitet. I införskaffandet av artiklarna har jag haft god hjälp av redaktionskommittén där det också finns sakkunskap för fackgranskning och korrekturläsning. Exempelvis har regler för kommatering och avstavning ändrats sedan jag gick i skolan. En del författare hör också av sig själva när de skrivit relevanta artiklar.

Det gäller också att få en omväxlande sammansättning av artiklar, som tillfredsställer både dendrologer och mera parkintresserade läsare, men ofta kan samma artikel innehålla stoff för båda intresseriktningarna. Flera av årets artiklar tar dessutom upp historiska aspekter.

Denna årgång kommer att vara min tredje och sista. Nästa år kommer Lustgården redan på våren med ett specialnummer med anledning av föreningens och årsbokens hundraårsjubileum. Jag vill tacka för uppmuntrande kommentarer, som jag fått, men även för de mera kritiska, som förhoppningsvis gör att årsboken bättre och bättre stämmer överens med det som ni läsare vill ha i framtiden.

Börje Lind
Redaktör för Lustgården

Ordföranden har ordet

Efter 2019 års växtsäsong vågar vi dendrologer och andra träd- och parkälskare andas ut en aning. Fjölårets extrema sommartorka som förbrände markerna och förstörde många träd upprepade sig inte. Några katastrofer till följd av vådrets – eller klimatförändringens – makter inträffade lyckligtvis inte detta år. Men oron för framtida förödande extremväder ligger kvar som en klump i magen, inte minst hos dendrologer.

För Dendrologiska föreningen har det varit ännu ett år med intensiv verksamhet. Tre rejäla utlandsresor och ett tiotal arrangemang inom landet. Plus omfattande planeringsarbete dels inför föreningens 100-årsjubileum 2020, dels med ett utvidgat jubileumsnummer av årsboken Lustgården. Men så länge arbetet är roligt känns det aldrig tungt.

Flera års planering kulminerade i en minnesvärd pionjärresa till exotiska Iran i april med 32 deltagare. Under nästan två veckor genomkorsade vi det mytomspunna Persien från poeternas Shiraz i söder (med besök i 2 500 år gamla Persepolis), över undersköna Isfahan och myllrande Teheran till Kaspiska havets solkiga stränder och med avslutning i det traditionellt rebelliska Tabriz i norr. Veckan före vårt besök hade stora delar av landet drabbats av syndaflodslignande skyfall som krävde människoliv och stora materiella förluster. Turligt nog undgick vi himlens raseri och belönades istället med den ovanliga synen att floden under Isfahans grandiosa broar utgjorde ett grant flöde som fick stadens invånare att flocka sig i de vackra parkerna längs stränderna.

I samtliga iranska metropoler guidades dendrologerna av kunniga lokala experter från olika universitetsinstitutioner. Oftast

uppvisade de synbar stolthet över att kunna demonstrera nutida varianter av den genom historien så omsusade ”persiska trädgården”, från vilken mycket av europeisk trädgårdskultur har hämtats. Ändå stötte vi på enstaka fall av mystisk förväxling: exempelvis i Shiraz botaniska trädgård envisades vår botanikprofessor att visa upp persikoträd (*Prunus persica*) när vi frågade efter persiskt papegojträd (*Parrotia persica*) medan i Teherans motsvarighet guiden förnöjt demonstrerade ljuvliga exemplar av just vårt efterfrågade papegojträd. Näja, bara Allah är fullkomlig...

Trädet framför alla andra i Iran visade sig vara orientalisk platan (*Platanus orientalis*) med sina karaktäristiska djupflikade storblad. Detta träd är ytterst ovanligt i Europa (fast i Berlins stadsdel Köpenick finns en fin trädrad med *P. orientalis*) och knappast alls förekommande i Sverige (veterligen finns blott ett enda exemplar i Stockholmsregionen) – i vår världsdel är hybriderna *Platanus x hispanica* (ibland kallad *Platanus acerifolia*) helt dominerande. Men vart man än vänder sig i iranska samhällen står orientaliska plataner i alla storlekar planterade – mäktigast av allt i centrala Teheran där den halvannan mil långa paradgatan Vali-e asr är prydd med en platanallé som ursprungligen planterades på 1920-talet. Lustigt nog är också detta träd det vanligaste i samtliga botaniska trädgårdar vi besökte, medan vi inte någon gång stötte på europeisk hybridplatan eller amerikansk platan (*Platanus occidentalis*).

Mycket mer om Iranresan står att läsa i Stellan Ottossons massiva artikel i detta nummer. Men just plataner blev också ett samtalsämne under den stadsresa till London med omgivningar som genomfördes i maj i samarbete med föreningen

Arboretum Norrs vänner (med skogsbiolog Sören Källgren som eldsjäl). Samtliga Londonresenärer hade erfarenhet av de allestädes förekommande platanalléerna i Paris – just därför frissades det ofta åt att detta träd, på engelska kallas London plane (tree). Ändå måste man medge att Londons trädansvariga ofta har gett platanen annorlunda profil, eller profiler – lite överallt syns hårt knuthamlade platanalléer, kandelaberklippta plataner, pelar-klippta trädexemplar, ja rentav lågklippta platanhäckar.

I hårt tempo utforskade annars dendrologerna ett tiotal parker och trädgårdar i och kring London: givetvis svårslagbara Kew Gardens men också bl a den vårlyvliga St James's Park mellan Buckingham Palace och 10 Downing Street, Lambeth Garden med gulliga Garden Museum, pampiga Kensington Gardens, plus den forskningsmässigt intressantaste Wisley Gardens (bas för Royal Horticultural Society, RHS), vars ganska unga arboretum dock hade tagit stryk av fjolårets sommartorka.

Om Iran är ett exotiskt resmål för dendrologer och London det nog mest klassiska, så var resan till Serbien i månads-skiftet september/oktober det kanske mest okända. Ett helt kalejdoskop av olika naturtyper uppenbarade sig för de svenska dendrologerna: höghöjdsbarrskogar, ädellövskogar, våtmarker med samtliga europeiska hägerarter, sandöknen Deblat-ska pescara, Donaus lövklädda stränder, fyra nationalparker på olika höjd: Fruska Gora, Carska Bara, Derdap, Tara, plus botaniska trädgården i Belgrad. Humöret stod på toppen trots en del krävande vandringar i kuperad bergsterräng som dock kompensades med en underskön båtfärd på Donau till "Järnporten" vid gränsen mot Rumänien. För många av deltagarna var det hisnande att se den endemiska arten serbgran (*Picea omorika*) i sin ursprungsmiljö – annars beskådar man oftast detta ståtliga smala barrträd som en-

staka utropstecken i planterad parkmiljö.

Icke att förglömma detta föreningens 99:e år är alla besök på svensk hemmaplan: Linnéexkursion i Uppsala och på Linnés Hammarby, utflykter till Jordberga slottspark, ett Natura 2000-projekt vid Sandhammaren samt arboretet Kiviks Esperöd, tre dagars landskapsresa till Göteborgs Botaniska trädgård, Gunnebo slottspark, Jonsereds slottspark och bl a Trädgårdsföreningen i Göteborg. Och i Stockholm: vårvandring i Bergianska trädgården, exkursion i den restaurerade kungliga Hagaparken, visning av 100 års exklusiva planteringar vid Kungliga Tekniska Högskolan, besök i hemlighetsfulla Cedergrenska parken i Stocksund. God uppslutning på samtliga arrangemang vilket ger oss i föreningens styrelse energi att tänka ut och planera nya resmål och upplevelser.

Ett verkligt glädjeämne det gångna året: det syns en liten ljusning för våra askträd, som ju har drabbats av den förödande askskottssjukan som hotar att utplåna hela arten. Men våren 2019 gick forskare på SLU och Skogsforsk ut med ett upprop för att hitta askträd som inte drabbats av denna sjuka. Avsikten var att söka rätt på och klona dessa motståndskraftiga askträdsindivider och därefter bygga upp en ny stam av friska askar med genetisk motståndskraft mot sjukdomen. Bara ett halvår senare hade forskarna hittat cirka 220 askar som de bedömde som vitala. Det väcker hopp om vår kanske mest mytomspunna svenska trädart!

Som sagt: 2020 fyller Föreningen för Dendrologi & Parkvård 100 år. Det ska vi fira.

*Per Jönsson,
ordförande
Föreningen
för dendrologi &
parkvård*

Riddersvik – på jakt efter en försvunnen park

Riddersviks gård är den sista i raden av herrgårdar i Stockholms stads ägo som tas i anspråk för den växande staden. I herrgårdsmiljön från slutet av 1700-talet ingår en välbevarad men idag svårupptäckt engelsk park. Exploateringen av marken frigör resurser för en parkupprustning. Författaren redogör i artikeln för sökandet efter parkens ursprungliga form och idé med hjälp av källor till kunskap och källor till förståelse.

Text: Jonas Berglund

Herrgårdsbyggnaden från Söder. Foto: Nivå landskap.

Valfrändskap

" **E** dvard – så kallar vi en rik baron i sina bästa år – Edvard hade tillbragt den skönaste timmen en aprilftermiddag i sin trädplantering, där han satt in ympkvistar i ungstammar. Arbetet var just fullbordat. Han lade ihop verktygen i väskan och betraktade nöjd sitt verk, då trädgårdsmästaren kom fram och gladdade sig åt

att husbonden så flitigt tog del i arbetet.

Har du inte sett till min hustru? frågade Edvard, i det han beredde sig att gå vidare.

Jo, där borta i de nya anläggningarna, svarade trädgårdsmästaren. Mosshyddan som hon har låtit bygga invid bergväggen mitt emot slottet blir färdig idag. Det hela har blivit riktigt vackert och kommer säkert att behaga ers nåd. Man

1690 års ägocharta över Lövsby (utsnitt) Lantmäteriverkets arkiv.

har en förträfflig utsikt därifrån: byn där nere, litet åt höger kyrkan med tornspiran, som man nästan kan se över, och mitt emot slottet med trädgårdarna.

Alldeles riktigt, sade Edvard. Några steg härifrån kunde jag se karlarna arbeta.

Åt höger öppnar sig så dalen, fortsatte trädgårdsmästaren, och över de rika lövängarna har man en vid och skön utsikt i fjärran. Stigen uppför berget är vackert anlagd. Nädig frun förstår sig på saken, det är en fröjd att arbeta åt henne.

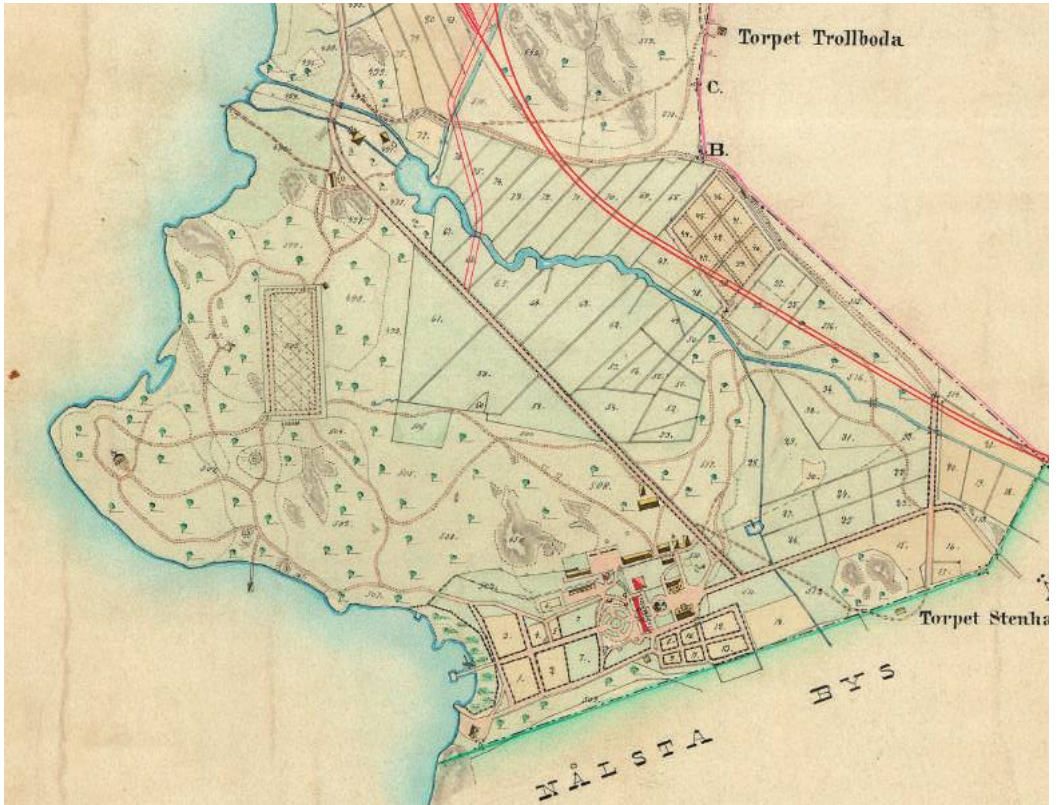
Gå till henne, sade Edvard, och be henne vänta på mig. Säg henne att jag vill se hennes nya skapelse och glädja mig åt den."

I brist på litterära beskrivningar av det tidiga 1800-talets Riddersvik får denna inledning till J W von Goethes roman *Val-*

frändskap duga som en stämningsskapande introduktion.

Den svårupptäckta parken

Citatet ur Goethes *Valfrändskap* utgiven 1809, vars ramberättelse handlar om anläggandet av en engelsk park i ett fiktivt tyskt kulturlandskap, beskriver på ett poetiskt sätt relationen mellan människa, park och landskap. Citatet får följa med oss in i Riddersviks engelska park i Hässelby villastad. Parken, idag kallad Tempeludden utgörs idag av en ca 17 hektar stor, kuperad och skogbevuxen halvö, med långa vyer ut över Mälaren och med en sengustaviansk paviljong på den yttersta udden. Genom parken slingrar sig ett gångvägssystem och i den nordöstra delen återfinns den suggestiva Stjärnparken som utgör ett tydligt spår av

1842 års ägokarta över Riddersvik och Lövsta (utsnitt) Stadsarkivet.

den gamla herrgårdsparken. Grupper av lärkträd, planterade i moränen kontrasterar till bestånd av tall och ek och vittnar om en gestaltande vilja. Längs delar av gångvägarna som leder fram till två öppna gläntor, en i söder och en i väster, återfinns här och var rader av knotiga parklindar. Parken är i sin helhet igenslyad och tät. Vintertid, i avlövad tillstånd, kopplas landskapsrummens olika partier ihop genom långa siktsamband mellan trädstammarna.

DENNA ARTIKEL redogör för förarbetet inför upprustning av den engelska parken i första hand avseende den idémässiga grunden för program och skötselplan. Härvid är en grundläggande frågeställning hur källor till *faktisk* kunskap om en gammal park kan kombineras med källor som beskriver

parkens dåtida *sammanhang* för att skapa en fördjupad förståelse för parkens form, funktion och idé. Studien har utförts på uppdrag av Stockholms Stads Exploateringskontor.

Källmaterial och historik

Källmaterial i form av kartor utgörs av två äldre ägokartor i Lantmäteriets arkiv, en ägokarta från 1690 och en från 1752. Till dessa kommer två 1800-talskartor, en från 1842 och en från 1893 i Stockholms stadsarkiv, vilka båda illustrerar en parkstruktur på Tempeludden. Ägokartan från 1843 ger den mest detaljerade informationen om hur den engelska parken är uppbyggd. Inga kända arkitektnamn är knutna till utformningen av vare sig den nyklassicistiska huvudbyggnaden eller den engelska parken. Ägarfamiljen von Langenberg har lämnat

förvånansvärt få spår i arkiv och litteratur. För att få en uppfattning av hur parken kan ha gestaltats och anlagts, måste därför ett slags pussel läggas med utgångspunkt i tillgängligt arkivmaterial, spåren i terrängen, en arkeologisk undersökning och samtida litteratur.

VI VET GENOM EN tidigare kulturmiljöutredning (Hedin m fl, 2008) att Riddersvik fick sitt namn 1762 då Elias von Langenberg d ä köpte kronotorpet Flottvik. Torpet hade år 1723 friköpts från den närliggande Lövsta by av Isac Salmon. Det markeras på ägokartan från 1752 ungefär i läget för den nuvarande huvudbyggnaden. Elias von Langenberg d ä, hovkällarmästare vid Gustav III:s hov, uppförde huvudbyggnaden som ett ståndsmässigt sommarviste, ett slags *fåfänga*. Egendomens ägor utökades år 1781 med landområdet nordväst om huvudbyggnaden, den del som skulle komma att bli den engelska parken. På goda grunder kan vi anta att kopplingen till den gustavianska hovkretsen innebar att Elias von Langenberg d ä var bekant med planeringen av både Hagaparken och Drottningholms engelska park. Om än i mer blygsam skala erbjöd landskapet vid Lövstaviken samma landskapliga kvaliteter som Brunnsviken: ett pastoralt beteslandskap, en dramatisk topografi och långa utblickar över Mäljarlandskapet – ett ypperligt råmaterial till en engelsk park. Placeringen av herrgårdsbyggnaden, inramad av två ekbevuxna landformer och med bländande vy över Lövstafjärden, tyder på byggherrens lyhördhet och känsla för platsens landskapliga potential.

ELIAS VON LANGENBERG dy, delägare i ett av de framgångsrika handelshusen på Skeppsbron, ärvde 1790 egendomen efter sin fader. Hans kommersiella verksamhet gav ekonomiska förutsättningar för den utökning av egendomen som skedde åren 1790–1797 genom tillköp av större delen av Lövsta by. Familjen von Langenbergs innehav av

Riddersvik innebar därmed en utveckling av Riddersvik från ett påkostat sommarnöje till en komplett herrgård.

Efter Elias von Langenberg d y:s frånfälle sålde hans arvingar egendomen år 1810 till greve Erik Piper. De låga tillbyggnaderna på ömse sidor om mangårdsbyggnaden, så kallade *pocher*, och ett flertal ekonomibyggnader uppfördes under hans tid. År 1817 övertog Erik Pipers svärfar, greve Erik Ruuth, Riddersvik. Under den Ruuthska perioden vidareutvecklas trädgårdsanläggningen med påkostade trädgårdsbyggnader i form av orangeri och växthus. Erik Ruuth avled tre år senare, och hans arvingar sålde 1820 gården vidare.

UNDER DE KOMMANDE åren fram till 1885 bytte gården ägare i stort sett vartannat år. 1885 förvärvade Stockholms stad egendomarna Lövsta och Riddersvik för en rationell hantering av stadens latrin vid Lövsta sopstation. Parallellt med uppförandet av avfallsanläggningen arrenderades Riddersviks gård ut. Jordbruksfastigheten brukades av stadens arrendatorer ända fram till 1970-talet. År 1979 inrättades en kommunal trädplantskola på åkermarken mellan de två alléerna norr om mangårdsbyggnaden. Denna verksamhet bedrevs fram till 2008. Fortfarande syns spåren av plantskolan i form av rader av lövträd.

Fredrik Magnus Pipers teori samläst med 1842 års karta och spåren i terrängen

Ungefär vid samma tid som anläggningen av Riddersviks engelska park slutfördes, författade arkitekten Fredrik Magnus Piper idéskriften "Beskrifning öfver idéen och general-plan till en ängelsk lustpark, författad under åren 1811 och 1812". En central del i den opublicerade skriften utgörs av "Ordning för anläggningen af en Lust-Park", där författaren beskriver sju principer för skapandet av en engelsk landskapspark. Vi frågade oss om en samläsning av Pipers text,

Paviljongen från väster. Foto: Nivå landskap.

1842 års plan och de spår av planteringar och anläggningar vi ser i terrängen skulle kunna ge vägledning till hur Lövsta bys kuperade hagmark omvandlades till Riddersviks engelska park?

1° Man bör först undersöka de olika belägenheterne och deras olika Characterer, inom den terrein som ska embelleras.

PIPERS FÖRSTA punkt kan uppfattas som en uppmaning att börja med en översiktlig landskapsanalys, där det aktuella landområdet ska uppdelas i karaktärmässiga delområden. Hur såg då det område ut, den terrein, som skulle omformas? Vi kan anta att hagmarken som markeras på både 1690 och 1752 års karta och som i stora drag överensstämmer med den engelska parkens utbredning, var präglad av ett månghundraårigt och hårt betestryck. Även om parkområdet vuxit igen kan vi fortfarande avläsa terrängen med en rygg av tre distinkta bergknallar vilka avskärmar den norra delen av parken från Mälarens vattenrum. Bergknallarna är alla illustrerade på det

äldre kartmaterialet. Ett hårt bete inom ett begränsat område innebar förmodligen att uddens landskapskaraktär på 1780-talet bestod i örtrik markvegetation med ett glest bestånd av gammal ek, grov tall och enstaka granar som klarat sig undan betet. I den branta strandbrinken i söder och väster var växtligheten förmodligen frodig liksom i de två tydliga lersvackorna i terrängen. Den betade hagmarken framstod sannolikt som ett ganska enhetligt område, men med en topografi som gav möjlighet att iscensätta dramatiska vyer mot både Mälaren och den öppna åker- och ängsmarken i norr.

2° Utsets Decorationer tjenliga att öka och gifwa ännu mer Expression åt hwarje sådan Belägenhet.

PIPERS ANDRA punkt är intressant i det att han låter de byggda elementen, *decorationerna*, vara en konsekvens av landskapets karaktär. Piper introducerar ett platsspecifikt förhållningssätt med inriktning att förstärka befintliga drag i landskapet. I Riddersviks park utgörs den tydligaste *decorationen* av en

Utsikt från stora pelousen mot Lövstafjärden i väster. Foto Nivå landskap.

elegant nyklassistisk paviljong med rusticerade väggytor, bågformade fönsteröppningar och spår av ett kassettak målat i *trompe-l'œil* i innertaket. I en inventering från 1920-talet beskrivs paviljongen som en intakt byggnad med franska fönster, fönsterluckor, invändig ekparkett och dekorationsmålade väggfält i *grisaille*. Idag minner en ensam krok avsedd för en ljuskrona mitt i kupolen om en tid då paviljongen var ett exklusivt inrett och möblerat rum. Med sin placering i det exponerade läget på uddens spets och med långa vyer över Mälarlandskapet utgör byggnaden fortfarande, trots förfall, ett slags tempel som åskådliggör tankarna bakom parken. Paviljongen är därmed ett gott exempel på den bildmässiga och scenografiska dimensionen i den klassiska engelska landskapsparken. Idag är byggnaden dold av vegetation och dyker oförmedlat upp först på nära håll.

3° Tillägges nödiga planteringar der det felas och der det behövs; Äfwen kan der och hwar sådant av gamle trån och buskar borttagas, som äro hinderliga för en särdeles wacker utsigt

Hwarwid likwäl all möjelig warsamhet och hushällning med den förut befintliga skogen i agt tages.

VAD GÄLLER planteringar beskriver Piper här en i grunden ekonomisk och hushållande metod för hur ett kulturlandskap, i Riddersviks fall en gammal ek- och tallbevuxen hagmark, kan utvecklas till en park. Två enkla och handfasta principer anges: lägga till vegetation där det fattas och ta bort vegetation där en vacker vy kan betonas. I Riddersviks fall utgör de kompletterande planteringarna ett tydligt *historiskt tidslager* i landskapet: klungor av lärkträd i den magrare svallade moränen, stramt formade rader av parklindar i Stjärnparken, planteringar av parklindar längs partier av gångvägarna och solitärt planterade kastanjer och lärkträd på det öppna gräsytona. Parkgestaltningen följer Pipers principer men utgår samtidigt från de naturgivna betingelserna på ett logiskt och konkret sätt: rätt art på rätt ståndort, lindar i mer näringsrika partier och lärk i den magra moränen i slutningarna. Grövre tall och ek förekommer i delar av

parken och vi kan anta att i varje fall ekarna togs tillvara som en karaktärfull stomme i anläggningen, som på sitt sätt illustrerar Pipers princip. På platserna för de två *pelouserna* nära strandlinjen kan vi tänka oss att strandvegetation och sly kan ha röjts bort för att skapa fria vyer mot Mälarens vattenrum. En upphöjd kulle lämplig för placering av en soffa i den norra delen av den södra *pelousen* kan tolkas som en av parkens skyddade viloplatsar med utsikt över en arrangerad vy över vattenspegeln.

4° Efter skedd afvägning, utses tjenlig plats för Bassiner och Canaler; der naturen af terreinen tillåter och ger dertill anledning.

I DE FLESTA engelska parkanläggningar utgör vattenspeglar och vattendrag ett viktigt element. I Riddersviks fall, precis som i Hagaparken, utgörs vyerna över Lövstafjärdens vattenrum den stora tillgången. Tre av parkens huvudmoment relaterar till utblickar över Mälaren; paviljongen på udden med vyer mot söder och väster, *stora pelousen* med siktlinjer i väster och den *lilla pelousen* med sin kulle i söder. Just Mälarlanskapets karaktär med en dramatisk kuperad topografi och utblickar över vattenrum framhåller Piper som värdefull. Han exemplifierar i den avslutande delen av

sin skrift med två beskrivningar av anläggningar samtida med Riddersvik, dels vyn över Brunnsviken från Tivoliudden, dels vyn en från en högt belägen utsiktsplats i Vällinge vid södra Mälarstranden. Vyn från Tivoliudden med uddar som skjuter ut i vattenlandskapet liknas vid "Coulisser på en Theater". I Vällinge prisar han Mälarlanskapet från vars höjder man har en "*vue d'oiseau (fågelvy) af all det den omväxlande Naturen kan framvisa af sjöar, skogrika holmar och Lointainer*".

5° Sedan företages utstakning af vägar och gångar, så att de leda förbi Eller och igenom, hvarje hufvudsakelig Decoration.

PÅ PLANRITNINGAR från 1842 framstår den engelska parkens parkvägar och mindre stigar som ett tydligt formelement. Vagnätet är draget så att den naturliga rörelsen genom parken leder ut till udden och vidare tillbaka till mangårdsbyggnaden. Gångvägar leds också fram till den rektangulära Stjärnparken på ett sätt som markerar dess betydelse i parkanläggningen, en *Decoration* byggd av trädstammar, av samma vikt som paviljongen. Runt denna rätlinjiga anläggning, kontrasterande mot parkens i övrigt mjuka former, redovisas på kartan en bred väg kantad av en hägnad. Det breda

Stjärnparken mot söder. Foto: Nivå landskap

Utsikt från paviljongen mot stora pelousen. Foto: Nivå landskap

gångvägssystemet i parken är begripligt och än idag väl fungerande för dagens besökare, medan den finmaskiga strukturen av gångstigar framstår som mer svårförklarlig.

6° Undwikes alla onödige gångar, som bör ledas otvungit, och utan för många krökningar, utåt kanten af Bosqueerne.

En del af gångarne bör/ som förr sagt:/ löpa in i skogen eller bortgömmas inom skogsuddarne eller de fristående träden.

PIPERS LITE STRÄNGA uppmaning att undvika alla onödiga gångar kan tolkas som en kritik av hans samtids många parkanläggningar anlagda efter skisser och ritningar av engagerade privatpersoner utan fördjupad kunskap om landskapsarkitektur. För det sena 1700-talets engagerade dilettanter

kunde just gångvägssystemets formspråk i sig framstå som en engelsk parks signum och ett formelement med egenvärde. Piper utformar däremot gångvägssystemet underordnat parkens topografi och attraktioner som ett medel för upplevelse av parklandskapet. Gångvägarnas dragning är i Riddersvik anpassade till terrängen på ett inkännande och otvunget sätt. En hypotes kan vara att gamla kostigar i hagmarken utnyttjades och kompletterades till gångvägsnätet genom parken.

INGA ORIGINALRITNINGAR över Riddersviks engelska park finns, som tidigare nämnts, att tillgå. Förklaringen till detta är troligen att parken utformades av far och son von Langenberg själva, i nära samarbete med sin trädgårdsmästare och trädgårdsdrängar.

Karta med schakt inlagda, Arkeologerna 2017.

7° Sjelfwa Planteringen bör, så mycket som möjligt är, utgöra stora och sammanhängande Massor, som dels omgifwa hela parken, dels formerna rediga och städade Gräsplaner inom sig, samt sluteligen wäljes sådana dispositioner, som undandölja och betäcka det sterila, och som öppna utsigten till den wackra, så inom som utom den till anläggningen utsedde platsen.

I DEN SJUNDE och sista punkten utvecklar Piper en av de viktigaste arkitektoniska och rumsliga principerna: den tydliga kompositionen med rumsligt distinkta öppna och slutna partier. I Riddersviks fall utgörs kompletteringarna av stora sammanhållna planteringar av lärkträd. Lärkträdens årstidsbundna växling mellan ljus ärtgrönt på våren och gyllengult på hösten spelar effektfullt mot tall och ek. Lärken har plan-

terats i de magraste partierna av landskapet och vi kan anta att just denna åtgärd radikalt ändrade betesmarkens steniga och magra karaktär och gav den ett mer kultiverat och parkmässigt uttryck, i enlighet med Pipers anvisning att *undanröja och betäcka det sterile*.

HUR PIPER SKULLE ha uppfattat Stjärnsparken vet vi inte. Planteringen av ca 200 parklindor i en sammanhållet och storskaligt arkitektonisk form är magnifik i sitt anslag och ansluter snarare till barockparkens principer än till den engelska landskapsparkens formspråk. I den närläggna Drottningholmsparkens engelska park finns en avlägset besläktad anläggning: på Monumentholmen har radiella rader av lindor planterats i en formstark accentuering av fokalpunkten. Stjärnsparken på Riddersvik saknar ett sådant centrum, den är nog i sig själv med valvet av högstammiga lindor. Symmetrin i planteringen och de stora massförflyttningar som uppenbarligen gjorts för att skapa en plan yta visar på anläggningens dignitet. Även den breda inramande vägen på 1842 års karta vittnar om anläggningens värde. Fortfarande utgör Stjärnsparken tillsammans med de båda *pelouserna* de mest påtagliga rumsliga formelementen i parken.

Den arkeologiska undersökningen

En samläsning av 1842 års karta, befintlig terräng och vegetation samt Pipers metod väcker frågan om det historiska kartmaterialets trovärdighet. Vad döljer sig bakom de schematiska symbolerna för platsbildningar på 1842 års karta? Vilka spår av parkanläggningen döljer sig i marken? För att få svar och för att öka den konkreta kunskapen om parkens formelement genomfördes en arkeologisk utredning hösten 2017. Under tre hektiska dagar öppnades fyra schakt fördelade på Stjärnsparken, en lindberså, en västlig platsbildning där kartan markerade en paviljongliknande symbol och ett till synes försvunnet gångstråk mellan paviljongen och lindbersån. I samråd med

arkeologer från Statens historiska museer formulerades frågeställningar som skulle kunna verifiera kartan och öka kunskapen om den ursprungliga parken:

Hur har lindbersån varit utformad och hur har den använts?

Har det funnits en gång från templet mot lindbersån och i så fall hur har den anlagts?

Var har den lilla "paviljongen" norr om stora pelousen på 1843 års karta legat?

Har Stjärnparken varit inhägnad?

Har det funnits gångar inom Stjärnparken och i så fall hur har de anlagts?

Lindbersån

I lindbersån, den centralt placerade kullen i södra delen av parken, togs ett ca 8 meter långt schakt upp, utlagt för att undersöka uppbyggnad av terrassering, eventuella planteringar, gångvägar och hårdgjorda ytor. Schaktet placerades så att skador på rotsystemet på de fem parklindarna på platsen skulle minimeras. Om schakten i

Fynd av måltidsrester i lindbersån, Arkeologerna SHMM 2017.

Stjärnparken gav fakta om parkens historiska form, så blottades här både information om utformningen och en berättelse om brukande av parken. Lindbersåns kulle var uppbyggd med en stensatt kropp av sten. Undersökningen visade att den centrala cirkelformade platsen ursprungligen varit belagd med lera och invälltat grus. Ovanpå den plana ytan återfanns en senare anlagd cirkulär, upphöjd planteringsyta av humusblandad sand. I schakten utanför själva bersån hittades rester efter påkostade måltider i form av ostronskal, lärben från stekar, delar av kritpipor, krossade spetsglas och vinbuteljer samt skärvor av kinesiskt kompaniporslin. Uppenbarligen hade lindbersån varit platsen för middagar i det fria. Fynden fördjupade påtagligt förståelsen för parken som en levande herrgårdsmiljö.

Lilla paviljongplatsen

På 1842 års ägokarta är en mindre plats norr om stora pelousen markerad. Platsen är svårlokaliserad i terrängen, men två gamla parklindor ger en indikation om ett möjligt läge. En jämförelse mellan den äldre kartan och gps-inmätning bekräftade platsens läge i terrängen, insmugen mellan berghällar och riktad ut mot Lövstafjärden. Markytan är avplanad. Norr om platsen hittades en cirkelformad stensättning, cirka 2,5 meter i diameter och uppbyggd av runda naturstenar. Den tolkades som en brunn. Möjligen har platsen med de två lindarna gestaltats som en accentuering av en stensatt källa.

Gångvägen mellan paviljongen och lindbersån

På kartan från 1843 förbinds lindbersån och den högre liggande paviljongen med en gångväg. Av den mjukt bågformade vägen återstår fyra parklindor och ett par stubbar, arrangerade som en enkelsidig allé. Ett schakt vinkelrätt mot vägens riktning frilade en ca 1,8 meter bred gångväg uppbyggd med ett tunnare avgrusat gult lerlager direkt på den underliggande moränen. Bredden antyder att det rör sig om en promenadväg.

Stjärnparken

Slutligen undersöktes Stjärnparken. Den rektangulära anläggningen, med måtten 50x20 meter, är anlagd i ett flackt parti av den tidigare betesmarken. 200 parkklindrar har ursprungligen planterats i rätta rader med maskvidd 9x24, som även bildar ett linjerande diagonalt mönster. Runt stjärnparken har landskapet efterhand tätat. I väster har den talldominerade skogen slyat igen och i öster har brynvegetation mot en hage vuxit sig allt bredare, men vid en promenad genom parken är effekten av Stjärnparkens raka trädrader fortfarande anslående.

Undersökningen visade att lämningarna efter en inramande 3,2 meter bred väg runt Stjärnparken ligger 20 cm under dagens markyta. Vägen löper mellan den yttersta och den näst yttersta raden av parkklindrar. Vägens bredd visar att det har varit anpassad för promenader såväl till häst och i vagn som till fots. Vägen har, likt gångvägen mellan lindbersån och paviljongen, lagts ut direkt på det naturliga markmaterialet, som har planats ut inför anläggandet. Undersökningen visar att vägen har haft en plan överyta och belagts med ett upp till 10 cm tjockt lager med lera. På och i leran finns ett lager med grått naturgrus. Denna typ av beläggning har enligt arkeologerna troligen vältats för att skapa en hård och jämn yta. Liknande gångar med lera som underlag finns bland annat på Gunnebo slott i Mölndal. Enligt arkeologerna finns det även i den mer närbelägna Hagaparken liknande hårt packat material på de bredare körvägarna. Inga spår efter hägnad kunde påträffas och de faktiska förutsättningarna för att anlägga en inhägnad längs den norra kortsidan bedömdes som svåra. Inga spår efter grundläggning av den på kartan markerade lilla byggnaden i nordost kunde heller återfinnas. Däremot påträffades ett fundament med måtten 1,7x1,7 meter, uppbyggt av stora, kluvna stenar som tillsammans bildade en plan yta. Fundamentet

är beläget norr om den östra gången och kunde tidsmässigt kopplas till anläggandet av parkvägen. Dimensionering och utförande av stenfundamentet tyder på att det burit upp en stensockel eller någon form av postament. Vad som sedan i sin tur har placerats på detta fundament är en öppen fråga. En ledtråd till vad som har använts som utsmyckning i parken kan finnas i bouppteckningen efter greve Erik Ruuth från 1820.

Greve Erik Ruuths bouppteckning

Greve Erik Ruuth avled den 25 maj 1820. Under hans tid som ägare till Riddersvik kulminerade utvecklingen av park- och trädgårdsanläggningarna. Det visade sig att den Ruuthska bouppteckningen kompletterade informationen från inventering, ägokarta och arkeologisk undersökning med en ögonblicksbild av en *levande* herrgårdsmiljö. Bouppteckningen förmedlade därigenom en försvunnen dimension av park- och trädgårdsanläggningen. Under överskriften *I Orangeriet och under Trädgårdsmästarens vård* förtecknas inventarier (nedan angivna i kursiv stil) som kan kopplas till herrgårdens park, trädgård och orangeri.

Orangeri växter i krukor

Terrasserna med orangeri och växthus och fruktträdgårdarna söder och sydväst om huvudbyggnaden kan antas vara platsen för ett stort antal uppräknade orangeri växter i krukor:; *18 st större och 46 mindre Pommeransträd, 132 st små stammar i krukor* (anm. småplantor eller kanske myrtenplantor), *2 st stora Citronträd, 1 st stort Lagerbärsträd i balja samt Diiverse träd och orangeri växter med dertill hörande Krukor.*

Trädgårdsmöbler och dekorationer

2 st Trädgårds Bänkar med jernställningar, 5 st Grönmålade Trädgårdssäten, 1 st Bild af Venus i hwit Marmor på Sandstensfot, 2 st hwita Marmor urnor på Sandstensfot och 1 st Solwisare af Bläck ingår i förteckningen. Exakt var de en

Frilagt stenfundament och väg i Stjärnparken, Arkeologerna SHMM 2017.

gång varit placerade vet vi inte, inte heller var 3 st *Watten Baljor* kan ha stått. Fundamentet som upptäcktes vid den arkeologiska undersökningen i den nordöstra fonden av Stjärnparken har uppenbarligen burit upp en tyngre pjäs på stensockel. En hypotes är att den Venus-skulpturen eller en av de förtecknade marmorurnorna, kan ha varit placerade i Stjärnparkens fond. Med tanke på Stjärnparkens symmetriska utformning är det en lockande tanke att en pendang till fundamentet finns dold i fonden av den västra långsidan. Både Venus och urnorna anges ha stått på sandstensfot, ett stenmaterial som även återfinns i paviljongens sockel. Inget bord är upptaget i förteckningen, så de måltider i det fria som uppenbarligen avnjutits i Lindbersån har antingen gått av stapeln före Erik Ruuths period eller dukats upp på ett tillfälligt placerat bord. De förtecknade parkmöblerna, två bänkar och fem soffor, ett ringa antal med tanke på den 17 hektar stora parken, återspeglar en exklusiv park- och trädgårdsmiljö, ett privat revir, brukad

av ett fåtal personer. Placeringen bör ha varit i anslutning till de platsbildningar som illustreras på 1842 års ägokarta.

Skötsel av den engelska parken

Bouppteckningen tar under rubriken "*Under trädgårdsmästarens vård*" upp ett *tolvårigt sto, verkele, hästtäck och ryktdon, 1 st gl. Watten Kärra med Tunna* och en *dyngsläde*, vilket skulle kunna tolkas som de redskap som behövdes för att sköta de planteringar av parklindar och lärkträd i den engelska parken som skett från 1780-talet och framåt.

Skötsel av gångvägar

Förteckningens 8 *spadar*, 19 *gångskyfflar*, 16 *Järnpinnekrattor*, 12 *Krattor med trädpinningar* och en *Stenwält* skulle kunna ha brukats för skötsel och underhåll av parkens omfattande gångvägssystem. Just välten skulle kunna kopplas till uppbyggnaden av parkvägarna med det jämna lerskikt med grus som den arkeologiska undersökningen visat på.

Beskärning av träd och skötsel av gräsytor

De förtecknade 2 st *Stångknifvar* och 4 st *Trädgårdssågar* kan tänkas ha använts till beskärning och uppstamning av parklindar och beskärning av. Hur de öppna gräsytorerna sköttes ger inte inventarieförteckningen någon antydning om. Trädgårdshandböcker från 1800-talets första hälft anger att skötseln av gräsmattor utfördes som återkommande lieslätter med efterföljande sopning och vältning. Inga liar eller kvastar ingår i förteckningen, men väl en stenvält. Då gräset ofta användes som foder kan liarna ha förvarats i andra utrymmen tillsammans med andra jordbruksredskap.

Källor till kunskap och källor till förståelse

Har då dessa undersökningar gjort oss klokare och ökat vår förståelse för Riddersviks engelska parks form och identitet? Genom att jämföra det äldre kartmaterialet med anläggningar i terrängen och spår av sådana, det relativt intakta gångvägsystemet, terrasseringar, uppfyllningar och planteringar kan vi konstatera en tämligen hög grad av samstämmighet. Den arkeologiska utredningen har i de fyra schakten verifierat kartan och kompletterat med faktisk kunskap om mått, uppbyggnad och utförande av några av de parkinslag som kartan redovisar. Vår kunskap har därigenom fördjupats om hur 1820-talets park var utformad. Samtidigt visar undersökningen att kartan ger en förenklad bild och att marken döljer fler spår, i Stjärnparkens fall ett fundament för en möjlig artikulering av de långa siktlinjerna. Lägg därtill det faktum att en park är ett levande väsen – tidsaspekten med en långsam föränderlig vegetation och påverkan av väder och vind utgör en viktig dynamisk förutsättning för att förstå en anläggning.

ERIK RUUTHS bouppteckning i sin tur bidrar med underlag för en tolkning av ett försvunnet historiskt lager av orangeriväx-

ter i krukor, dekorativa objekt och av arbetet att sköta och underhålla planteringar och gångvägar, liksom ett levande intryck av hur den engelska parkens viloplats brukades. Fynden i lindbersån och beskrivningen av paviljongens påkostade inredning levandegör parken som en storartad landskaplig inramning av en behaglig livsföring.

Goethes ramberättelse i *Valfrändskap* berättar om anläggandet av en engelsk park som ett vidlyftigt och engagerande tidsfördriv för en kulturell och ekonomisk elit. Fredrik Magnus Pipers visar å andra sidan i "Beskrifning öfver idéen och general-plan till en ångelsk lustpark, författad under åren 1811 och 1812, hur man genom att ta tillvara på landskapets förutsättningar och hushålla med resurser kan omforma hagmarker såsom i Lövsta by till parken i Riddersvik. Den ger oss en insiktsfull vägledning till hur parken åter skulle kunna väckas till liv.

GOETHE SPEGLAR i *Valfrändskap* en viktig processinriktad aspekt på anläggande av en park då han låter en engelsk lord besöka sina romanfigurer Charlotte och Edvard:

"Hans övade blick uppfattade varendas effekt på ett friskt sätt, och han hade mycken glädje av det som åstadkommit, helst som han inte kände till trakten förut och knappt kunde skilja mellan det som hade gjorts av människohand och det som var naturens verk.

Man kan kanske säga att parken tack vare hans påpekanden växte till och berikades. Redan i förväg kunde han se vad de nya, uppväxande planteringarna lovade. ... Han lyckönskade slottets invånare till att ha så mycket kvar att bearbeta, och han uppmanade dem att inte skyn-da på alltför mycket utan också för kommande år spara nöjet att skapa och ordna."

Vi får ta med oss detta kloka förhållnings-sätt i det fortsatta arbetet med vård och upprustning av Riddersviks engelska park. †

Summary

Riddersvik is the last remaining manor estate owned by City of Stockholm. The well-preserved setting consists of a main building with wings, staff housing and stables, two lime tree alleys and a landscape park. The open fields north of the main building are now developed into housing for the growing city. The gardens and park of the estate were laid out between 1780 and 1810 by the owners Elias von Langenberg the elder, courtier to Gustav III, and his son Elias von Langenberg the younger. The following owners count Erik Piper, succeeded by his son-in-law count Erik Ruuth, continued work on the manor house, the gardens and the landscape park until 1820.

IN 1885, THE CITY of Stockholm acquired the estate together with the adjacent estate of Lövsta, in order to provide a rational waste disposal plant. While other manor estates

in the outskirt of Stockholm were entirely turned into garden cities, Riddersvik has stayed untouched by the growing city until now.

TODAY, THE FREQUENTED PARK, conceived as part of the natural surroundings, is hard to detect except from a remaining Gustavian pavilion overlooking lake Mälaren.

The planned development of Riddersvik will provide financial means to restore the hidden, yet well preserved, landscape park. In the article the author demonstrates how the combined sources of tangible facts and sources of understanding are used to provide a basis for a coming restoration and maintenance program. The diverse sources include an archaeological investigation, interpretation of old maps and a land survey, Erik Ruuth's estate inventory, F M Piper's texts and J W von Goethe's novel *Elective Affinities*.

Källor

Andersson, P: *Naturvärdesinventering i Riddersvik och sammanställning av underlag*, Stockholms stad 2016. Calluna AB 2017

Erik Ruuths bouppteckning (1820), ArkivDigital

von Goethe, J W: *Valfrändskap*, svensk översättning av Britt G Hallqvist (1964)

Hedin M Risberg och U Flinck M: *Riddersvik – kulturhistorisk värdeberäkning*, Topia landskapsarkitekter AB Stockholms Stads Exploateringskontor 2018

Lindeblad K & Karlsson P: PM 2017:5 *Trädgårdsarkeologi i engelska parken i Riddersvik*

Piper Fredrik Magnus, Harris John, Olausson Magnus, Bristow Anthony, Bristow Paul: *Beskrifning öfver idéen och general-plan till en ängelsk lustpark*, författad under åren 1811 och 1812. Konstakademiens skriftserie, 99–0464375-X ; 9. Stockholm: Byggförlaget 2004

Om författaren

Jonas Berglund är verksam som landskapsarkitekt på Nivå Landskapsarkitektur AB och är i sitt arbete inriktad på landskaps- och kulturmiljöfrågor. Kontoret i sin helhet arbetar för närvarande bland annat med Campus Albano, upprustning av Östermalmstorg och restaurering av Rosendals slottspark.

Ängsö slott och park

Text: Aja Guldåker

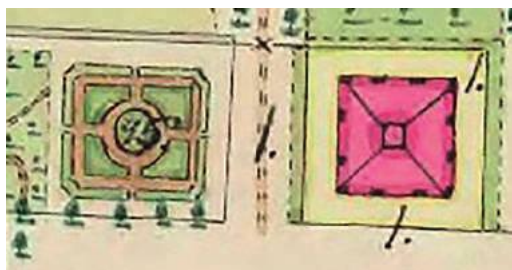
Detalj av en målning från 1751 som visar Ängsö slott och park som det skall ha sett ut under 1740-talet. Målningen finns i slottet på första våningen. Fotografiet av målningen är taget av fotograf Jan Gustavsson.

Ängsö slott ligger sydöst om Västerås på Ängsö i Mälaren. Slottstomten omfattar cirka 480×350 m och slottet utgjordes ursprungligen av en sätesgård som anlades år 1272. Från 1710 och fram till 1971 ägdes slott och ägor i form av fideikommiss inom släkten Piper. År 1965 blev slottet byggnadsminne. Byggnaden utnyttjas idag som museum och förvaltas av Westmannastiftelsen, en naturstiftelse vars

stiftare är Västmanlands kommuner och landsting samt Heby kommun. Till slottet hör en stor park där en markradarundersökning och trädgårdsarkeologisk utredning företogs under våren och försommaren 2018.

Förutsättningarna

År 2018 fick Kulturhistoriska föreningen för södra Sverige (Kulturen) uppdraget att genomföra en markskanning och en arkeologisk utredning på ett begränsat område

En geometrisk karta från 1799 visar ett område vid sidan av slottet som på kartan benämns som "Bigården".

Skärvor av keramik, spik, skaft av en kritpipa och en ljusstake som påträffades i samband med att "Bigården" undersöktes vid den arkeologiska utredningen 2018.

inom Ängsö slottspark. Anledning var att Westmannastiftelsen hade för avsikt att rekonstruera delar av slottsparken. Rekonstruktionsarbetet skulle enligt länsstyrelsens beslut föregås av en utredning för att skapa ett kunskapsunderlag för det fortsatta planeringsarbetet.

Idag omfattar slottsparken i stort sett samma yta som under 1700-talet, men med ett starkt förenklat formspråk. Flera källor och kartor finns bevarade som har varit till god hjälp vid förarbetet inför den arkeologiska utredningen. Den tidigaste kartan som bidragit till ökad kunskap om parkanläggningen är daterad till år 1692. Där finns markeringar med "Trädgård" på de platser som även senare kom att nyttjas som trädgård eller park, men i övrigt vet vi föga om 1600-talsträdgården. I Erik Dahlberghs *Suecia Antiqua* framställs trädgårdsanläggningen som pompös och formalistisk, med

flera lusthus av sten i huvudaxeln. Troligen var det en förskönad bild då hela slottsplanläggningen ska ha varit i förfall vid denna tid (Nisbeth, 2011, sid 49f). Under 1740-talet förenklades den stora trädgården söder om slottsbyggnaden i samband med att Carl Fredric Piper genomförde stora arbeten på godset. Sannolikt var det Carl Hårleman, en av tidens mest tongivande arkitekter, som anlätades för både ombyggnation av slottet och en omläggning av parken som helhet. Slottet fick ytterligare en våning, och fick därigenom det utseende som det ännu har. Trädgårdarna omgestaltades och fick mer arkitektonisk utformning som stadgades upp genom alléplanteringar (Nisbeth, 2011, sid 109). Tack vare att slottet fick ytterligare ett våningsplan kom parkanläggningen bättre till sin rätt genom att den nu kunde betraktas lite ovanifrån, vilket medförde att den symmetriska anläggningen med vidsträckt gångar och axlar framträdde tydligare. Carl Hårleman var en aktiv parkarkitekt på många platser i södra Sverige under mitten av 1700-talet och det finns många likheter mellan dessa anläggningar. En av hans skapelser återfinns i Lund dit han anlände efter sitt uppdrag på Ängsö. I Lund genomfördes stora omstruktureringar vid den här tiden och området norr om domkyrkan förvandlades från klosterruin till Lundagård, en park med stora likheter med Ängsö slottspark genom sneda axlar och alléer (Törje, 1959, sid 26 ff).

En trädgårdsanläggning som Ängsö, som funnits under lång tid har vanligtvis förändrats under olika perioder. Ofta kan detta förknippas med ägarbyten. Huvudfokus på utredningen var att ringa in parkanläggningens eventuellt kvarvarande strukturer från mitten av 1700-talet.

Kartor och målningar som källmaterial

På slottets första våning finns en målning från 1751 fortfarande att beskåda. I den syns slottet och parken från sydöst, och lite från

Ungefär 1/4 av "Bigården" undersöktes. Linor spändes upp där grusgångar schaktades fram på cirka 30 cm djup. Den torra väderleken gjorde schaktningsarbetet till en enorm utmaning då uttorkningsgraden var hög.

ovan. Långa rader av träd i olika axlar avbildas. Till stor del är dessa trädreder med beskurna lindar bevarade i dagens park. På målningen utgjordes en stor yta söder om slottet och borggården av ett gångsystem med en huvudaxel från slottets port orienterad rakt söderut. På vardera sida om gången fanns en central rundel med fyra utstrålande gångar. En bred tvärxel avgränsade en yta med en broderiparterr flankerad av tre trappartier. Den centrala trappan tycks ha lett till en öppning i en mur som skilde slottsgården från parken. Målningen är detaljrik och befolkad med människor och djur i olika situationer. Där finns en person som beskär ett av träden i en av huvudaxlarna och en annan som bär in plankor i ett av huset, vilket visar att byggnadsarbetena fortfarande pågick. En familj syns båtledes anlända till slottet. Familjen skall föreställa familjen Piper som ankommer till slottet då det mesta av omgestaltningen och ombyggnationen är färdig. Detaljrikerheten i målningen är intressant och leder naturligtvis in tankarna på hur anläggningen var utformad i verkligheten. En av målsättningarna med den arkeologiska utredningen var att ta reda på om målningen återspeglade hur det faktiskt såg ut, eller om det var ett önsketänkande eller kanske ett förskönande.

Förutom målningen spelade en karta från 1799 stor roll i utredningsarbetet. Kartan representerar en senare period i parkens utveckling där förenkling tycks ha varit rådande, en relativt vanlig utveckling i stora parkanläggningar. Även kartan har en stor detaljrikerhet och ett syfte med utredningen var att ta reda på om det gick att belägga att omgestaltningen genomförts och i så fall hur väl kartans presentation av strukturer sammanfaller med de arkeologiska resultaten. Om överensstämmelsen var god på de punkter som anträffades vid schaktningarna och vid markradarundersökningen pekar det på att kartan är ganska rättvisande även i de områden som inte undersöktes.

Ett fokusområde på kartan var "Bigården", en yta väster om slottsbyggnaden. Namnet syftar inte på bin utan på en plats vid sidan om slottet. På kartan avbildas en kvadratisk yta med en rundel i mitten och gångar åt fyra håll, i ytans periferi korsar en gång som löper parallellt med dess ytterkant. Före utgrävningen bestod platsen av en ojämn grässlätt som sträckte sig från borggården i söder till en tvärxel mot slottet i öster och mot en mur i norr. Då markradarundersökningen genomfördes framkom snart anomalier på ett djup av omkring 0,30 m under dagens marknivå.

Utsnitt ur 1799 års geometriska karta där en engelsk landskapspark i miniatyr framträder mellan kyrkan och "Bigården". Den engelska delen vid sidan om den symmetriska Bigården syftade antagligen mest till att visa besökare att slottets ägare hade koll på de nya trenderna i Europa där symmetriska anläggningar fick ge vika för anläggningar med överraskningsmoment.

Dessa stämde väl överens med kartans gångar och området blev ett självklart val för den arkeologiska undersökningen som tog vid några veckor senare. Frågor som behövde besvaras var bland annat: Vad bestod gångarna av för material? Hur var de uppbyggda och hur breda var de? Fanns det växtlighet mellan gångarna? Vad fanns i mitten av anläggningen?

Den arkeologiska undersökningen

Då den arkeologiska utredningen med schaktning tog vid i början av maj 2018 var det högsommarvärme i större delen av landet och skogsbränder härjade på flera platser. Grävmaskinistens skog tog eld mitt under pågående schaktningsarbete, som tillfälligt fick avbrytas och under veckan torkade allt in, inklusive schaktmassorna, vilket gjorde att dammet yrde. Vid en arkeologisk undersökning används flera sinnen:

- Synen: jorden och olika material skiftar i färg och form.
- Hörseln: skrapljud kan skönjas då grävskopan kommer till en nivå med grusbeläggning.
- Känseln: porös och finkornig sand har en helt annan sammansättning än lera genom olika grovkornighet. Ibland måste man

känna med handen och rulla jorden mellan fingrarna för att se hur hög lerhalt det är. Finns lera naturligt i området eller kan den vara dittransporterad?

Den starka solen försvårade undersökningen betydligt eftersom kontrasterna inte blev tydliga. Trots detta blev resultaten väldigt bra. De anomalier som markradarundersökningen hade påvisat några veckor tidigare visade sig överensstämma väl till både djupangivelse och plats. Det man inte kunde avgöra utifrån markradarundersökningen var vilket material det rörde sig om. Det är ej heller möjligt att datera eventuella strukturer utifrån radarbilden.

Bigården

En viktig fråga att besvara var utformningen av den befintliga slänten i området kring "Bigården". Normalt läggs en symmetrisk anläggning på en plan yta och bör kunna betraktas lite ovanifrån. I det här fallet visade det sig att man utnyttjat slänten mot söder för att betraktaren bättre skulle kunna uppleva anläggningen från slottsgården mellan de beskurna lindarna. För att inte gångarnas beläggning av grovkornig sand skulle halka ned i slänten hade ett lerskikt packats omkring gångarna. Tecken

på att det förekommit renoveringsåtgärder kunde dokumenteras då sanden även på sina ställen delvis påträffades under leran. Bredden på gångarna var omkring 0,80 m och färgen skiftade i beigebrun – en varm och vänlig färg som även återfinns på kartan från år 1799.

I mitten på kvadraten fanns en annan typ av sand som var mycket finkornig, en yta som man inte skulle röra sig på. Ett fundament av sten och kalkbruk påträffades centralt vilket tyder på att det kan ha funnits en staty eller en stor kruka placerad på platsen. Ett stycke av en ljusstake med medeltida förlagor och ornamentik påträffades vilket antyder att Bigården även användes då mörkret hade sänkt sig över parken. Flera skärvor av kraftiga krukor och fat samlades in vilket lutar åt att det funnits dekorativa växter uppställda under sommarhalvåret.

Ett jordprov i något som liknade rabattjord längs rundelns ytterkant gav ett magert resultat vid den arkeobotaniska analysen. Analysen gav vid hand att jorden gödslats med framför allt köksavfall, vilket tyder på att någon planterad växtlighet har förekommit. Spår av granbarr fanns vilket kan tyda på

att något skulle skyddas mot vinter och snö genom att granruskor täckte känsliga växter, eller så hade kanske rundeln kantats av en liten granhäck istället för den mer ömtåliga buxbomen. Hur som helst fanns det inga spår av blommande växter som avsatt fröer och det understryker att det varit en liten anläggning som varit strikt. Fynd av ett kritpipsskaft visar att en tobaksrökande person strövat omkring på gångarna. Likt dagens förekommande cigarettfimpar bryts 1700-talsmotsvarigheten ned mycket långsamt.

Engelska parken

I väster finns idag en avlång yta med högt gräs ända fram till kyrkogårdsmuren. På kartan från 1799 redovisas, förutom den lilla fyrkanten, ytterligare ett gångsystem som i detta fall inte är symmetriskt utan med böljande och oregelbundna gångar. Detta var enligt kartan den "Engelska delen". Även om ytan är i minsta laget för en engelsk landskapspark visar den att slottets ägare var väl införstådd med den nya trenden i Europa att överge den formella, symmetriska franska trädgårdsstilen. Istället skulle överraskningar träda fram under promenaden,

Undersökningen i området för muren mellan slottsgården och parkanläggningen söder om slottet. Muren påträffades i form av gråsten som bas och kan ha haft en uppbyggnad med medeltida storstenstegel.

vad gäller både scenerier och variationer i bladverk och färger. Bakom en skarp krök på gången uppenbarades något som man inte kunnat ana. Markradarundersökningen visade att gångsystemet från 1799 års karta fanns kvar under gräset. Tyvärr hann vi i den efterföljande arkeologiska undersökningen inte ta oss an detta område, som får utredas vidare i framtiden.

Resultatet av utredningen

Markradarundersökningen på ytan söder om slottsgården gav blandade resultat. Den avskiljande muren, som återfinns som gräns både på 1692 års karta, på 1751 års målning och på kartan från 1799, kunde lokaliseras utan problem. Genom den efterföljande arkeologiska undersökningen kunde konstateras att murens bas utgjordes av en syllstensgrund. På platsen återfanns även medeltida storstenstegel som kan ha använts till en mur. Tegel var eftertraktat och återanvändes när det gavs möjlighet. Ett långt schakt från murområdet och rakt söderut avslöjade det centrala trappområdet och utbredningen av broderiparterren. Måtten på anläggningen är väldigt viktiga för det efterföljande rekonstruktionsarbetet.

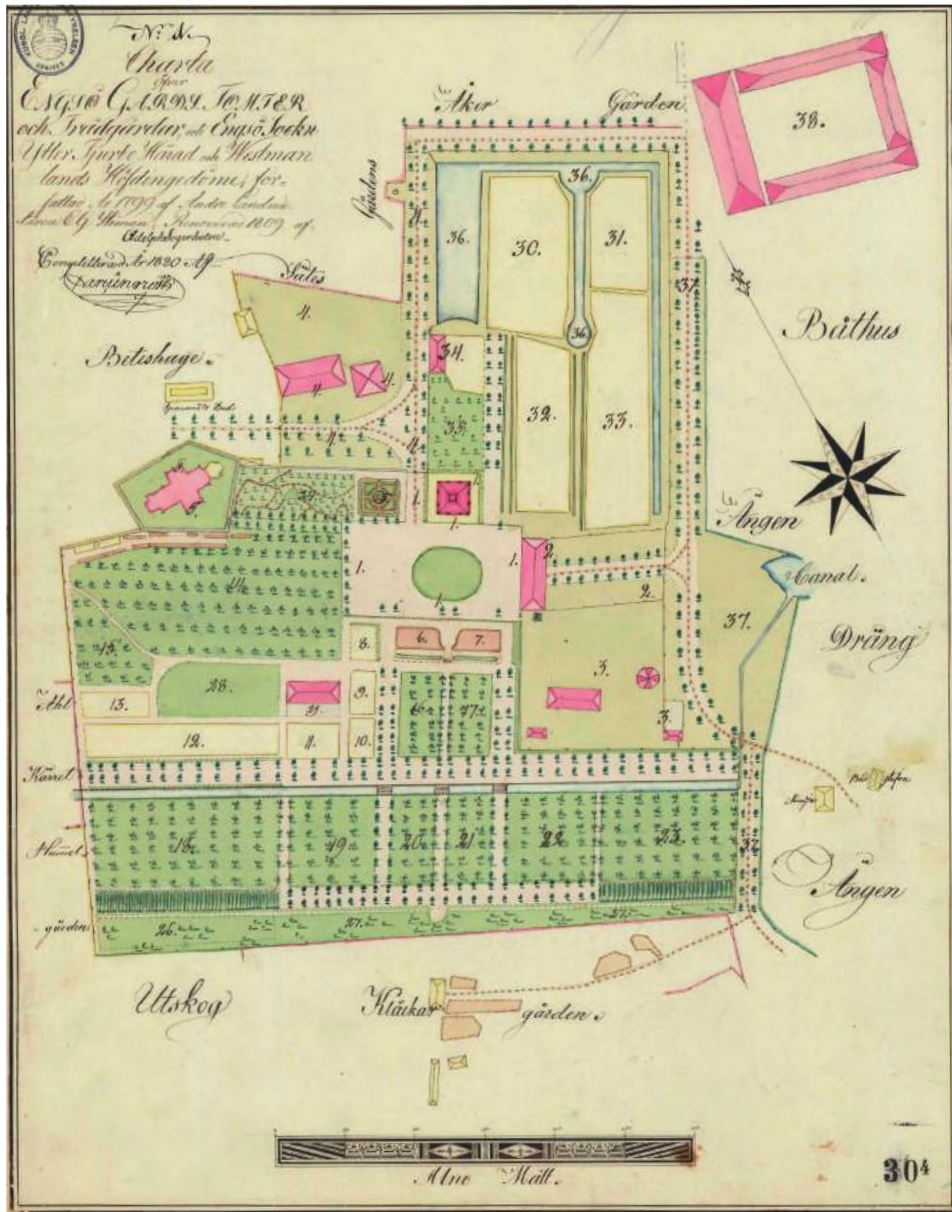
Ett östvästligt schakt i området där två gångar skulle stråla ut i tvärxeln undersöktes. Gångarna återfanns på ett djup av 0,60 m under dagens marknivå, en följd av omgestaltningen av den symmetriska anläggningen till fruktträdgård under andra hälften av 1700-talet. Denna omläggning har skadat anläggningen från 1750-talet och endast smärre delar återfanns under de påförda massorna. Längs de återfunna gångarna i trädgårdens norra del fanns planteringsgropar där jordprover togs för att försöka spåra vilken växtlighet som kan ha funnits. Resultatet var även här magert, förutom förekomsten av granbarr. På målningen syns formklippa buskar eller träd som kantar de båda rektanglarna på var sida om den breda huvudaxeln. Troligen rör det sig om formklippat gran, en anpass-

ning till vårt nordliga klimat. Av 1799 års fruktträdgård på motsvarande yta, finns däremot i högre grad anomalier kvar enligt markradarundersökningen. Planteringsgropar efter fruktträd finns med regelbundna avstånd och en jämförelse med kartan visar på noggrann inmätning inför anläggandet.

Utvärdering

Kombinationen av markradar och arkeologisk undersökning gav ett väldigt bra resultat och underlag för en rekonstruktionsprocess. Flera viktiga frågor måste dock tas ställning till, bland annat vad som skall ske med de tidsskikt som så starkt präglat anläggningen efter 1750-talet och som ligger ovanpå de äldre lämningarna från 1600- och 1700-talen. Tidsskikten speglar alla sin samtid och bör inte förstöras i onödan. Om man å andra sidan inte tar bort de ovanpåliggande marklagren går den terrassering förlorad som måste ha varit viktig under den korta period som Härlemans anläggning var i drift. Det finns önskemål att återskapa Bigården som idag utgör en outnyttjad yta. Bigården representerar dock troligen en senare fas i anläggningen än de två parallella rektanglar med utstrålade gångar söder om slottet som avbildas på målningen från 1751. En möjlighet är dock att Bigården haft en längre historia och att den funnits på plats redan då 1799 års karta ritades, vilket skriftliga källor antyder.

En annan viktig fråga som måste belysas är hur en eventuell rekonstruerad anläggning skall skötas. Skall man nyttja liknande metoder och verktyg som vid 1700-talets mitt? Det skulle göra det mycket kostsamt att idag sköta grönytor och hålla gångarna rena från ogräs – till skillnad från tillgången på billig arbetskraft som skötte sysslorna i anläggningens begynnelse. Min förhoppning som utredande arkeolog är att rekonstruktionsarbetet tar hänsyn till de resultat som utredningen givit, även om arbetet är avslutat efter rapportering och ingen nämnvärd inblick finns i det fortsatta rekon-

1799 års karta i sin helhet. Markradarundersökningen verifierade flera anomalier som även påträffades under den arkeologiska utredningen och kontentan var att 1799 års karta verkligen uppvisade en anläggning som har förekommit på platsen. Cirka 60 cm under marknivån framkom även 1740-års parkanläggning, något sargad av senare tiders omstruktureringar.

struktionsarbetet. En glimt av 1700-talets parkkonst och arkitektur har vi fått genom arkeologin och nu är det upp till dagens förvaltare att fatta beslut hur vår generation

skall hantera arvet från en svunnen tid med de krav på tillgänglighet och med de medel som står till buds idag. †

Summary

Ängsö castle is located on Ängsö in the lake Mälaren southeast of Västerås. In a large park connected to the castle, a groundradar and gardenarcheological investigation was conducted in the early summer of 2018. The reason was an intention to reconstruct parts of the castle park.

Today, the castle park encompasses almost the same area as in the 18th century, but with a highly simplified design. During the 1740s, the large garden south of the castle building was tightened up in connection with Carl Fredric Piper carrying out large work on the estate. It was probably the architect Carl Hårleman who was hired both for the rebuilding of the castle and for the restructuring of the park.

A painting from 1751 shows the castle and the park. Long rows of trees in different axes still occur in today's park. On the painting is a large area south of the castle and the courtyard of a walking system with a main axis from the castle's gate oriented directly south. One of the purpose of the archaeological investigation was to find out if the painting could have an attachment with how it actually was constructed.

In addition to the painting, a map from 1799 played a major role in the investigation work. The map represents a later period in the park's development where simplification seems to have prevailed, a relatively common development in large park facilities.

The map also has a great deal of detail and

an aim in the investigation was to find out if it was possible to prove that the transformation was carried out and if so how well the map's presentation of structures coincides with the archaeological results.

The combination with ground radar and an archaeological survey gave a very good result and basis for a reconstruction process. However, several important issues need to be discussed. Among other things, what will happen to the time layers that so strongly characterized the garden after the 1750s and which lie on top of the older remains from the 1600s and 18th. The time layers reflect all of their times and should not be destroyed unnecessarily. On the other hand, if the superimposed masses is not removed, the terracing will be lost which must have been important during the short period that the garden was in use. Another important issue that needs to be highlighted is how a possible reconstructed garden should be managed. My hope as an investigative archaeologist is, however, that the reconstruction work takes into account the results that the investigation provided even if the work is completed after reporting and no significant insight is found in the continued reconstruction work. We have received a glimpse of the 18th century park art and architecture through archeology, and now it is up to today's administrators to decide how our generation will handle a bygone era with the requirements for accessibility and with the means available today.

Referenser

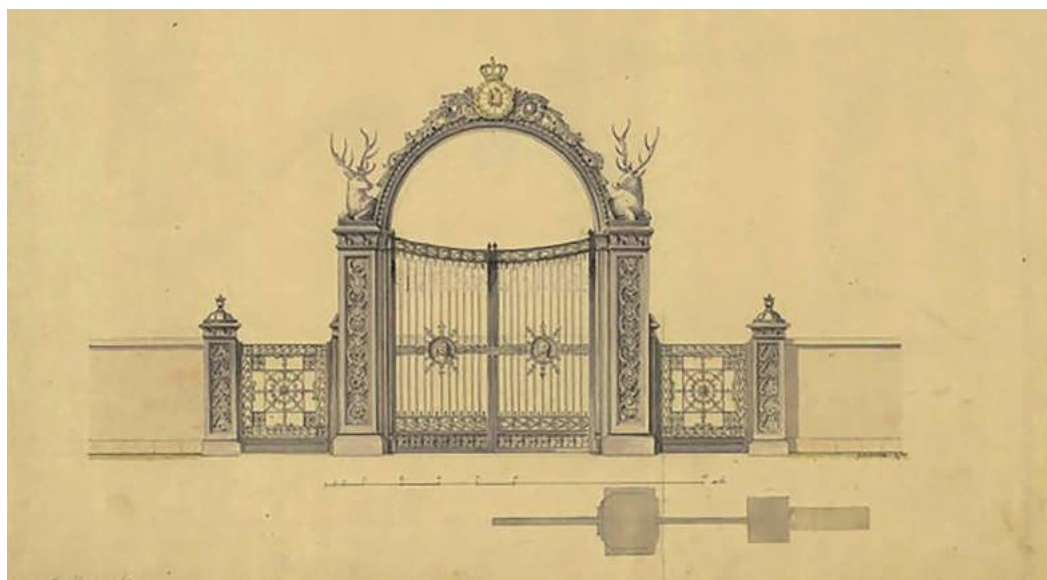
- Nisbeth, Å: *Ängsö slott* (red. Piper, C och Ulväng, G). Bokförlaget Signum, Stockholm 2011.
 Törje, A: *Lundagård. Parkanläggningens historia*. Föreningen Det gamla Lund / Årsskrift XLI, Lund 1959.

Om författaren

Aja Guldåker arbetar sedan år 2010 som trädgårdsarkeolog/historisk arkeolog på Kulturhistoriska föreningen för södra Sverige (Kulturen) i Lund, Skåne.

Djurgård – trygg, vild och underhållande

Text och foto: Nils Lidbaum

Blå porten tidigare entré till Kungliga Djurgården i Stockholm.

Kunglig historia

Internationellt och längre tillbaka i tiden så är det strävan att skapa det jordiska paradiset som ofta nämns som djurgårdarnas ursprung. En berättelse är *Sarnath* som härstammar från sanskrit *Sāranganātha*, vilket betyder "Hjortarnas herre", och som hänför sig till en annan gammal buddistisk historia där Bodhisattva är en hjort och erbjuder sitt liv

till kungen. Kungen blir då så rörd att han skapar en fristad för hjorten, en djurgård. Denna djurgård/park är fortfarande aktiv idag – Deer Park or Isipatana, nära Sarnath i Indien. Den som vill fördjupa sig kan lätt finna otroliga historier från Mesopotamien, men jag väljer här att berätta kring vår närmare djurgårdshistoria. Detta jordiska paradiset är även det som inom islam har

Dovhjortar i tre av de fyra förekommande färgsättningarna. Från vänster: normal, vit/spökhjort och prickig; svart saknas i bild.

inspirerat till dess vackra mönster på mattor.

Medeltidsmänniskan hyste stor skräck för naturen. Den vilda, mäktiga, utforskade naturen kunde göra i att man hamnade vilse, blev rånad eller i värsta fall ihjälslagen naturen sågs som en svår motståndare till utveckling. Men vårt behov av sol och luft drev då, som nu, ut människor och en praktisk lösning för att kunna njuta utan att rädas var den inhägnade trädgården. Ett stort antal vackra bilder och kartor på motiv från djurgårdar har under åren skapats. Denna vilda lummiga grönska ger en omtyckt tryggs plats för umgänge under hela året.

Inhägnader för djur har såklart förekommit väldigt länge men de första djurgårdarna för vilda djur i Sverige antas ha anlagts under tidig medeltid. Vad som skiljer dessa djurgårdar från tidigare inhägnader är att dessa inte bara skapades för att hålla djuren utan även för det sköna och vackra. Gemensamma ordet -gård avser en privat inhägnad/samling och förekommer i kombination med t ex lök-, humle-, gräs-, kål- eller i detta fall med djur – kött så att säga. Rikedomerna med att kunna äta, byta och lägga upp förråd tillgodosågs likväl som det sköna en trädgård ger.

ERIK XIV, SON till Gustav Vasa, var mycket road av trädgårdskonst och djur såsom exotiska fåglar och hjortar, vilka han tog in i

vårt land under andra hälften av 1500-talet. Redan år 1555 byggde Erik ett fågelhus i Uppsala slottsträdgård och ett i Stockholm. 1561 kan vi i Henrik Normans berättelse läsa att Erik håller några renar på ett berg. Han får därmed räknas som den förste i vårt land som håller vilda djur i skogsmiljö för det vackra och sköna. Eriks engagemang av den franske trädgårdsmästaren Jean Allard år 1563 kom även det att ha stor betydelse för utvecklingen av den svenska trädgårdskonsten. Det som nu görs är att sätta samman djurgårdarna med trädgårdarna på ett kontinentalt sätt. Därav finner vi djurgårdar etablerade under Eriks tid vid de flesta kungliga godsena.

Vid anläggandet av Uppsala slott fick Filip Kern omkring år 1590 order om att anlägga en fiskdamm, nuvarande Svandammen, samt en djurgård med bärande träd. Djurgården placerades på samma sida, längs med Fyrisån till dess utlopp i Mälaren. Kvarteret och det fina konditoriet heter ännu idag Fågelsången.

I Kalmar slottsanläggning fanns en djurgård belägen på den plats Gustav Vasa anlade sin kålgård och år 1580 fanns här närmare 100 hjortar. Även i denna djurgård grävdes en fiskdamm och från Tyskland införskaffades raphöhns. Kalmaranläggningen blev dock kortvarig. Redan under Kalmarkriget år 1611 förstördes den till stor del. Stadsdelsnamnet Fågelsången lever dock kvar. Liknande öden kan anas på mer än 100 andra orter runtom i Sverige som bär på samma stadsdelsnamn.

JOHAN III:S INTRESSE för trädgård kom att tillföra nya element såsom lusthus och dammar. Dessa placerades ofta inne i djurgårdarna vilka därigenom kom att bli mer underhållande och besöksvänliga. Denna, för tiden nya typ av trädgård, kom i folkmun och i visan att beskrivas som *lund* och *rosen*. Johan är den som anlagt den största svenska djurgården, Öland! Detta genom en djurgårdsförordning som förbjöd all olovlig

jakt och skjutvapeninnehav för allmogen, vilket lade en död hand över landskapet. Linné reagerade på att det inte fanns några fruktträd på de öländska gårdarna och fick till svar att det inte var någon idé då hjortarna var så många och åt rent. Hjortarna blev så många och så tama och orädda att de frossade på allt de kom åt, till böndernas förtvivlan.

Fram till Gustav II Adolfs död 1632 fanns det med några få undantag bara kungliga djurgårdar. Undantagna var bland andra Åke Totts Ekolsund, Magnus Gabriel de la Gardies Ekholmen och Per Nilsson Natt och Dags Bjärka-Säby. Under förmyndarregeringen ökade högadelns makt och de såg då till att få rätt att bygga kungligt – palats i sten inne i städerna och slottsanläggningar med stora träd- och djurgårdar på natursköna platser runt om i landet. Slottet, parken och jaktlandskapet hade alla till uppgift att visa kungens totala makt över människorna, djuren och landskapet. En mängd gods och slott, till exempel Versailles, Het Loo och Drottningholm, bestod till största delen av djurgård. Djurens flitiga bete skapade kortklippt gräs och en så kallad beteshorisont som gav genomsikt i skogen – en park som dessutom var ganska lätt att sköta. I många fall drev de kungligas jaktintresse på. Icke att förglömma värdet av kött.

Dessa lummiga kungliga parker berikades med lust- och fågelhus, vilda djur och fåglar och kom att bli mer och mer kära. Kärt barn har, som känt, många namn och i Sverige kom de däribland att namnges "fågelsången" och som sagts ovan, lund, hjorthage med mera.

KUNGLIGA DJURGÅRDEN i Stockholm anlades av Johan III redan på 1570-talet men först på 1680-talet inhägnade Karl XI hela Djurgården. Djurgårdens historia finns ganska väl dokumenterad och även så dess olika djur. Intill Djurgårdsbron finns en blå portal som tillkom på 1840-talet, färgvalet sägs vara äldre.

Vår nuvarande kung Carl XVI Gustaf, hedersmedlem av föreningen, har bidragit till vår kungliga djurgårdshistora genom att i början av 1960-talet skapa ett hjorthägn på Solliden. Anledningen var till stor del landskapsvård men även kungens intresse för jakt. Hjortarna har skapat en vacker park, en djurgård intill slottet. Dovviltet som betar på Sollidens djurgård har sitt ursprung från Ottenby på Öland.

Tillstånd, titlar och nöje

Nu som förr krävs tillstånd för att anlägga en djurgård, nu för tiden av länsstyrelsen, förr av kungen. Denna prövning ger det en exklusivitet som förknippas med lyx och status. Därtill en riklig tillgång på högt uppskattat kött som kan njutas eller skänkas till behövande och få givaren att känna sig rik. Denna tillgång av "kött på rot" har ofta större betydelse än möjligheterna till jakt.

DET MEST KÄNDA tillståndet att anlägga en djurgård, och bland de äldsta, må kanske vara kung Henrik VIII tillstånd till sir William Denys omkring år 1511. Originalet finns att se på Dyrham, i South Gloucestershire, England, och tillståndet omfattade 200 hektar. Parken var sålunda ett område där Denys kunde vara säker på att ingenting jagades eller på annat sätt togs av någon annan person, inklusive kungen själv och att huset hade tillgång till värdefullt kött.

Titlarna jägmästare och hovjägmästare tillkom under Johan III:s tid, omkring 1580. De tilldelades till en början personer utbildade i Tyskland, Frankrike och Danmark som tillkallades för att sköta det skägjeriet: djurgårdarna och stundom kungliga skogar. Från 1915 innehas titeln jägmästare av dem med den högsta skogsutbildningen i vårt land och titeln viltmästare etablerades på Öster Malma i Svenska Jägareförbundets regi år 1947. Den utbildningen liknar mer den ursprungliga jägmästarutbildningen.

Straffen för tjuvjakt har alltid varit hårda. Adliga kunde bli av-adlade under en tid

och för icke adliga var straffet döden eller landsförvisning. Därav många rykten om kungliga befallningar om att jakthundar på bland annat Öland skulle stympas för att förhindra tjuvjakt. Djurgårdarna vaktades av jägmästare, hovjägmästare i de kungliga fallen och deras drängar, hejderidare och jaktjunkare.

De vackra parkerna som skapades var således hårt bevakade av hovjägaren och hans hovjägardrängar. De besökande fick passera bevakade portar och grindstugor och här togs även i många fall entré. Denna verksamhet var inte så ekonomiskt lönsam så för att dryga ut kassan gav kungen hovjägaren rätt att bränna brännvin och hålla utskänkning. På Kungliga Djurgården i Stockholm avskaffades entréavgiften 1862 för gående, och för åkande 1877. Vid krögarämbetets inventering år 1733 fanns 32 lokaler som serverade sprit. Under 1800-talet tillkom flera djurgårdsbyggnader och utbudet av krogar, värdshus och nöjen ökade. En av dem idag har namnet Blå Porten taget från de blå entréportalerna.

PÅ JÆGERSBORG DYREHAVEN, som etablerades 1669 strax norr om Köpenhamn, beskrivs portarna från och med 1700-talets början vara röda, hjortblodsfärgade. Där kan man ännu förlusta sig i karuseller eller äta en bit mat med hjortarna betande omkring sig. Väl värt ett besök för både hjortarnas, matens och nöjets skull! Då bör man även se Eremitaget, det lilla jaktlottet som är byggt med hissbara bord så att jaktmiddagarna kunde intas vid dukade bord helt utan närvarande serveringspersonal, en så kallad *erimitagemaskin* - i Sverige kallad *confidence*, dvs förtroende, vilket bland annat Kina slott vid Drottningholm utrustades med. Eremitaget är placerat på en *relai*, i en jaktstjärnas mitt med idag sex synliga vägar. Utsikten över Öresund och kyrkan i Landskrona ger ett kungligt intryck vid bra väder.

Staketen byggdes av det som fanns tillgängligt på platsen, många gånger inte hö-

gre än cirka 2 meter då de flesta hjortdjuren lättare hittar ett hål att krypa ut igenom än att ta till höjden för att hoppa ut i friheten. I dokument från 1700-talet finner vi ofta beteckningen plank eller gärdesgård. Troligtvis syftar detta på kluvna stammar och stående uppbyggnad. Dessförinnan benämns staketen som mur av hassel och pil. Hjortarnas lojalitet till platsen uppkommer synnerligen snabbt och de måste anses vara ganska lätta att locka in med mat och artfränders lag. En del av djurgårdarna byggdes med stenmurar och i vissa fall ett stort dike, tillräckligt för att hålla hjortarna kvar i gården. Detta bidrog till minskat arbete med tillsyn och underhåll för drängar och mästare.

Landskapsformningen

Ägaren av en djurgård formar således en vacker park med öppna gräsytor och gärna stora solitärträd, dammar och byggnader. De monumentala träden har en estetisk aspekt men gör även stor nytta genom att de ger foder i form av kvist, löv och ek- eller bokollon. Paviljonger/stugor byggdes på vackra utsiktsplatser, *relais*, och intill djurens vatten- och matplatser. Tätare partier för skydd och trygghet var viktiga under hela året men speciellt under vårens kalvnings-tid, så att hjortarna kunde undvika mänsklig kontakt och känna sig trygga, kunna föröka sig och sätta fina troféer.

ETT VIKTIGT ELEMENT som skapades i dessa täta skogar var jaktstjärnor, *étoile*, en cirkelformad plats med åtta ekrar. Dessa anlades med fördel på en höjd med tät skog. Från den högsta punkten röjdes gator ut i landskapet och på detta sätt skapades en stjärna. Vissa tolkningar som jag sett beskriver att stjärnans mitt var kungens jaktpass medan andra beskriver hur man på denna plats utdelade det sista sticket på det nedlagda villebrådet och möjligen var så fallet i den tyska jakten som beskrivs nedan. Samma typ av trädgårdselement förekommer nämligen där och centrum var i båda fallen en viktig

Kronhjort i Ekolsunds djurgård med Hjälstaviken i bakgrunden. Noteras kan att hassel och träden betas hårt så högt hjortarna når, uppstamningen skapar en tre meters beteshorisont.

plats under jakten. Här var överhetens totala makt tydliggjord, en siktgata mot slottet, en mot kyrkan, en mot staden etc, och i centrum fanns kungen. Alla vägar bar till honom, makten var total. Karl XI ville vara bland de främsta och anlade 1680 en jaktstjärna på Kungliga Djurgården i Stockholm med 12 vägar, inspirerat av Le Nôtres Grand Table på Chantilly. Placeringen var vid dagens skogsområde öster om Manilla, inga spår kan idag ses.

DEN FÖRSTA JAKTSTJÄRNAN anses vara den på Compiègne år 1521 och även en jaktstjärna vid Fontainebleau 1642 nämns bland de tidigaste. Ekolsunds stjärna nämns nästan 100 år tidigare än de blev högsta mode då Ludvig XIV beordrade att skogarna skulle förses med stjärnor för att möjliggöra hans favoritjakt till häst *par force*. Jaktstjärnorna kom att kompletteras med vägar emellan

ekrarna, i vissa fall likt spindelnät och i andra fall med kvadrater. Kvadrater utformades speciellt i Danmark och med dessa nummerade kvarter tydliggjordes kungens makt ytterligare, till och med makten att orientera sig i naturen och även under något så oförutsägbart som jakt. Med tiden blir dessa grunden för städer och slottsparkar, och dess form finns idag på många ställen bevarade, även om dess historiska bakgrund i flera fall är bortglömd.

Hjortviltet å sin sida skapar en miljö där samtliga träd är betade upp till 2–3 meter (beteshorisont), vilket skapar öppna landskap med känslan av genomsikt. De träd som överlever hjortarnas betande och gnagande blir ofta solitärer med solbelysta stammar som gynnar många insekter och andra smådjur samt fåglar. Föryngring av träd uteblir men om betestrycket är måttligt så kan man finna gran, al, hägg och hag-

tornsplanter. Det är arter som nötkreatur ratar helt och i många fall röjs dessa bort för att skapa öppna pastorala betesmarker. För hjortarna är hagtorn en indikator. Finner vi inga planter är betestrycket för hårt, och besättningen bör minskas. Föryngring av ädla lövträd, som man eftersträvar, uteblir om planter inte skyddas. Hjortviltets vikt och marktryck är mycket mindre än nötkreaturs och hästars vilket gör att kulturlämningar, så som källare och stensättningar, bevaras bättre. Djurgårdar med lång kontinuitet har på ett unikt sätt bevarat kulturlämningar. Dessa hjortparker är värdefulla naturmiljöer, men jag vill med denna artikel även belysa att djurgårdar är i högsta grad kulturmiljö.

TRÄDGÅRDENS RAKA linjer och närhet till huvudbyggnaderna gäller även för djurgårdarna. I praktverket "Suecia Antiqua et Hodierna" gestaltas flera djurgårdar och i många fall ser vi hjortar i trädgårdarna. Detta antas vara för att visa dess sammankopplade närhet och godsets rikedom på kött. De uppskattade miljöerna från djurgårdar runt om i världen har gestaltats flitigt inom konsten och många av dessa verk finns att skåda på national- och konstmuseer. Gustav III beskriver på Ekolsund denna miljö som "En övermåttan angenäm plats". Där älskade han att vistas och dinera samt arrangera överraskningsfester till sin drottning Sofia Magdalena. 1776 bjöd han in till riddarspel på Ekolsund och året därefter till riddarspelet "Dianas fest" som hölls i jaktallén på Drottningholm.

Intill Kina slott i Drottningholms djurgård, där Lovisa Ulrika och Adolf Fredrik kunde njuta av jakt och fiske och vara nära naturen, skapades bland annat alléer, lövsalar och fågelvoljärer och som nämnts ovan en confidencematsal. Uppväxten i denna miljö förklarar kanske Gustav III intresse för parken. Idén med den vackra ekhagen är således en direkt mänskligt skapad miljö, både i hjort- och tamdjurshagar. I djurgårdarna har döda och tuktrade träd även en naturlig plats

som ornament, därav dödades träd för att gynna gräsväxten. Här eftersträvades därför både det attraktiva och det funktionella, ett paradiset där besökarna skulle överraskas och underhållas.

Jakten

Själva jakten i djurgårdarna beskrivs ofta mest som slakt då djuren inte kunde ta till flykten utanför hägnet. Min egen erfarenhet är att hjortarna mycket läraktiga och att denna tolkning således är felaktig. Flockens natur gör att när en hjort är nedlagd så undviker de övriga noggrant både platsen och jägaren genom ett nästan spökligt försvinnande.

HISTORISKT SÅ TALAR man om den franska jakten *par force* vilket ibland felaktigt översätts till hetsjakt och ger en bild av flåsande djur och mordiska handlingar, men tittar vi närmare på denna jaktform var det i själva verket ett skådespel. En uppvisning av de vilda djuren och deras graciösa, vackra rörelser och likaså – viktigast – jägarnas styrka och mod. Därför är översättningen med *styrka* mer beskrivande. I dansk litteratur beskrivs de olika rollerna under jakten med stor detaljrikedom. Bland annat var färgerna på kläderna viktiga för olika roller under jakten och även modet såklart. Därtill blev selektiv hund- och hästavel viktig då man ville synas. Hade man hästar eller hundar med ljusa färger kunde man kanske noteras lite extra i den dunkla skogen. Jakten kunde gå till på följande vis:

Hovjägarerna och deras spårhundar spårade först upp hjorten med den största kronan, trofén, och upptagsplatsen markerades med grenar, *brisée*. På morgonmötet bestämde kungen/jaktherren dagens villebråd och jägarna skulle därefter finna denna hjort. Då de resten skulle de blåsa med sitt horn om att jakten var påbörjad och att hundförarna skulle släppa sina hundar. Jakthornen hade en viktig funktion som kommunikation, speciella signaler för att hjorten passerat eller

Magnus Gabriel de la Gardies Ekholmen på en karta från 1650 har ett fantastiskt vägsystem i dess djurgård.

är i vattnet och viktigast att blåsa *halali* som hade betydelsen att hundarna höll viltet och kungen/jaktherren eller jaktgästerna skulle komma och utdela nådastöten. När villebrådet var dödat så skulle hundarna belönas, den spårhund som hittat viltet fick gnaga på huvudet, släpphundarna fick äta inälvor blandat med bröd serverat på köttssidan av viltets skinn, allt medan jakthornen ljöd. Efter jakten skulle både ris och ros delas ut bland jaktdeltagarna och en viktig detalj var att dessa ceremonier hölls framför publik, bland annat fick den jägare som visat störst mod belöningen: hjortens ena framben, som symbol för snabbhet och styrka.

För att förfölja en kapital kronhjort tills den var så utmattad att dåtidens vapen

kunde döda bytet, krävdes vältränade hundar, hästar och jägare, och detta kunde ta upp till tre timmar. När väl hjorten eller vildsvinet hölls nere av hundarna krävdes mod att placera nådastöten och klara sig undan djurets sista styrka och förmåga att in i det sista försvara sig med sina horn och betar

Likaså var det nödvändigt att driva viltet mot ett dike, en brant slänt eller ett tyg/nät där de förhoppningsvis stannade upp och möjliggjorde skott. Skott mot rörliga mål var mycket svåra med de långsamma mynningsladdare och flintläsgevär som fanns att tillgå, marginellt snabbare än till exempel ett armborst.

Detta skådespel krävde därför att en scen som var utformad så att många kunde

se föreställningen och möjliggjorde lätta förflyttningar för att se det viktigaste, speciellt avslutningen när *halali* hade blåsts. Djurgårdarna var parker, väl planerade och mänskligt skapade in i minsta detalj.

DEN ANDRA STORA jaktformen var den tyska jakten, *eingestellte jagd*, en jakt som mer passar in på ordet hetsjakt. Flera dagar före jakten drevs djuren från stora skogsområden ihop med hjälp av lapptyg, nät och staket. Cirkeln gjordes mindre och mindre och till slut var arenan, *pandplads*, fylld och jakten för de kungliga kunde starta. Platsen var en öppen yta med omgivande höga nät så de vilda djuren inte kunde ta sig därifrån. Dessa nät hade således fraktats från cirkelns största ring till dess minsta och i denna jaktform nyttjades stjärnans gator mer eller mindre huvudsakligen som transportvägar för material. Utanför den sista cirkelns nät stod åskådarna i vagnar och hurrade. I vissa fall stod även jägarna i vagnar och kunde skjuta prick från vagnarnas fönster. Även jaktlott byggdes i denna mitt och då fanns ju mer bekvämligheter och fönstren nyttjades på samma sätt som på vagnarna. Vid denna jaktform ses således hägnade djurgårdar mer som ett hinder. Kungen hade ju dessutom rätten att driva av alla skogar vilket på vissa håll lokalt resulterade i en utrotning av allt vilt. Jaktstjärnorna är gemensamt för jaktformerna även om de tyska hade större vägar och med fördel placerades i lämpligt runda skogar. Beroende på jaktherren och hovjägaren kom många att nyttjas till båda jaktformerna.

FÖR ATT RATIONALISERA behovet av att begränsa stammens storlek och få tillgång till kött tillkom det många idérika lösningar med bland annat uppspända fångstnät. Med tiden byggdes drivgångar samt sorteringsanläggningar där djuren lugnt kunde avlivas, på ett mindre heroiskt sätt. Trots detta kunde självklart jakterna i djurgårdarna stoltsera med goda resultat då antal djur per hektar

var mycket höga i jämförelse med skogsmarken utanför som nästan bara höll tamdjur.

En högst trolig avskjutning kan vi läsa om i Dagens Nyheter den 18 oktober 1899. Kronojägare Palmqvist på Gripsholm hade fällt 10 hjortar och på kungajakten fälldes 5 stycken. Efter den för året sista gallringen torde stammen utgöras av omkring 110 djur, vilket anses lämpligt att kunna vinterföda. Troligtvis ett sanningsenligt resultat under det jaktåret i ett hägn på 61 hektar.

Hjortviltet var oftast dovilt men det förekom kronvilt och även en del renar, rådjur, hästar och antiloper här och var. Bland hjortviltet kallas hanen hjort, vilket kan vara lite förvirrande. De kronbärande hjortarna namnges även beroende på storleken på hornen, med något artspecifika termer, men således är spets-, stång- och kapitalhjort, hjortviltets handjurs gemensamma samlingsnamn. Hjortviltets hondjur kallas hind och före kalvning smal-hind / djur. Avkomman kallas kalv och då skiljer man könen med namnen hjort- och hindkalv. Frilevande hjortar blir större i kroppen men många gånger har de sämre horn. Förklaringen kan vara både begränsad mattillgång och avelsarbete.

I ENGLAND PÅ WOBURN Abbey, med etablerad djurgård 1661, kan man idag se nio arter av hjortvilt men historiskt så är detta bara en bråkdel av de 42 arter som Herbrand Russell (11th Duke of Bedford) lät hålla i godsets djurgårdar. Sveriges motsvarighet bör vara Eriksberg i Blekinge som förutom de vanligaste arterna har en del hjortar med utomeuropeiskt ursprung.

Vanligaste hjortviltet i dagens hjorthägn är dovilt men även kronvilt, vildsvin, älg och mufflonfår förekommer ganska ofta. På sina håll finner vi idag hägn med björnar. Däremot kan man inte med lätthet hålla rådjur i hägn då de lätt stressar ihjäl sig. Dovviltet anses bland de lättaste att hålla i hägn och de finns naturligt i minst fyra färger, normal / vilt, vit, svart och prickig. Med

Ägomätning av Ekolsunds slott upprättad av Lars Lindgren år 1725. Kartan visar Ekolsunds stora och lilla djurgård, där intill hovjägarrens bostad med tillhörande täppa.

urvalsjakt kan man se till att godset endast håller en färg. Som exempel kan nämnas Övedsklosters vita eller Kobergs svarta dovhjortar, men vanligast förekommande är en blandning och en dominerande färg är den normala. Under 1700-talet var vita hjortar en raritet och kallades ofta för spökhjortar, denna vita typ är en färgvariation och inte albinism, som är mycket sällsynt.

Ekolsunds Djurgårdar

Ekolsunds Stora och Lilla Djurgård nämns vad vi kunnat hitta första gången i ett inventarium från 1651 och de var anlagda av Åke Tott, vars morbror var Erik XIV. Inventariet, som upprättades då Clas Tott 1640 ärvde Ekolsund efter sin far Åke, anger att antalet hjortar var 52 och att i djurgården även fanns en liten stuga. Lilla djurgården var en mindre del, ofta belägen i direkt närhet till jägaren, där t ex avelsdjur kunde hållas under ett extra vakande öga.

Enligt en rapport från den 17 oktober 1653 så finner vi att dalkarlar var sysselsatta med att gräva en damm till hjortarna inne i djurgården. Gissningsvis var den även avsedd att hålla fisk samt att skapa en vacker miljö.

Den äldsta kända kartan från år 1688 visar djurgården som då omfattar 140 tunnland. Ekolsunds djurgård kan även ses på en skiss av Magnus Gabriel de la Gardie från omkring 1650. I texten till kartan från 1688 står det: "Djurgården består mestadelen af granskog något Ahl och Ek..."

PÅ NÄSTA KÄNDA KARTA från år 1725, L. Lindgrens lantmäterikarta, ser vi djurgården fördelad på Stora och Lilla Djurgården och den beskrivande texten är nu tovig vall och i skogarna ser vi samma arter som tidigare men nu även hassel. Storleken är densamma, varav lilla Djurgården består av cirka tre hektar. Jägarkroken är den plats där vägen böjer vinkelrätt längs den gamla rikstolvan (f d E18, idag RV263). Invid jägarkroken har en gångväg genom djurgården till Hårby ritats in. Strax söder om denna plats finner

vi ursprunget till namnet Jägarkroken: hovjägarbostället med tillhörande kryddtäppa, källarbod och ladugård. Här bodde från och med 1744 hovjägare Nils Frisk med sin familj fram till det sista husförhåret genomfördes år 1792.

Gustav III:s idéskisser från 1775 och förslag på förändringar i trädgården på Ekolsund har inte någon tydlig djurgård men stora arealer med skogar innehållande slingrande gångar och monumentala konstruktioner på utvalda utsikter, *relais*, samt flertalet siktlinjer och alléer ut i landskapet eller låt säga syn mot slottet. Gustavs intresse för det vackra och för parken torde betyda att djurgården hölls i skick och även utvecklades under hans år på Ekolsund, dock har vi inte funnit några detaljer om djuren och hans jaktintresse sägs ju ha varit mycket litet, även om uppvisning av djur lockade. Gustavs förslag till Ekolsunds trädgård innehåller dock en ny jaktstjärna med sju vägar placerad nordväst om slottet och den tidigare jaktstjärnan Parnassen kompletterades med flera vägar. Lämpligheten till *par force*-jakt enligt Gustavs planritning kan ifrågasättas men det vackra och sköna är infångat. Det finns också dokument som visat på import av bland annat knölsvanar från Frankrike, vilket visar hans stora intresse för landskapet. På den nya jaktstjärnans placering kan man idag ännu ana fyra av de åtta vägarna. I Vasasamlingen finns en plan över området av Carl Peter Zierman från år 1769 där grindarnas placering ses från landsvägen samt från köks- och fruktträdgården in till Lilla djurgården. Beskrivningarna av Lilla djurgården lyder "Alla stora ek och granträn som där befintliga finnes äro på sitt ställe aftagne" och att stora träd inte är planterade med geometrisk ordning.

OM 1800-TALET när familjen Seton bodde på Ekolsund vet vi väldigt lite. En fråga som jag sökt svar på är när hovjägarbostället kom att rivas. Det är inte känt men på kartan från 1860 så ser vi inte byggnaderna

Gustav III:s plan för utformningen av Ekolsunds park och djurgård. Djurgården föreslogs har vägar lämpade för surpriser och det vackra men utan de jaktliga.

längre. Setons ägande av Ekolsund kom att förvandla det kungliga godsets väldokumenterade stater till motsvarande privat bokföring som brändes i det bål som anlades när Setons konkurs var ett faktum på slutet av 1800-talet. När den sista hjorten blev till mat är inte känt, kanske släpptes de fria då vi idag förvaltar en vild stam i området.

Efter konkursen kom det stora godset Ekolsunds att styckas upp i ett stort antal fastigheter. Fastigheten med slottet utgjorde därefter bara cirka 1000 hektar. Denna enhet köptes av Carl Kempe.

1900-talets ägarfamilj, Kempe, hade både det skogliga och jaktliga intresset men någon djurgård eller hjorthägn kom aldrig att restaureras. Den umgängesvänliga små-

viltsjakten tilltalade honom kanske mera. Fasanutsättningar och remissplanteringar på åkerholmar bär ännu spår av hans jaktintresse men de idag frilevande hjortarna kring Ekolsund kan inte kopplas till Carl. Dock finns det på kartan från 1912 en mindre byggnad, på djurgårdens högsta höjd i söder, på en äldre husplats med utsikt både över slottet och Hjälstaviken.

1949 avsynades den nya rikstolvan (sedermera gamla E 18) som då drogs igenom slottsparken och den vinkelräta jägarkroken blev bortskuren. Hur denna dragning av vägen kunde ske är inte helt känt och med dagens ögon kan det kännas historielöst. Hur som så har detta lett till att dagens djurgård även omfattar den gamla landsvägen

och en del av den engelska parken och dess vattensystem i och med att dagens djurgård följer nuvarande gamla E 18.

UNDER ÄREN DÅ CARL Kempes döttrar förvaltade Ekolsund cirka 1967 – 2000 bedrevs jakten på marken mestadels på rådjur. Djurgården beskogades med gran enligt dåtidens regler och statlig önskan om billig massaved. Tursamt nog högs inte de gamla ädellövträden bort.

I och med den Rajianska tiden, min mors och nuvarande tid på Ekolsund, så har skogen i den gamla djurgården på Länsstyrelsens initiativ huggits fri på gran. Detta var i sista stund för många av de stora och hårt uppträngda ekarna. Djurgården fick även under början av 2000-talet en inhägnad av taggtråd och betades av kor fram till tillståndet om hjorthägn år 2016. Den största eken, 8,5 meter i omkrets, föll dock strax efter frihuggning och skyltning, men ligger nu på *lit de parad* sedan många år till insekternas glädje. Senaste huggningen utgick från att friställa yngre ädellövträd som nu kan leva vidare som solitärer. En stor mängd död ved finns kvar i denna unika ädellövskog, både som stående döda träd och som hopsamlade högar, så kallade faunadepåer. De stående döda träden har återigen fått sin historiska betydelse som ornament. Bokplantor uppträder ganska rikligt i Ekolsunds park och djurgård och tycks tåla bete ganska väl.

DAGENS HJORTVILT, 12 dov- och 12 kronvilt, har köpts in från Skåne och Jönköpings-trakten och har inte något direkt släktskap eller koppling till forna djurgårdar men regelverket om endast hägnade livdjur och karantänregler försvårade dessa drömmar om djur från tex Danmark eller England. Målbilden är omkring 70-talet djur i vinterstam – en siffra som får styras i samråd med Länsstyrelsen och tillgång på föda.

Då dagens besökare hänvisas till Ekolsunds Slotts Wårdshus, och reservatsföreskrifterna begränsar besökare till vägarna inom djur-

gården, valde man att byggas en portal i parkeringens närhet. Portalen är byggd av trä som vuxit i Ekolsunds arboretum, jät-tethuja (*Thuja plicata*), i ramvirket, douglas (*Pseudotsuga menziesii*) i gånggrindarna och lärk (*Larix europaea*) i stora porten. Denna utformning med sidoplacerade gånggrindar och en körport i mitten ses på de idag bevarade djurgårdsportarna. Färgvalen är lite varierande och likaså utsmyckningen, än så länge har Ekolsunds portal inte målats, men har grånat av väder och vind.

Den idag restaurerade djurgården har fått ett modernt två meter högt viltstaket och har utökats i söder där den moderna vägens dragning har delat den engelska parken. Engelska parkens norra del ingår numera i djurgården. Via denna del förbinds lilla och stora djurgården numera i söder men fordom i norr. Norra gränsen utgörs idag av åkermark och skogsbacken som förr låg högst upp i norr är således en egen skogsbacke som betas av nötkreatur. Ekolsunds djurgård är en del av Hjälsstavikens naturreservat och skogen förvaltas av Länsstyrelsen men hjortarna och marken ägs av Ekolsunds slott.

Förfall och nutidshistoria

Den första svenska jaktstadgan tillkom under drottning Kristina år 1647 och därefter räknas jakten som kunglig fram till att Gustav III 1789 släppte jakträtten fri till de som ägde jord. De efterföljande åren fram till 1830 beskrivs ofta som "förfallets tid" då det mer eller mindre anställdes massaker på viltet, som ett resultat av den uppdämda jaktlusten och bitterheten mot kungliga och adliga privilegier. 1830 beskrivs som en vändpunkt, då Svenska Jägareförbundet bildades. Dess syfte var att begränsa avskjutning, sprida kunskap och förbättra skjutskickligheten bland jägarna.

Den kungliga jakten hade setts som ett eggande skådespel och en sport för överheten, men efter 1830 hade även andra värderingar tillkommit och nya effektiva gevär. Att för-

"I början av 1900-talet ansågs djur visas bättre i skapade habitat, som liknar vad man då trodde vara djurens naturliga, än i bur. Den första djurparken Hagenbecks bildas i Tyskland 1907 och synsättet var att det var ett värdigt sätt att visa djur."

siktigt smyga sig på villebrådet och överlista det med hjälp av kunskap och erfarenhet om dess vanor och uppträdande var inte längre bara något för allmogejägare. Det kom att bli högsta mode inom alla samhällsklasser och oddsen hade blivit bättre för jägaren med nya typer av skjutvapen.

Under 1800-talets början försumrades de flesta jaktparker. Staketvirket nyttjades många gånger som ved och djuren åts upp eller släpptes ut. Viltet sågs mer och mer som skadedjur som förstörde de påkostade skogs- och åkerplanteringenarna. Nämnas bör också att sabotagen mot de djurgårdar som höll vilt troligtvis ökade då grannar fick rätten att jaga på sin mark. På så vis berikades den omkringliggande marken och möjligheten att fälla djur på den egna marken ökade.

I BÖRJAN AV 1900-talet ansågs djur visas bättre i skapade habitat, som liknar vad man då trodde vara djurens naturliga, än i bur. Den första djurparken Hagenbecks bildas i Tyskland 1907 och synsättet var att det var ett värdigt sätt att visa djur. Efter krigsåren och dess efterföljande välfärd väcks intresset hos flera att hålla hjortar i hägn. Detta då vilt i stort sätt saknades i skogsmarkerna som dessutom vid denna tid stod tomma sedan tamboskapen flyttat in på kulturbeten. Att kunna hålla lager med levande kött och att få möjlighet att jaga annat än enstaka rådjur och älg lockade godsägare likt en lyxvara. Denna typ av hjorthållning började sakta öka och genomgick en markant ökning på 1990-talet

till följd av avregleringen av jordbruket, omställningen och EU-bidragen. Även nyttjandet av kemikalier i jordbrukslandskapet gjorde att det jaktbara småviltet minskade, och nya jaktbara arter främjades. År 1971 sågs behovet och det bildades ett riksförbund för den svenska hjortnäringen, Svensk Hjort. Djurgårdarna fick under 1900-talet ett nytt namn med ett lite annat synsätt – hjorthägn.

I DAGSLÄGET finns cirka 400 hjorthägn. Hur många av dessa som varit historiska djurgårdar finns idag ingen sammanställning av. Bjärka-Säbys hjorthage anses vara den djurgård som har längst kontinuitet. Den håller ännu dovilt alltsedan 1660-talet. Likaså bör Öland nämnas även om det utgör en ö. Det är fortfarande kunglig jaktmark och har ättlingar av ursprungsdjuren. Gripsholms hjorthage har hjortättlingar från Kungliga Djurgården i Stockholm och håller idag dovhjortar från omkring 1890. Ekolsund som nämns i en bouppteckning från 1640 och restaurerades under 2017 får väl räknas som en av de första och är den senast restaurerade. Därtill har många gods fortfarande kvar ättlingar av de en gång hållna hjortarna i de sedan länge förfallna djurgårdarna, t ex Wrams Gunnarstorp och Drottningholm. Spridningstakten är långsam och dagens täta viltstammar är ofta i närheten av stora gods. †

Jag tar tacksamt emot tips på hjorthagar/hägn och djurgårdar som ännu är i drift.

Summary

Today when discussing deer parks the associations with gardens are rare. In the past a deer park was central when creating a castle garden. The original ideas seems to be connected to the dream of a paradise, a dream place in many cultures. This was pronounced in the royal estates in Europe during the medieval and up to present time. The fenced animals served purpose as both park creators and a source of meat. The browsing gradually created an open forest and the grazing created a lawn-like grass cover resulting in a beautiful park. The deer park is linked to the hunting, formerly a royal privilege. The need to deliver an entertaining hunt caused construction of specialized roads, paths and buildings, constructions or names still visible in present cities and parks.

Ekolsund castle with a documented history from 1642 has during the last three years renovated and re-stocked its old deer park after a lapse of about 150 years. The deers are back and the history has to be told - deers parks are in a high degree an important cultural heritage.

Referenser

- Baagøe, Jette: *Kongens skov - verdens arv. Parforcejagtlandskapet i Nordsjælland*, 2016
 Ehrensward, Ulla: *Vasasamlingen*, 1984
 Bergström, Roger, Danell, Kjell, Mattson, Leif, Sörlin, Sverker: *Jaktens historia i Sverige*, 2016
 Almqvist, Kurt och Hakelius Popova, Susanna: *The Royal Garden*, 2016.
 Burell, Sven: *Svartsjö djurgård*: 2006
 KDF, Kungliga Nationalstadsparken 2010

Om författaren

Nils Lidbaum arbetar bland annat med skötseln av parken på Ekolsunds slott. Nils familj kom till Ekolsund år 2000 genom köp. Skog, jakt och historia har alltid varit stora intressen och med förmånen av att ha Börje Drakenberg som mentor i arboretet och Jens Hendeliowitz i parken har dessa växt och omgivningarna på Ekolsund har åter fått nytt liv.

Ekolsunds Canal 1969 i maj.

Ekolsunds Canal 2018 maj.

Efterlysning av bilder från Ekolsunds slottspark och arboretum från tiden före år 2000

Har du bilder från Ekolsunds slottspark och arboretum från åren före år 2000 så tar Föreningen för Dendrologi och Parkvård och Ekolsunds slott tacksamt emot inscannade eller traditionella kort, med om känt fotografens namn och årtal. nils@ekolsundsslott.se

Historien om hur ett arboretum blev till. Några erfarenheter och lärdomar.

Linnés arboretum i Växjö

Text: Björn Wiström, Linus Enochson och Roland Gustavsson

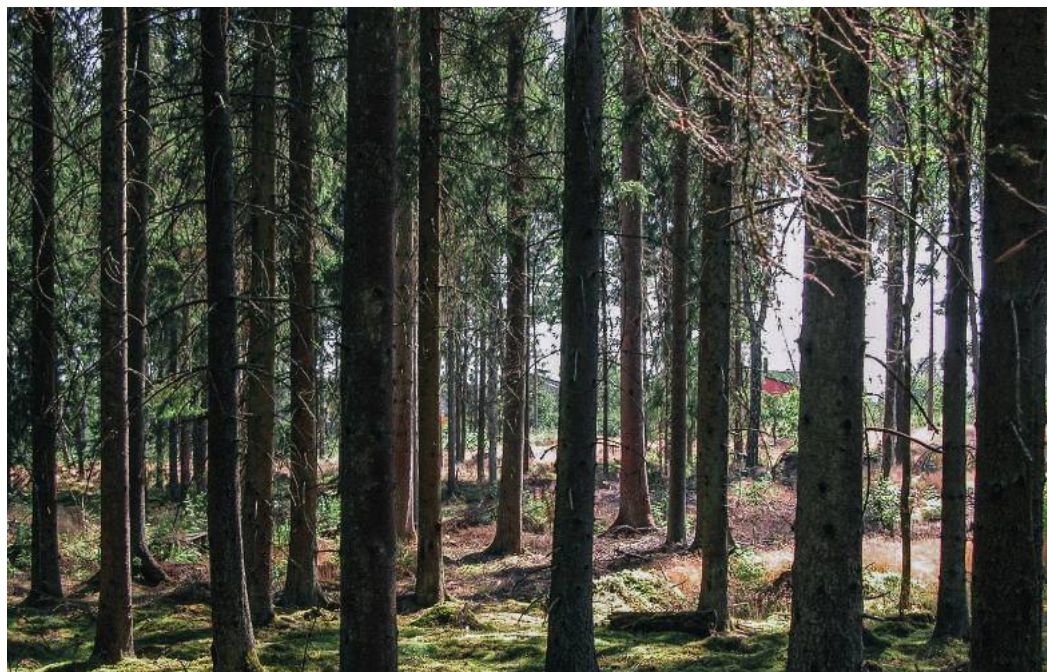

Bild 1. De majestätiska pelarsalarna av gran kom till stor del att försvinna över en natt i Teleborgsskogen i samband med att stormen Gudrun drog fram. Foto: Roland Gustavsson

Introduktion

Intet ont som inte har något gott med sig. Ett ordstäv som troligen var det sista som korsade tankarna hos invånarna bredvid Teleborgs stadsskog i Växjö när de vaknade upp till stormen Gudruns härjningar i januari 2005. Den magnifika granskogen bara ett stenkast från deras ytterdörr låg nu till största del

som ett gigantiskt plockepinn. Den dagliga skogspromenaden bland resliga grannar (bild 1) hade över en natt förvandlats till ett kalhygge (bild 2). Men intet ont som inte har något gott med sig! För stormen Gudrun kom att bli starten på en spännande men långtifrån rak resa mot ett helt nytt arboretum och en ny typ av stadsskog, mer

Bild 2. 2008 var spåren efter stormarna Gudrun och Per påtagliga och scenförändringen från före 2005 är på många ställen total, ja nästan brutal. Foto: Roland Gustavsson

Bild 3. Kenneth Lorentzon kollar över en av de många plantleveranser han orkestrerat fram till kommunens växthusområde. Här diskuterar Kenneth med Lars Andersson ifall Larix laricina behöver en växtsäsong i kruka till innan den sätts ut i skogen. Foto: Roland Gustavsson

robust och lekfull än tidigare, dessutom full av möjligheter till nya kunskaper kring tätortsnära skog och växtanvändning. I denna artikel ska vi försöka återge huvuddragen och några lärdomar från denna resa, om hur ett arboretum blir till mitt i en kommunal stadsskog. Så låt oss ta det från början, eller

snarare från vad som hände efter det att stormen Gudrun dragit vidare.

Dåvarande kommunkologen Lars Andersson och stadsträdgårdsmästaren Ewa Eklind Blomqvist förstod snabbt behovet att aktivt gripa sig an Teleborgsskogen (figur 1). Som en första viktig genomlysning skrev

Bild 4. Bara på några meter och ibland decimetrar förändras växtförutsättningarna radikalt.
Foto: Roland Gustavsson

Bild 5. Kenneth Lorentzon (t v) och Magnus Svensson (t h) diskuterar hur skrivbordets tankar ska omsättas i praktiken. Här i en av de viktiga övergångszoner där skogen angör direkt till bebyggelsen. Foto: Roland Gustavsson

Maria E Johansson (2007) med professor Roland Gustavsson som handledare sitt examensarbete i landskapsarkitektur om Teleborgsskogen och dess utveckling som en nära rekreationsskog. I arbetet kläcktes idén om ett landskapsarboretum inspirerat av Carl von Linnés och hans lärjungars resor och deras strävan att lära om det inhemska och det exotiska genom att betrakta och beskriva sin omgivande verklighet. Som en viktig inspiration bör här Tor Nitzelius park vid SLU Alnarp nämnas, där europeiska, asiatiska och nordamerikanska bestånd kan upplevas sida vid sida. Linnés 300-årsjubileum 2007 kom att utgöra en självklar startpunkt för Linnés arboretum och de första träden i form av mer udda svenska skogsträd som avenbok (*Carpinus betulus*), skogslönn (*Acer platanoides*) och skogslind (*Tilia cordata*) planterades i kommunens regi. Planteringar fortsatte under 2008 med fler inhemska arter, däribland naverlönn (*Acer campestre*) och vanligare exotiska arter som rödek (*Quercus rubra*) och vitgran (*Picea glauca*).

Samtidigt med dessa första basplanteringar fortsatte tankarna kring ett mer

ambitiöst arboretum, där arboretets utveckling kunde utgöra ett intressant samarbete mellan kommunen, kommunekologen och stadsträdgårdsmästarens sida vid sida, och forskare vid SLU Alnarp. Just kopplingen till Linné, med hans nyfikenhet på en främmande växtvärld samtidigt med ett vurmande för det svenska och regionala, var här högintressant för att ge arboretet en speciell profil. Via åtskilliga möten lyckades professor Roland Gustavsson få fram ett partnerskapsprojekt mellan kommunen och SLU Alnarp. Gustavsson kunde utifrån sin långa erfarenhet snabbt förstå att för att driva projektet i hamn behövdes, förutom en förankring på alla politiska nivåer i Växjö, en bred expertis i den arbetsgrupp som han satte ihop för att ta sig an projektet. Det är nu arboretet och dess utveckling verkligen tar fart, i ett utpräglat teamwork. Till gruppen knöts dendrologen Kenneth Lorentzon vars enorma växtkunnande och kontaktnät möjliggjorde att man kunde få tag i det växtmaterial som behövdes för att kunna förverkliga idén om ett landskapsarboretum i Linnés anda. Detta parades med ett omsorgsfullt praktiskt genomförande av

Bild 6. Spraymålning av bambukäppar, där varje färgkombination motsvarar en specifik art för det givna delområdet. Foto: Roland Gustavsson

skogsgruppen på Växjö kommun under ledning av kommunekolog Lars Andersson och Gustavssons eget intresse kring starkt platsanknutna designkoncept och växters interaktion mellan generationer och grannar i olika skogssystem, där värdet av det icke nedblåsta skulle vävas ihop med de nyinsatta exotiska träden och buskarna. Som del i arbetet som helhet har Gustavsson utfört ett fördjupat inventerings- och analysarbete, som varit viktigt för gruppen för att känna till området, platserna och stråken som arboretet gäller. Viktiga i gruppen var också landskapsarkitekterna Björn Wiström och Linus Enochson. Med tiden kom Wiström och Enochson att växa in i projektet speciellt kring att hålla koll på vad som planterades var och på sikt också hur det kom att utveckla sig. Föga anade de nog att de skulle fatta sådant intresse för arboretet att de

under de kommande åren skulle tillbringa såväl helger som kvällar på att dokumentera utvecklingen av planteringarna. Mycket av de erfarenheter som vi presenterar kommer just från alla dessa timmar i fält, timmar med smak och minnen av såväl pannlampor som regnställ, vildapel och många skratt. För den övergripande gestaltningen kom landskapsarkitekt Magnus Svensson att spela en initial nyckelroll. Från Tekniska förvaltningen vid Växjö kommun har i sen tid har också Ida Karlsson och Maria Elmdahl Arvidsson blivit viktiga som pådrivare av projektet.

En första avstämning i fält för att dra upp riktlinjerna gjordes i en vintrig Teleborgsskog. Öppna kalhyggen blandade med kvarstående skogsfragment, sly, stenar, rötter och små mikroskillnader i topografin dominerade. Det handlade om en etableringssituation helt olik slättlandskapet men ändå så

Bild 7. Ifall bambukäppen fick fötter, vilket hände ibland, så spraymålades marken som en extra säkerhetsåtgärd. Här det mycket komplicerade planteringsmönstret vid centralpunkten av det holarktiska området. En inventerars mardröm men ett område med goda möjligheter att verkligen bli något speciellt. Foto: Roland Gustavsson

Bild 8. Mark fräses runt varje bambukäpp för att få bort det konkurrerande fältskiktet. I bakgrunden leverans av ett tjugotal vinlönnar för utsättning i terrängen. Foto: Roland Gustavsson

Bild 9. För att hålla borta det konkurrerande fältskiktet lades en vanlig dagstidning ut runt plantan efter plantering och det hela täcktes med träflis. Här demonstrerat av en av metodikens stora förespråkare, Kenneth Lorentzon. Foto: Roland Gustavsson

Bild 10. Inventering och kartering av växtmaterialet efter en respektive tre växtsånger. Här illustrerar Linus Enochson höjduitvecklingen på douglasgran samt att en bra mössa håller i längden. Foto: Björn Wiström

vanlig för stora delar av Sverige. Att det här skulle komma att krävas en annan design och etableringsmetodik än brukligt stod om inte tidigare klart efter dessa bistra dagar i fält. Efter att ha borstat den värsta rimfrosten ur polisongerna greppade Magnus Svensson skisspennan och satte igång med att försöka hitta en första tematisk layout för området. De överliggande principerna som rann ur

Bild 11. Svartgölen som nyanlagd med massorna från grävning formade till ett slänt- och kullsystem som understryker de såväl små som stora rörelseriktningarna i landskapet. Foto: Roland Gustavsson

*Bild 12. Svartgölen där kvarvarande granar speglar sig i det mörka vattnet. Stenar från grävningen utmanar till balans för den modiga. Adderat växtmaterial ger extra värden på hösten och våren och en försäkring mot granens sårbarhet mot barkborreangrepp.
Foto: Roland Gustavsson*

Bild 13. Smakprov av skyltfönsterplanteringarna i anslutning till Informationscentrumet. Överst ses sträckan 2010 före planteringen och 2011 efter plantering. Det nedre bildparet visar förändringen över året från höstfärger 2016 till vårblooming 2017. Foto: Roland Gustavsson och Björn Wiström

Svenssons penna var en europeisk del i norr och en asiatisk samt en nordamerikansk del i söder som i den centrala mötesplatsen för området sammanstrålade i en holarktisk mix, där arter från hela den norra hemisfären skulle få komma samman i spännande artkombinationer.

Istället för att fylla bestånd efter bestånd med plantor, som annars varit brukligt i skogsbruket liksom för äldre arboretum, valdes en grundprincip att plantera plantorna i svärmar utifrån det som betraktades som de centrala framtida gångstråken i skogen. Koncentrationen i dessa svärmar fick bli ut-

Bild 14. Flerstammig brakved (*Frangula alnus*) och rönn (*Sorbus aucuparia*), resultatet av en riktad skötsel av underväxten, samspelar med den inplanterade bambun (*Fargesia murielae*). Strax bakom ses tall, björk och gran sätta scenen för exoterna att agera på, i direkt anslutning till ett av Teleborgsskogens huvudstråk. Foto: Roland Gustavsson

gångspunkten för att skapa karaktärsstarka platser längs promenadstråken. På det sättet så fick även de inhemska träden och buskarna via fröplantor, stubb- och rotskott komma till tals. Särskilt i mellanzonerna fick de inhemska dominera. Som ytterligare lager för den övergripande gestaltningen utnyttjades landskapets topografi i östvästlig riktning för att skapa gradienter från relativt torrt till fuktigt och blött. Svenssons önskelista kring växtmaterial med uppemot hundra olika arter i stora kvantiteter fick verkligen Kenneth Lorentzon att kavla upp ärmarna och efter att man hade finkammat plantskolor i Holland, England, Polen och Sverige fanns det mesta på den gedigna önskelistan redo för leverans, självklart kryddade med en del av Lorentzons egna växtönskemål (bild 3). Utifrån dessa förutsättningar var det inte möjligt med exakt specifikation av frökällor och provenienser av materialet utan dess härkomst och uppskattade hårdighet får i stora drag ses som överensstämmande med det material som idag finns tillgängligt i handeln.

Våren 2009 så var det så dags att äntligen

skrida till verket i förverkligandet av de tankar som skulle ligga till grund för det första större kommunala arboretet i sydöstra Sverige. En av arboretets bärande idéer var att utgå ifrån det platsspecifika och skapa intressanta upplevelser av exotiska träd i samspel med det inhemska. Redan här skiljer sig Linnéarboretet från andra arboretum samtidigt som det lätt kan ses som en grundprincip skapad i en linnéansk anda. En annan "innovativ princip" var sättet som planteringsplanen kom till. Att tillskapa en exakt planteringsplan på skrivbordet som skulle kunna ta höjd för varje specifik situation framstod som en omöjlighet i Teleborgsskogen, där några meters förflyttning innebär att man plötsligt lämnat en liten kulle under en tät skärm av gran och plötsligt står i fuktsänka ute på ett öppet hygge (bild 4). Lösningen kom att innebära att designprocessen fick en motsatt ordning mot den idag konventionella. Ute på plats utifrån en dialog mellan de inblandade i projektet (bild 5) och inte minst landskapet kom de olika plantorna att placeras ut och först därefter kom deras position att ritas in på kartor. I praktiken visade sig detta vara en stor utmaning. Hur skulle man individuellt kunna sätta ut tusentals trädplantor där flertalet var bar-rotade i en skog på cirka 40 hektar? Det slitsamma arbetet att plantera alla tusentals plantor var ju också tvunget att fortgå när SLU-folket hade begett sig hem till Alnarp. Vi kom att kalla den metod som vi utvecklade för att lösa detta för "bambukäppmetoden".

Lösningen blev att varje trädindivid kom att få representeras av en bambukäpp med en specifik färg eller färgkombination för varje specifikt delområde (bild 6). På så sätt kunde man med lätthet ge sig ut i terrängen med 100 "rödekar" under armen för hitta deras rätta placering. Bambukäppen möjliggjorde också att man kunde känna på markens beskaffenhet och flytta sig bort från stora gömda stenar och hitta en mer lämplig plats precis bredvid. Eftersom det visade sig

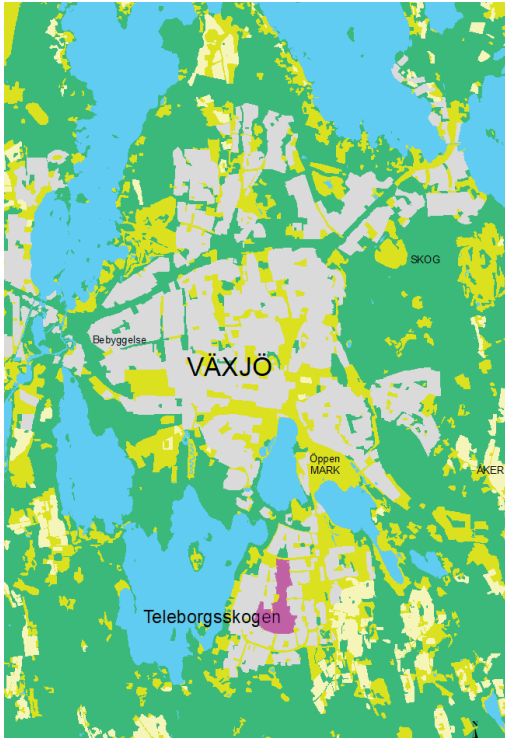
att bambukäppen ibland fick fötter av sig själv fick också varje käpp en sprejmålning på marken (bild 7). Här ska man inte heller underskatta den dialog som fanns med skolor, förskolor och boende kring planteringen, vilket även komma att minska den fria rörelsen av bambukäppar. Efter det att bambukäppen sattes ut frästes marken runt denna med markberedningshuvud monterat på en röjsåg (bild 8). Därefter planterades plantorna utifrån bambukäppens färgkod och ett tillhörande planteringsdokument som kontinuerligt uppdaterades under processens gång. För att ge en första tid av minskad konkurrens från det omgivande fältskiktet lades en utvikt dagstidning ut kring varje planta och på tidningen lades ett lager av träflis (bild 9). Den marktäckningen hade inte bara fördelen att den höll konkurrerande gräs, ris och örter stängna under en till två växtsäsonger utan också att de underlättade i att hitta igen de små plantorna när de skulle karteras i slutet av växtsäsongen.

Totalt genomfördes tre stora planeringsomgångar i arboretet våren 2009, hösten 2009 och våren 2010 enligt denna metodik. Totalt sattes över 80 arter fördelat på drygt 5000 plantor under dessa större planeringsomgångar. Plantering skedde främst med mindre plantkvaliteter i storleksordningen 15 till 150 cm, där merparten låg i storleksordningen 30 till 80 cm höjd. På hösten 2009 och 2010, en växtsäsong efter att de satts, ritades alla träd och buskars placering in på detaljerade kartor. Plantorna inventerades därefter 2011 och 2012 motsvarande tre växtsäsonger (bild 10) samt 2016 motsvarande 7 och 8 växtsäsonger beroende på planterings-tillfälle. Vid den senaste inventeringen lades dessutom alla plantor in i Växjö kommuns GIS-databas. En mer detaljerad beskrivning och översiktlig analys av inventeringen finns för den intresserade att läsa i LTV-rapporten från 2019 "Pocket Woods – adaptiv gestaltning av urbana skogsfragment" författad av Björn Wiström och Linus Enochson.

En riktigt bra park, stadsskog eller arboretum blir aldrig färdig. Även om planteringsinsatserna från 2009 och 2010 utgör basen för arboretet har ett flertal kompletterande planteringar gjorts därefter och bör även göras i framtiden för att nå en ambition som Linnéarboretet som namn antyder, då vi här medvetet anknyter till en av de genom tiderna mest betydelsefulla svenskarna. Speciellt några insatser med kompletteringsplantering har varit viktiga för att ge dignitet åt området samt för att tillskapa tydligare målpunkter och ett antal kärnplatser av högsta prioritet i skogen. I andra fall har kompletteringarna gällt plantor för träd och buskar som man först då fått tag på. I ytterligare fall kan man säga att den första etappen bör ses som en första testetapp, och där man lyckas så finns det många gånger anledning att ladda upp antalet plantor så att man verkligen får effekt i upplevelsen. Principiellt visar dessa tillägg på vikten av en stegvis utveckling, där inte allt görs direkt och på en gång utan ympas in i senare skeden i relation till en anläggnings utveckling. Just av denna anledning kommer vi därför ge lite extra plats för dessa senare tillägg i den kommande texten.

Svartgölen

Det är något speciellt med vatten. Få element har så stor betydelse för upplevelsen av landskapet och träden. Om det var något Teleborgsskogen saknade så var det öppet vatten. Att därför få till ett vattenelement som samspelar med träden kändes därför som en nödvändighet. 2012 efter en del vändor fram och tillbaka, efter en grunddesign av Gustavsson, så sattes till slut grävskopan i backen. På plats var Gustavsson och Enochson och i dialog med grävmaskinist och landskap mejslades steg för steg en liten mörk skogsgöl fram (bild 11). Teleborgsskogens egen svartgöl, där kvarvarande granar reflekterar sig i den mörka vattenytan. Inslag av *Rhododendron canadense* i vattenbrynet hänför på våren, diverse lönnar brinner

Figur 1. Karta över Växjö och Teleborgsskogens placering, utifrån Fastighetskartan © Lantmäteriet.

i sina färger på hösten och nyplanterade barrträd från Nordamerika väntar på att ta över rollen från dagens granar (bild 12) efter stormens och barkborrens härjningar. Massorna från grävningen användes på plats för att förstärka topografin. De första åren slog vecketågen (*Juncus effusus*) med sin envetna fröbank klorna om mycket av de nyplanterade växterna men sakteligen så börjar nu det planterade materialet hitta sina roller. Just samspelet mellan vattnet, topografin, befintlig vegetation och nya planteringar gör Svartgölen till något utöver det vanliga och ett viktigt exempel på hur det med relativt enkla medel går att komma väldigt långt ifall man jobbar platsspecifikt och i direkt dialog med landskap och utförare (figur 2).

Planteringar som skyltfönster

För att verkligen bjuda in besökaren och manifesteras att det är ett arboretum behövdes en samlingsplats för information och planteringar i anknäring till detta som kunde fungera som ett skyltfönster för arboretet. En enklare informationsbyggnad uppfördes på krönet av den stora öppna gräsytan i den holaraktiska delen, där två av huvudstråken i Teleborgsskogen sammanstrålar. För att skapa en relation mellan byggnaden och arboretets träd fick karaktärsarter för den holaraktiska mixen hoppa ut på den öppna ytan kring byggnaden. Brynet längs gångstråket förstärktes med utstickande täta planteringar av bland annat olika azaleor och rönнар (bild 13). Dessa planteringar agerar idag skyltfönster åt arboretumet samtidigt som de skapar brynfönster med utblickar och inblickar längs den annars monotona dragningen av cykelbanan och motionsspåret. För att kunna påstå att vi arbetar i "Linnés anda" blev det dessutom väsentligt att inte bara fokusera på det exotiska, utan även rikta uppmärksamheten mot det inhemska och dess särprägel med speciella former och varianter. Som rumslig pendang till informationscentrumet anlades därför ett miniarboretum med svenska växter med särskilt intressanta former och egenskaper, tex rödblådighet och pelarformer.

Några lärdomar, observationer och reflektioner från arbetet med arboretet och Teleborgsskogen

Under de år vi har varit inblandade så har inte bara arbetet med arboretet framskridit. Också vår relation till skogen har förändrats och fördjupats. Kanske man kan våga säga att det är först nu, efter tio år, som vi på allvar börjar lära känna den. Trots stor erfarenhet kring skogens, naturens och trädgårdens dynamik så måste vi erkänna att det inte är så lätt att förstå sig på och förutse människorna eller de mäktiga naturkrafterna.

Därför blir en sådan här "exempelforskning" viktigt med sina tillägg av principiellt

Figur 2. Detaljerad kartering av området kring Svartgölen utförd av Roland Gustavsson. ger en översikt av samspelet mellan den befintliga vegetationen och det planterade växtmaterialet.

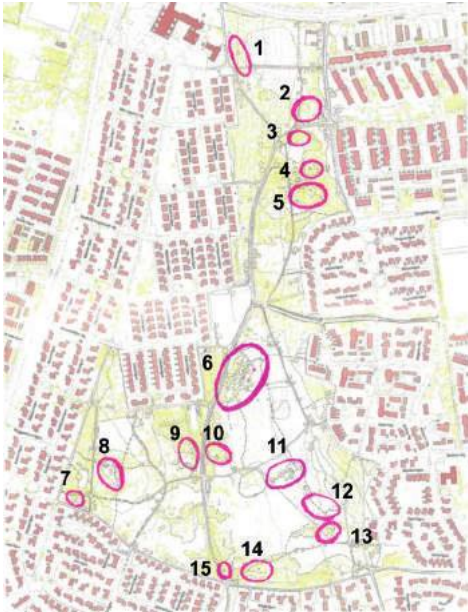
viktiga situationer. Att följa med så här ger en ödmjukhet där man inser att man aldrig till fullo kommer att behärska det som man är där för att hantera som expert. Att illustrera och på djupet beskriva dessa erfarenheter i en enda artikel ter sig därför som en omöjlig uppgift. Därför har vi i följande avsnitt valt att kortfattat lyfta fram några av våra viktigaste erfarenheter från tre olika övergripande teman, väl medvetna om att de enbart utgör brottstycken av vad som skulle behövas för att göra materialet full rättvisa. De tre teman vi valt ut anser vi vara av principiell vikt och värda ytterligare genomlysning såväl i Teleborg som på andra platser: 1/ Plats för upplevelser, lek och äventyr, 2/ Plantering och etablering, 3/ Övergripande tankar kring skötsel.

Plats för upplevelser, lek och äventyr

Teleborgsskogen är befolkad

Vi har varit där under förväntansfulla knoppningstider och under härligt doftande försommar dagar men också i bistert väder med snöstorm eller i hållande regn och det slår aldrig fel: Man möter alltid människor som är ute på en runda. Teleborgsskogen är befolkad. Och det är en stor variation i vad man gör. Från de små barngrupperna som är ute på äventyr eller bygger på sin gemensamma koja, till gymnasie- eller högstadielklasserna som flockar sig kring läraren, till föreningsliv, till mer oorganiserade medelålders eller äldre på tu man hand.

Medvetet har vi försökt att tala med många och ibland har det varit samtal som tagit sin tid. Kanske om något som man

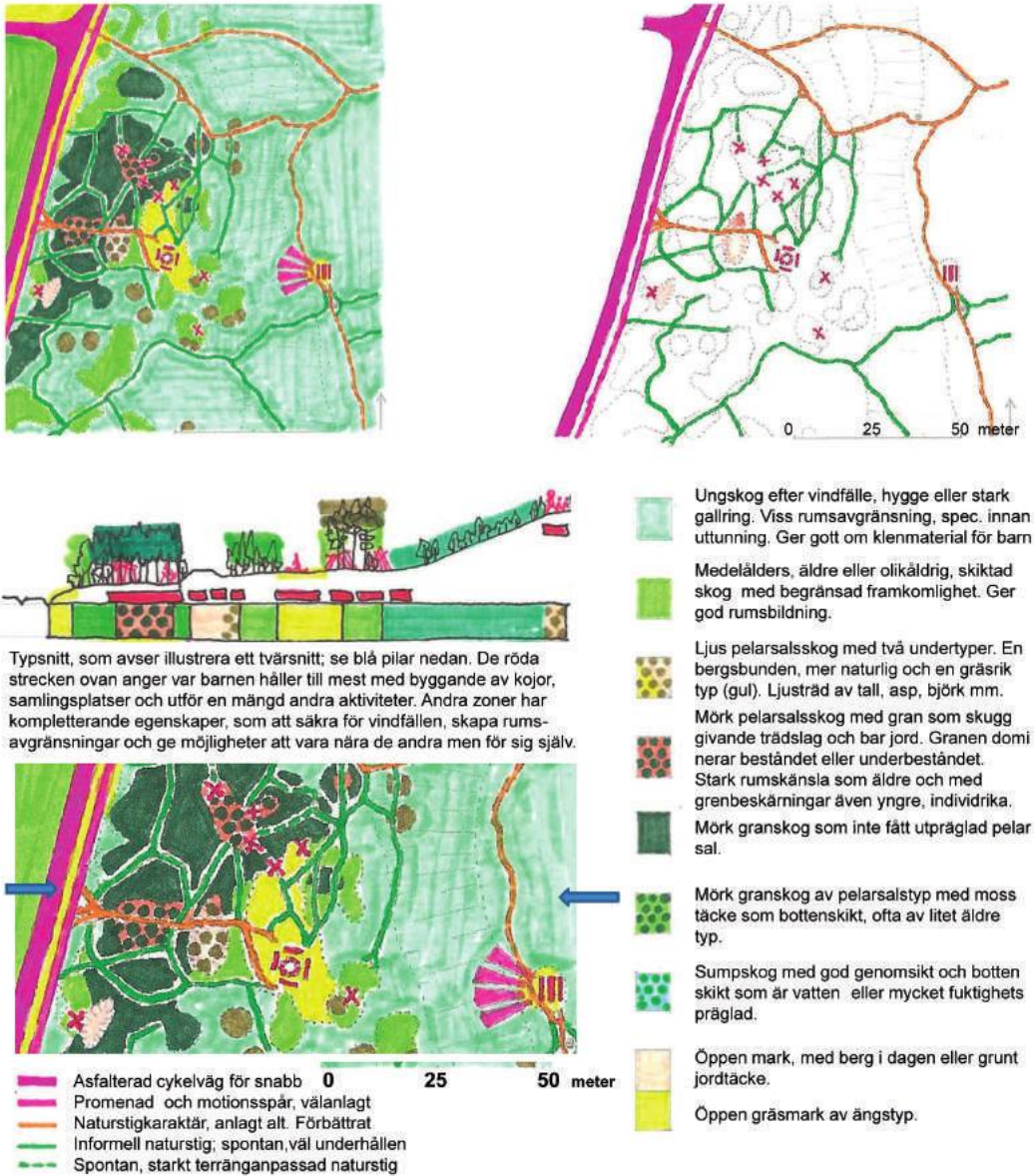
Figur 3. De femton mest utnyttjade platserna av barn och ungdom om man ser till förekomst av kojbyggen, småstigar, mikroplatser, klätterträd och grillplatser. Det område som allra mest skiljer ut sig är område 6. Karta: Roland Gustavsson

forskningsmässigt knappast kommer att ha nytta av, men så plötsligt kommer där något som är spännande och av ett mer allmänt intresse och man är nöjd med sig själv för att ha tagit sig den lilla extratid som det trots allt är fråga om. De av Växjö kommun organiserade kvällsvandringarna som vi varit med och bidragit till har också haft anmärkningsvärt många besökande. Många har varit nyfikna på arboretet och vad vi har gjort. Det stora flertalet har varit mycket positiva till initiativet och till vår intensitet och uthållighet när vi varit där. Kvällsvandringarnas mål har varit att sprida kunskap om projektet och på sikt få till stånd en vänförening med ideella som kan stötta och kanske till och med dra mycket i projektet.

Vid de första besöken i skogen så ville människor, som vi träffade på, ofta berätta för oss om tragedin, om hur stormen tog deras skog. Och det är nog så att utnyttjandet sjönk efter de två stormarna. Maria E Johansson fångar detta i sitt examensarbete. Situationen är ju väldigt annorlunda från en skogs roll ute på landsbygden, där man kan flytta omkring i landskapet till ställen där kvaliteten just då råkar vara hög. Här är det annorlunda, här ska kvaliteten hålla hela tiden för människor i alla åldrar. Barn och äldre bor där de gör och skogen är där den är. Man kan inte heller som i en produktionskog vänta med att räkna kvaliteten till slutavverkningen. Flera studier visar att för att en skog ska få användning som just en stadsskog, en hemmaskog och en närskog är det viktigt att den ligger nära och blir betraktad som del av hemmiljön.

Efter cirka sex år såg vi hur skogen åter började befolkas i sin helhet. Så lång tid tog det innan de små, informella gångstråken letat sig in i de flesta delarna igen. Och vi har också lärt oss att upptäcka att det var långt ifrån överallt som skogen föll. I speciellt de norra och sydvästra delarna så finns fortfarande rester av blandskog med mindre öar av granskog kvar och man känner att man kan våga lita på dem, att de nog ska kunna stå pall för kommande stormar och vara en omtyckt resurs för lång tid framöver. Det kanske mer än något också illustrerar att granen trots sitt dåliga fotfäste ändå har en viktig roll i den tätortsnära skogen men inte som dominerande trädslag utan som ett inspel i form av mindre pelarsalar och framförallt som en del av underväxten både till gagn för gransångare och kojbyggare.

Bland dem som har största samhörighet med skogen finns "förvaltarna", ett gäng av elitklass som är vant att röra sig obemärkt i skuggorna men som egentligen är förtjänta av betydligt mer uppmärksamhet. De är kommunanställda och till stora delar garvade och erfarna.

Figur 4. I delfigurerna görs ett försök att förklara några av de faktorer som kan hjälpa till att erhålla en förståelse till populariteten hos just område 6. De vänstra understryker de olika vegetationstyperna dessutom småenheterna avläsas och mättbestämmas med den högra understryker mängden av småstigar, som har en mycket artikulerad terränganpassning. Karta: Roland Gustavsson

Teleborgsskogen som eldorado för barn och ungdom

Hur området utnyttjas av barn och ung-

dom, för sig själva eller tillsammans med lärare och fritidsledare, fann vi särskilt intressant. Det mönster som presenteras i

det följande vittnar om ett stort och varierat utnyttjande och rör större delen av området. Troligen förändras det också över tiden. Ett område bör följaktligen som en viktig kvalitet ha möjligheten att tillåta en sådan flexibilitet och förändring över tiden. I diskussioner om förtätning av bebyggelse och dylikt, blir det då viktigt att betona storleken av området som en mycket viktig kvalitet i sig; utifrån dagens och morgondagens användningsmönster, och utifrån att aktivitetssamlingar behöver buffertzoner och icke-plats-zoner innan det är dags för nästa aktivitetszon, så att grupper och individer som blir direkt eller indirekt "utknuffade" har möjligheter att hitta ersättningsplatser till sig och kanske också, och inte minst, att det slitage som vi uppfattar som positivt idag med stigar och upp trampad mark under kronatak inte genom ett ökat tryck förbyts i något negativt och alltför destruktivt.

Figur 3 visar en översikt över vilka delar av skogen som utnyttjas mest vid Gustavssons inventering. Samtliga delar som används mycket är lätta att hitta tolkningar till. Varje del har något specifikt i innehåll eller läge, ofta i en kombination. Där finns också en bakomliggande vilja att utnyttja ett nätverk av platser och stråk snarare än en enskild plats och det finns troligen en önskan att utnyttja så mycket som möjligt av skogen och på ett sådant sätt att man inte råkar i konflikt med andra grupper som kommer in i skogen. Intressant är vid arboretets uppbyggnad att sådana "populära delar" för barn och ungdom i stor utsträckning undvikits vid plantering av exoter så att konflikter inte skulle uppstå och detta verkar ha fungerat. Spåren efter deras närvaro kan vara ett kojbygge, grillplats (eldstad), informella småstigar, klätterträd med plankor som kompletterar utnyttjbara grenar, nedsågade träd eller krondelar, till trampad mark, uppspikade skyltar om vad bygget eller platsen heter samt en massa ditförda pryglar. Grillplatserna försöker de förvaltningsansvariga få mer ordnade för

att minimera brandrisk m m och de följer därför upp i överenskommelse med skola, fritidshem etc.

Naturligtvis så rör sig alla grupper genom skogen och har således behållning av helheten och stråken mellan platserna. De är således "beroende" av skogens helhet och storlek totalt. Vid nästan alla våra besök i skogen så har det också funnit barn och ungdomar på plats. Ofta ser man grupper som också innehåller dagispersonal, fritidsledare och lärare. Det kan därför vara svårt att skilja ut vad som är enbart ungdomars och barns val av platser. De 15 speciellt utmärkta platserna i figur 3 är väl spridda över hela skogen. Dock kan man notera att mycket få av dem ligger "mitt inne i skogen". De återfinns snarare intill stigar, öppningar och i skogens ytterkanter och inga ligger egentligen helt intill gångstråken. Den utan tvekan mest använda platsen är plats 6, som därför också valts ut för en fördjupad analys. Förvånansvärt många (2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 14, 15) är direkt knutna till grandungar eller små restbestånd av gran. Flera kan också förklaras via topografin (6, 8, 9, 10, 11, 12).

Favoritställets uppbyggnad

Skogen har därvid ett delområde, del 6, som är i särklass vad gäller omfattningen av användning. Mycket tyder på att det också har använts mycket under lång tid. Översikten visar något av varför just detta område är så attraktivt, men frågan fördjupas och tas upp genom belysning av en rad olika faktorer. Detta görs därför att en sådan analys bör kunna bli mycket värdefull sett ur ett mer principiellt perspektiv.

Fem grundkaraktärer har plockats fram i analysen till varför just område 6 används så mycket av barn och ungdom (figur 4).

Grundkaraktär 1: Området ligger som en långsträckt vildmarksö med stora kontraster mellan täta grandominerade delar och gläntor med gräs i ett skyddat läge nedanför sluttningen, innanför den vildmarksartade förtätningen. På krönet av sluttningen lig-

ger också en plats för sig själv, med utsikt ner över samlingsplatsen. Den långsträckt vildmarkspräglade karaktären ger området sin egen identitet som skiljer sig tydligt från andra närliggande områden. Slutningszonen bidrar till både rumslighet och till att skapa bra lokalklimat till grillplatsen.

Grundkaraktär 2: Det ligger inte mitt i ett stort område utan snarare i ytterkanten. Notera även att den riktigt vägnära delen inte används annat än för entréer och som buffert. Zonen blir viktig för att skilja och separera det närvarande platsgivna från barnen (med fritidsledare som ibland finns med, ibland inte finns med) från världen utanför med det rationella förbipasserande som susar förbi på cykelväg och motionsspår. Man kan tolka detta som att snabba, rationella, välanlagda cykel- och motionsspår liksom bilvägar stör aktiviteter som understryker det närvarande, platsen, det långsamma.

Grundkaraktär 3: Detta är uppbyggt av en mängd små mosaikartade enheter. Innan man söker finna ut vilka typer som förekommer och dominerar i området så är det värt att notera att hela området är en mosaik med enheter som är små snarare än stora; kanske passande barns storlekar. Jämför gärna med måtten för en fotbollsplan med internationella mått för att hela mosaiken ska rymmas. Barnen rör på och lockas till enheter i denna storlek och har lättare att integrera sig här än i en storskog. Samlingarna av kojbyggen återfinns här alltid i "urgröpta", täta grandungar. Utöver dessa finns ett antal kojbyggen spridda utanför men alltid "förankrade" i ett terrängföremål, som en trädunge, en bergsbrant eller en bergsklack.

Grundkaraktär 4: Myllret av småstigar och kanske frånvaron av stor stig tillhör områdets yppersta kvaliteter. Stigarnas fingertoppskänsliga dragning som möjliggörande och skärpning av barnens integrering i området bör noteras särskilt. De mycket stamtäta grandungarna är en viktig del. Dessa dungar, som ger upphov till många av de mosaikartade enheterna, verkar också

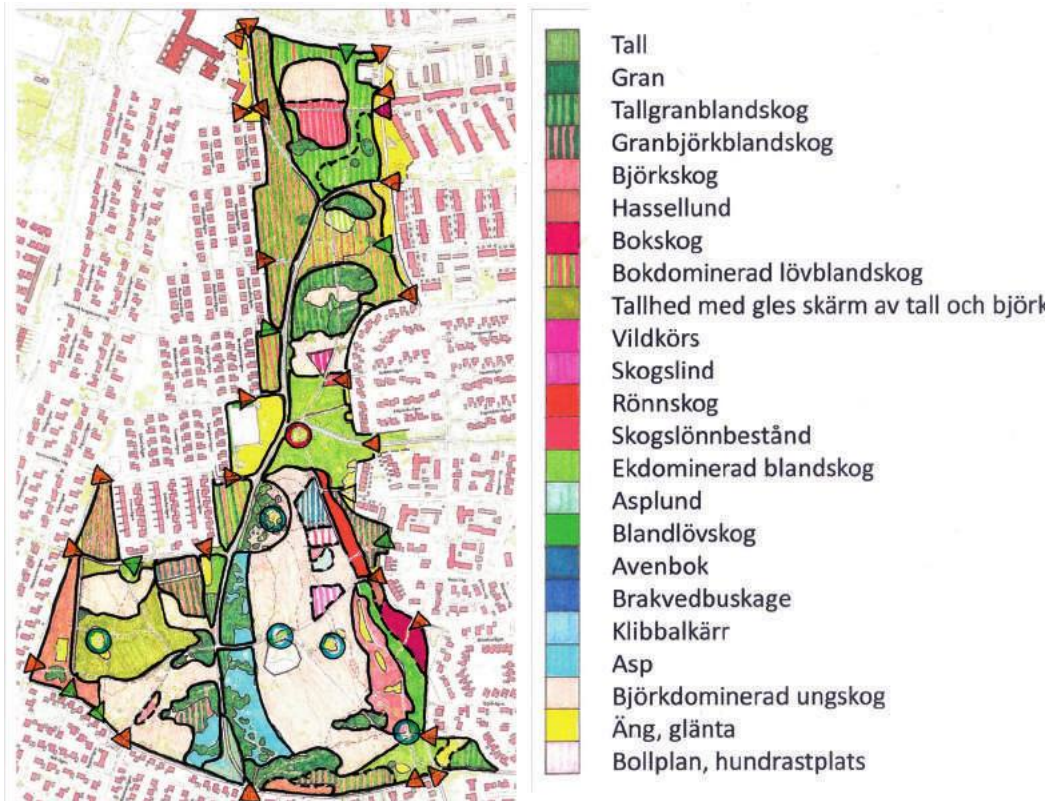
ha varit viktigt för att få fram det mycket rika stignätet.

Grundkaraktär 5: Frånvaron av gallringar och trädfällningar inne i det vildmarkspräglade området med förtätningarna är viktiga. Röjningar och gallringar skulle kunna ha varit förödande mot rumsbildningarna, liksom mot den grundläggande vildmarks-karaktären.

Plantering och etablering

Baserat på åtskilliga timmar och dagar i fält samt statistiska analyser av inventeringsdata från tidigare nämnda rapport av Wiström och Enochson kan följande mer övergripande huvuddrag urskiljas:

Metodiken att använda bambukäpp som gestaltungs- och etableringsmetodik har överlag varit mycket lyckad. Genom att analyserna av data visar på att både beståndstruktur, markfukt samt också delvis mikroplaceringen, t ex invid en sten eller stubbe, påverkar etableringen är en plats-specifik metod som denna viktig därför att alla dessa komponenter kan vägas in. En klar fördel med bambukäppsmetodiken är inte bara att det går att känna sig fram kring markens beskaffenhet men också att det går att se planteringsmönstret växa fram steg för steg. Det går att ta ett steg tillbaka och modifiera ifall det inte blev exakt som det var tänkt. Abstraktionen i en normal planteringsplan ersätts av det konkreta och flexibla. Här är det också viktigt att, trots exaktheten i placeringen som ges av bambumetoden, inte bli alltför styrd av just det exakta. Långt ifrån alla plantor kommer att överleva vilket gör att det krävs en flexibilitet i utsättningen av plantor. Istället för ett färdigt uttryck bör utsättningen mer fokusera på att skapa en stomme och initiera processer som sedan via skötsel kan utvecklas till uttrycken och funktionerna som eftersträvas. Istället för slutprodukt bör en dynamisk stomme eftersträvas som tar höjd för alla de nycker som naturen och människan har att erbjuda. Analysen av inventeringsdata visar också vikten av att

Figur 5. Teleborgsskogen med 26 olika skogscharakterer. Bland dessa är alla "blandtyper" viktiga att urskilja. Viktigt att notera är också faktumet att skogen bibehöll mycket av sina väl sammanhållna skogsinteriorer i norra delen, medan stormskadorna slog desto hårdare i områdets södra del. De skador stormarna Gudrun och Per åsamkade var kortsiktigt på många sätt en katastrof men även möjligheterna att via väl genomtänkta röjningar och gallringar kunna få fram stubbskottskogar och miljöer med rönn i olika varianter från den rena rönnskogen till skiktade typer med rönn dominerande i underbeståndet. Även granen fick en renässans genom stormen. Från att ha dominerat för mycket så blev den kvarvarande granen ett viktigt inslag i skogen genom sin kontrast och genom dess stora rumsliga kvaliteter. Triangelarna på kartan visar på alla entréer till Teleborgsskogen och cirklar på viktiga platser och målpunkter. Karta: Roland Gustavsson

ta hänsyn till beståndsstrukturen för att få en god etablering, där artens skuggtålighet måste matchas mot den befintliga vegetationen och dess utvecklingsstadier. Här är det påfallande hur viktig skötsel blir för att tillskapa goda etableringsmöjligheter, vilket innebär att förberedande gallringar och röjningar som tillskapar lämpliga bestånds-

strukturer ofta blir avgörande för resultatet.

Att röja och gallra före planteringen är också något att föredra då det skapar överblick, och hänsyn behöver inte tas till att de fallande träden ska mosa sönder det nyplanterade växtmaterialet. Speciellt intressant är möjligheterna att utnyttja lågskärmar, dvs några år gamla spontant uppkomna plan-

tor som skyddar mot frost och stabiliserar mikroklimatet. Speciellt flertalet ekarter har visat sig väl lämpade för just etablering i lågskärm i Teleborg. Uppkomsten av lågskärmar ger en fingervisning om var det finns tillväxtutrymme i beståndet och kan således användas som en grov fingervisning på möjliga platser för nyintroduktioner via plantering. Tätvuxna lågskärmar har också använts konsekvent i många kantzoner och skogsbyryn. Samtidigt utgör denna täta förnygringsfas ett nålsöga där lågskärmen lätt kväver det planterade materialet, vilket innebär att hjälpande röjningar blir ett måste inom bara ett par år. Detta i sin tur kräver att förvaltaren har koll på sina nålar i höstacken, nej förlåt plantor i skogen. Här har inventeringarna varit till stor hjälp och med en enkel markering med märkband kommer man långt. Således måste plantering och etablering ses som en helhet av både förberedande skötsel och efterkommande skötsel inte bara för plantornas överlevande utan också för att den under en lång tid utgör stommen i den existerande vegetationen som ger karaktär och funktion åt platsen. Medan lågskärmar ofta har haft en positiv inverkan har speciellt täta skärmar främst av gran varit problematiska för etableringen, likaså de riktigt blöta områdena.

Om plantstorlek och arter. Att säga något på djupet om de enskilda arterna skulle kräva ytterligare analyser och det bör inte dras alltför stora slutsatser på artnivå i dagens läge, bland annat på grund av skillnaden i plantstorlek och kvalitet vid planteringsstillfällena. Överlag verkar det dock som att de absolut minsta och största plantkvaliteterna är de mest problematiska ur ett etableringsperspektiv. Är plantan så stor att den är svår att hantera av en person och plantera enkelt med vanlig planterings-spade så verkar det ofta bli problematiskt i den här typen av situationer. De innebär att man bör tänka både en och två gånger innan man väljer stora plantor genom att det ofta innebär ytterligare praktiska problem såsom

uppbindning. Plantor som är så pass små att de lätt hamnar under omgivande fältskikt och är svåra att se och markera är heller inte att föredra.

Övergripande tankar kring skötsel

Vid en skötseluppläggning så är det viktigt att utgå ifrån att Teleborgsskogen är en helt kringbyggd skog. Det är en hemmaskog, en närskog och en stadsskog. Som sådan kan den givetvis ha mycket gemensamt med en skog ute på landsbygden men samtidigt är det rimligt att den också ska ha en mängd egenskaper som skiljer den markant från en produktionsinriktad skog för virke eller biomassa i ett landsbygdsläge. Den ska också ha ett flertal andra egenskaper än en skog som man sköter för biologisk mångfald eller för en specifik artgrupp bland växter eller djur. Ett arboretum ger på ett liknande sätt en rad viktiga egenskaper som skiljer ut den från andra skogar.

Nedan följer ett förslag till mer principiella anvisningar som vi menar är de mest väsentliga för den fortsatta skötseln av Teleborgsskogen och är av principiellt intresse i ett större sammanhang. Synpunkterna på skötseln av Teleborgsskogen bygger på inventeringar och analyser under arbetet men också på den samverkan vi haft med Växjö. Tillsammans har vi ett flertal gånger gått in i skogen för att ha utbildningsdagar för personalen, för den ena eller andra skötselåtgärden och varit delaktiga eller till och med lett arbetet i arboretet.

Om standardlösningar och onödiga förändringar. Det är lätt att både i praktiken och i forskningen falla in i standardlösningar, som ett sätt att finna de "bästa lösningarna". Det kan tyvärr lätt sluta i alltför lika skogar överallt, med en ständig variation på temat tall, ek, asp, björk, sälg med eller utan gran istället för att utveckla något mycket mer kontrastrikt, mångformigt och artikulerat, inte minst i anknytning till omtyckta platser och stråk. Istället för en sådan standardisering söker vi här en gedigen kunskap som

kan varieras på tusen olika sätt och som på ett helt annat sätt kan vaska fram det genuina och det lokalt specifika. När vi kommer till en skog som Teleborg så är vi inte heller först på plan. Vi tar vid efter andra och fortsätter ett tänkande i anslutning till alla aktuella detaljtåtgärder. Vi hade här också fördelen att kunna utgå från Maria E Johansson examensarbete som en plattform att arbeta vidare från. Först därefter påbörjade vi en omsorgsfull kartläggning av skogens resurser, möjligheter och problem i perspektivet att skogen för framtiden skulle fungera både för lek och strövande, samtidigt som det skulle utvecklas till ett ambitiöst arboretum.

Uppbyggandet av ett arboretum av rang bör vara prioritet ett. Den höga ambitionen för arboretet sattes egentligen redan första dagen då man valde namnet Linnéarboretet. Målet bör vara att inom en tjuoårsperiod nå upp till en sådan nivå att det kan bli ett omtalat arboretum nationellt, regionalt eller varför inte internationellt, samtidigt som området ska serva ett flertal lokala behov. Vid utglesningar, gallringar och beskärningar bör man i de flesta fall prioritera att ge förbättrade livsvillkor för de exotiska träd och buskar som ska utgöra stommen i arboretet. De flesta plantorna har planterats medvetet alldeles i närheten av befintliga träd och buskar för att kunna formas i interaktionen med dessa samtidigt som för hård konkurrens från gräs och örnbråken därmed kunnat undvikas. Gallringar och röjningar kan dock därigenom bli alldeles för chockartat våldsamma. Uteblivna åtgärder kan också snabbt bli förödande. Försiktighet och steg för steg-åtgärder med korta intervaller blir viktiga. Det innebär att söka en närhet från närstående grannar men undvika direkt grenberöring och kraftig överskärning. Det kan också innebära en tidigareläggning av avvecklingen av högskärm, så att man i framtiden undviker fällskador på den lägre vegetationen. Eftersom huvud-

delen av plantorna är planterade i kanter till gångvägar i en eller annan typ av bryn eller övergångssituation bör man notera att denna prioritering av exotiska plantor innebär att kantskötselmodeller blir minst lika viktigt som innerbeståndsmodeller för skötsel. Gång- och cykelvägarnas dragning och storlek och upplevelserna knutna till dessa understryker ytterligare kantzonskötselns centrala roll.

De identifierade skogsmiljötyperna är ännu inte mogna. Detta faktum gör att skötseln blir svårare genom att man inte bara kan följa med som i ett underhållsarbete, utan att man ska vidare mot ett mål som ännu så länge kan vara osynligt ute i terrängen, speciellt om man saknar referenser till något liknande som är moget. Det kräver kontinuitet från gång till gång vid skötselinsgrepp. Det kräver också kreativitet och erfarenheter att tolka och förstå situationerna som man möter. Sannolikt kräver det också en brett förankrad bildning där personalen får möjlighet att personligen möta viktiga referensmiljöer. Man måste ha klart målen och visionerna från gång till gång. Det allmänna målet bör bli att fortsätta utveckla de skogsmiljötyper som presenteras på kartan i figur 5 här intill och få dessa att bli mer distinkta som typer när de mognar.

En påfallande stor mångfald av skogsmiljötyper finns i området idag och innebär ett stort värde (figur 5). Det är lätt att arbeta med variation på ett sätt så att det blir för mycket likt överallt och därmed monotont. Att undvika att det ser likadant ut överallt i en aldrig sinande mångfald blir därmed ett av de viktigaste målen. Istället föreslås en mångfald med god kontrast mellan pelarsalstyper och mångskiktade typer, mellan artrika samlingar och grupper som består av ett enda trädslag. Vidare ska det i området kunna utvecklas barrtyper, lövtyper, gläntor och ytor med annan sorts öppenhet, där kontrasten mellan det enkla och det komplexa, liksom att medverkande i sitt tänkande bör

kunna "hoppa" mellan olika skalnivåer, från en skogsnivå, till bestånds- och biotopnivå till de enskilda platserna och enskilda elementen, som träd i grupp eller till och med träd som enskilt skogselement.

Blandskogsmiljöer, komplexa och skiktade bestånd. Notera att blandtyper med två eller flera trädslag (figur 5) har identifierats speciellt här som "typer" och betraktas som minst lika viktiga att beskriva och förstå som "rena typer" som granskog, tallskog, ekskog, björkskog eller bokskog. Här är det också centralt att sträva att mot att utveckla dessa mot sina egna blandskogsmiljöer utan att de glider över i renbestånd eller i blandbestånd utan egen karaktär och tydlighet.

Att få med hela gradienten av täthet och gleshet mellan träden. Vid praktisk gallring är det svårt att variera sig och verkligen få fram den variation av formrikedom som man kan få bara genom att skifta täthet mellan stammarna. Och det blir dessutom extra svårt då man bör betänka att man ofta behöver komma tillbaka minst två gånger för nya gallringar i "samma anda" innan man ser effekterna av sitt arbete. En god tumregel bör emellertid kunna vara att få till stånd hela gradienten från bestånd med extrem gruppering och hög stamtäthet till bestånd med lika avstånd mellan träden för att till skapa homogenitet och samdominans.

Speciell uppmärksamhet av barns och ungdoms aktiviteter som lek och äventyr. Mikrorum, stark rumslighet både i innerbeståndssituationer och som ljusningar utan krontak och utvecklandet av goda klätterträd med grenar ända ner är viktigt att få till stånd. Detta är kvaliteter där ingenting kommer av sig själv genom naturprocesser även om grunden ofta kan komma den vägen. Det behöver snarare utvecklas medvetet, speciellt i ett längre perspektiv. Trots detta föreslås här ett sådant populärt "lekområde" bli skötselritt och kallas "vildmarkspräglat" med en positiv ton. Anledningen är att det av tillfällighet genom naturens egen kraft i

kombination med barnens egna ingrepp för att skapa tunnlar, informella småstigar och starka aktivitetsrum likt grottor uppkommit ett område som just nu verkar vara mycket attraktivt för barnens lek och äventyrlusta liksom för skolornas utomhuspedagogik. Med skötsel så är det alltför lätt att förstöra mycket av dagens kvaliteter. Det ligger alltför långt ifrån "normalskötsel" i inriktning för att man ska riskerar att sätta in en skötselgrupp. På längre sikt, till exempel om ytterligare tio år, bör man emellertid ompröva det hela och kanske sätta in små, riktade åtgärder för att förlänga den fina fasen tidsmässigt. Parallellt med att man följer utvecklingen i vegetationen, inte minst rumslighetens förändring, så bör man förstärka dialogen med områdets användare.

En särskild fråga blir hur man kan få uppmärksamheten att riktas mot de exotiska växterna i arboretet. Tidigare har det nämnts att anknytningen till Linnés intresse för både det främmande utländska och det svenska och det regionala bör kunna ge arboretet en specialitet att kunna visa hur dessa två motpoler kan samverka och bli varandras komplement. Spännande blir det inte minst att göra något bra av själva samspelet mellan dessa och de svenska och regionalt hemmahörande växterna, som i de flesta fall kommer att utgöra själva stommen eller inramningen av de exotiska växterna, något som också kan ses i ett tidsperspektiv. På kortare sikt får de svenska träden och buskarna en större betydelse miljömässigt och vid upplevelserna, medan de inplanterade får en ökad roll med tiden (bild 14).

Koordineringen mellan etablering, röjningar och gallringar är väsentlig att få till stånd. I samband med och efter de stora planteringsomgångarna så har omfattande ingrepp gjorts i form av gallringar vintertid och röjningar och beskärningar under den lövbärande perioden ("sommarskötsel"). Detta har varit nödvändigt för att lyckas med etableringen och för att kunna följa upp

den så att de ”goda egenskaperna” inte tapas bort. Speciellt viktigt är att aktivt arbeta med underväxten och de lågskärmar som finns idag och uppstår vid kraftigare gallring. Det räcker inte enbart att fokusera på trädskiktet, utan samspelet mellan skogens olika skikt är avgörande både för etableringen och för karaktären på bestånden.

Vikten av en specifik entré-, stråk- och platsskötsel kan inte nog betonas. Inte mindre än 33 olika entrépunkter kan identifieras i Teleborgsskogen (markerade med trianglar i figur 5). Att ägna dessa extra tanke och omsorg i skötseln är en viktig del för att välkomna såväl gamla som nya besökare. Här bör det finnas såväl informella och naturpräglade entréer som mer formella av anlagd typ för att passa olika behov och brukargrupper. På samma sätt bör stråken i relation till sin status ges olika karaktär och skötsel, från rationellt och snabbt till slingrande och detaljrikt där man kommer i närtkontakt med växter och topografi. Speciellt parkeringsplatser kan bli områdenas ”akilleshäl” där man ska få ett förstaintryck som är speciellt attraktivt. Istället möts man lätt av en ovärdad ”teknisk yta” som uppfattas ha låg status, vilket innebär att statusen för hela området sänks. Slutligen så bör särskilda mötesplatser med extra hög dignitet och skötselambition urskiljas, dock alla med sin egen karaktär.

Behovet av dialog, nya förvaltningsmodeller och kontinuitet. För att kunna arbeta mer innovativt och platsspecifikt behövs inte bara goda idéer utan dessa måste omsättas i praktiken. Här har Ida Karlsson inlett ett mycket lovvärt arbete i arboretet där hon som landskapsarkitekt vid Växjö kommun har identifierat en rad särskilda skötseldagar i fält med skogslandet, där viktiga platser och stråk ges en särskild platsspecifik skötsel inom ramen för något man idag ofta benämner ”creative management”. Genom dessa dagar får skogslandet en insikt i de mer gestaltande och platsspecifika aspekterna kring

skötseln, medan Ida Karlsson m fl får del av den enorma praktiska skogskunskap som finns i skogslandet. En kunskap som kräver kontinuitet långt ifrån korta upphandlingar och tekniska skötselnormer.

Tack

Det är många som bör tackas för att Linnés arboretum kommit till. Några som bör nämnas extra mycket är tidigare kommunekolog Lars Anderssons och stadsträdgårdsmästare Ewa Eklind Blomqvist vid Växjö kommun. Tack till skogslandet i Växjö som tillhör de sanna hjältarna i berättelsen om arboretumet, utan er hade idéer fortsatt att vara idéer och vi har lärt oss mycket i dialogen med er. Många kolleger på SLU har också dragit olika strån till stacken under resans gång, tack Magnus Svensson, Patrick Bellan, Allan Gunnarsson, Julia Andersson, Anders Busse Nielsen, Petra Thorpert och Cecilia Palmér för era bidrag till projektet. Movium partnerskap, Växjö kommun och KSLA har alla bidragit på olika sätt till finansiering, implementering, dokumentering och utvärdering av arboretet. Skogforsk via Johan Kroon har bidragit med flertal plantor av serbgran. Att arboretet fortsätter att utvecklas av Växjö kommun har vi till stor del landskapsarkitekt Ida Karlsson att tacka för. Sist men inte minst skulle vi vilja tillägna denna artikel vår vän och kollega Kenneth Lorentzon som lämnat oss alltför tidigt. Utan dig hade Linnés arboretum varit väsentligt fattigare på både spännande arter och historier. Få har kunnat tala så fångslande och kunnigt om såväl växter som allt annat mellan himmel och jord med anknytning till ett arboretum. Mycket av vår kunskap kring alltifrån träd, plant hunting, kinesiska bergsskogor, nordamerikanska woodlands, italiensk trafikplanering, konsten att packa en bil full med växter och var de bästa konditorierna finns mellan Malmö och Växjö har vi dig att tacka för, Kenneth. Tack! 🌱

Summary

This article presents an overview of the establishment of the Linné arboretum within an existing urban woodland in Växjö, Sweden. The project was realized as a partnership between SLU Alnarp as a university and Växjö municipality and has nurtured a mix of innovative practice and theory. The project started in the woodland shortly after it was severely storm damaged, allowing to test establishment methods bridging ecological and aesthetic considerations. A high number of different microhabitats created by remnants of existing vegetation, differences in soil conditions and other factors such as how people moved in the area, demanded for and inspired an adaptive and place-related design approach. Instead of a conventional planting plan created indoors the design was developed in field step-by-step. Many hundreds of painted bamboo sticks were used to enable a hands-on design for over 5 000 plants, all of them afterwards mapped and inventoried. These inventories, together with field observations and registrations of existing vegetation structures and children's use of the woodland, are used to outline important aspects for design and management of urban woodlands.

Om författarna

Björn Wiström är landskapsarkitekt, agronomie doktor och forskare med inriktning mot skötsel och design av tätortsnära skog och natur vid SLU i Alnarp.

Linus Enochson är landskapsarkitekt på Värnamo kommun med specialkompetenser inom inventering, förvaltning och design av tätortsnära skog och natur.

Roland Gustavsson är landskapsarkitekt, agronomie doktor och professor emeritus i vegetationsbyggnad och landskapsvård vid SLU i Alnarp.

Skoklostermodellen

– Ett arbetssätt att vårda och förnya äldre alléer

Text: Anders Glassel

*Skoklosters slott.
Bild: Anders Glassel,
Statens fastighets-
verk, 15/6 2012.*

Skoklosters historik

Förhistoria

Skoklosters slott på Skohalvön vid Mälaren ligger i Håbo kommun strax söder om Uppsala kommun. För de flesta associerar man namnet Skokloster med det imponerande barockslottet från 1600-talet, men området har en mycket äldre historia än så. För att kunna förstå platsen måste

vi gå längre tillbaka i tiden. Redan under bronsåldern, mellan 1800 till 500 år f Kr, var Skohalvön befolkat. Från denna tid finns rösen. Från järnåldern, mellan 500 år f Kr och år 1050 e Kr, finns stensträngssystem (föregångare till stengärdsgårdar), gravar, fornborgar samt runstenar och bildsten. Tre runstenar står idag vid Skoklosters kyrka.

Medeltiden

Knut den långe, Knut Holmgersson som var kung 1229 till 1234 residerade på Sko gård som vid denna tid var ett maktcentrum i närheten av Birka, Sigtuna och Uppsala. Knut till Sko, som han även omnämns som, var sonson till Erik den helige, som var kung mellan 1150 och 1160. Erik den helige är Stockholms skyddshelgon. Sko betyder troligtvis något som är täckt eller skyddat, eventuellt syftande på enklare bodar på platsen. Knut den långe upplät Sko gård år 1220 till två dominikanmunkar som bara kom att stanna i två år. Därefter upplät han år 1225 Sko för nunnor av cisterciensorden. Cisterciensorden som grundades år 1098 i Frankrike kännetecknades av fysiskt arbete bland annat jordbruksarbete. Cisterciensklostren bedrev troligen en för tiden väl utvecklade trädgårdskonst. Nunnorna kom från Byarums kloster i Småland, som troligtvis grundades år 1170. Av okänd anledning övergav nunnorna sitt kloster i Byarum. Genom donationer och medgifter knöt nunnorna till sig ett stort antal jordagods inom Sko socken. På 1240-talet påbörjades arbetet med att bygga en tegelkyrka med tillhörande klosteranläggning nere vid Skohalvöns östra strand. År 1288 invigdes altaret i kyrkan. Vid nuvarande Stenhusets östra del fanns tegelugn som levererade material till kyrkobygget. Under klostertiden bestod Stenhuset av flera byggnader. Namnet Skokloster och kyrkan minner om denna klosterverksamhet.

1500-talet och det tidiga 1600-talet

I samband med Gustav Vasas reformation år 1527 drogs klostret och dess egendomar in till kronan. År 1588 var sista året det nämns att nunnor fanns på platsen. Johan III byggde under slutet av 1500-talet om byggnaden som senare skulle benämnas Stenhuset. År 1611 överlät Karl IX Skokloster till Herman Wrangel, en 27-årig ryttmästare som tillhörde en gammal estnisk adelsläkt.

Det var av strategisk betydelse för Sverige att knyta den estniska delen av Sverige närmare till kronan. Herman Wrangels första uppgift var att bland annat rusta upp gårdens byggnader. Det uppfördes gårdshus av timmer och han fortsatte renoveringen av Stenhuset.

Carl Gustav Wrangel

Det var i Stenhuset som Carl Gustav Wrangel föddes år 1613. När Carl Gustav Wrangel övertog Skokloster från sin far 1654 påbörjade han sitt arbete med att förvandla sitt barndoms hem till en praktanläggning. Enligt vissa källor hade han tidigt utmanat sin far att han skulle bygga ett slott som vida skulle överglänsa Stenhuset, som Herman Wrangel hade renoverat.

Den första arkitekten som var inkopplad i slottets uppbyggnad var Kaspar Vogel och senare knöts Jean de la Vallée samt därefter Nikodemus Tessin d ä, även om ingen av de två senare nämnda arkitekterna hade någon avgörande roll i slottets utformning. År 1658 återkom Jean de la Vallée till projektet med planer för lustträdgården och sjögården vid Mälaren. Vid Skoklosters slott planerades en storslagen parkanläggning som var brukligt vid denna tidsepok, det vill säga barocken. På en plan troligen ritad av Jean de la Vallée på 1660-talet kan betraktaren se en parkanläggning, som om den hade blivit genomförd hade kompletterat det regelbundna slottet med en motsvarande fyrsidig parkanläggning. Efter de la Vallées arbete med slottsparken, som aldrig genomfördes, övergick planeringen till hans svärson Mattias Spihler som gjorde två förslag 1680 och 1691. Den del av parken som planerades mot söder har i Spihlers förslag försvunnit. Planen från 1680 är den utformning som stämmer överens med dagens barockpark väster om Skoklosters slott.

Efter Carl Gustav Wrangels död 1676 ärvdes slottet av hans dotter Margareta Juliana som var gift med Nils Brahe. Släkten Brahe

ägde slottet fram till att Magnus Per Brahe överlät egendomen till sin systerson Gustaf Fredrik von Essen år 1930.

Lindalléernas historik

På planen från år 1680 är träden markerade med punkter. Det planerades för 199 träd i alléerna. År 1684 kom en leverans på cirka hundra parklindsplantor från den kunglige trädgårdsmästaren Christian Horleman, Carl Hårlemans farfar, till Skokloster. Carl Hårleman var arkitekten som avslutade byggnationen av Stockholms slott. Christian Horleman hade tidigare levererat frön och ympkvistar till Skokloster. En sammanhängande allé med parklindar anlades först efter 1734. Senare ersattes utgångna träd med nya, ända in i vår tid.

Parklind (*Tilia x vulgaris*) är en hybrid

mellan bohuslind (*Tilia platyphyllos*) och skogslind (*Tilia cordata*). Bohuslinden är mycket sällsynt i Sverige och växer på ett fåtal lokaler i norra Halland och norra Bohuslän. Skogslind är vanligt förekommande i södra och mellersta Sverige. Parklindens popularitet som stomme i parker och alléer började nere på kontinenten i framförallt Holland, Belgien och Tyskland under 1600-talet. Parklinden bildar stora mängder av stubbskott som lätt kunde användas till förökning. Detta ledde till att plantskolor under lång tid förökade stubbskott till träd.

Under barocken på 1600-talet var det mode att hamla träden. De ursprungliga beskärnings- och hamlingshöjderna orienterades med största sannolikhet efter slottet, där fri sikt från paradväningen över träden var ett vedertaget krav. Traditionellt var slot-

Lindalléerna vid Skoklosters slott. Bild: Anders Glassel, Statens fastighetsverk, 7/5 2012.

tets andra våningsplan den representativa platsen i slottet, och därmed utgångspunkt för hamlingen av träden, så att den mest storslagna utsikten över parken och ägorna fanns på denna höjd. Den ursprungliga hamlingshöjden för de äldsta träden låg på 2,2 till 2,4 meter. Fönsterbröstningen på bottenvåningen var 3,6 meter. På Skokloster kom den representativa salen "Den ofullbordade salen" på andra våningen i slottet aldrig att färdigställas, vilket kan ha föranlett att anpassningen av alléernas höjd i den bortre delen av barockparken utfördes på ett sådant sätt att man från Brahevåningen på slottets första våning kunde se ut över landskapet. Även sidoalléernas höjd anpassades till fönsterbröstningen i Brahevåningen. Troligtvis var hamlingsintervallen mellan sju till nio år. Detta har återspeglats i årsringarnas bredd. Hamling medför en markant minskad tillväxt.

UNDER 1700-TALET ändrades trädgårdsidealerna. Kritik framfördes mot den hårt tuktade och formklippta franska barockparken i England under 1700-talets första hälft. Det böljande och betade engelska landskapet gav upphov till den engelska eller romantiska parken. När romantiken slog igenom ville man att träden skulle växa fritt, och man lät tidigare hamlade träd skjuta iväg i höjden. Det nya trädgårdsidealet påverkade troligtvis skötseln av Skoklosters lindalléer och träden i alléerna beskars troligen inte lika ofta som under barocken. Hamlingen av lindalléerna utfördes inte bara av estetiska skäl utan även för att skörden av bast från trädkronorna inte var oviktig för godsets ekonomi. Troligen skedde detta även en bit in på början av 1900-talet. Under perioder har man på Skokloster kompletterat trädplanteringen med nya lindar som enligt tidens mode fick växa fritt. Eftersom dessa träd har haft en naturlig utveckling har de en genomgående stam utan en tydlig förgrening som de hamlade träden utvecklade. En skildring av parken från år 1891 beskriver

hur de lummiga gamla lindarna gav en behaglig skugga under trädkronorna och att det fanns städade, krattade sandgångar i alléerna.

Statens ägande av Skoklosters slott

År 1967 köpte staten Skoklosters slott av familjen von Essen. I samband med detta kapades alla parklindarna i alléerna på en höjd av ungefär 9,5 meter. År 1971 blev Skoklosters slott och dess närmaste omgivning ett statligt byggnadsminne. År 1989 tog Sveriges lantbruksuniversitet fram ett handlingsprogram för lindalléerna på uppdrag av Byggnadsstyrelsen (SLU-rapporten Skokloster; Handlingsprogram för lindalléerna, Sunesson m fl). Där förordades att de befintliga träden skulle vårdas så länge som möjligt och att man skulle ta ställning till förnyelse när rumsverkan av alléerna gått förlorad.

År 1993 övergick Skoklosters slott till Statens fastighetsverks ägo och förvaltning.

Trädinspektion

År 2009 gjordes en trädinspektion av arborist Harald Kratschmer på grund av incidenter med nedfallande träddeklar från parklindarna. En del av träden hade vid detta tillfälle avvercats och alléerna hade försetts med varningsskyltar. Vid trädinspektionen visade det sig att av de 180 parklindarna var 154 biologiskt vitala, men att 54 av parklindarna var strukturellt försvagade.

Seminarium 2011

Den 19 augusti 2011 anordnade Statens fastighetsverk ett seminarium om lindalléernas framtid i Skokloster. Inbjudna till seminariet var representanter från Riksantikvarieämbetet, Sveriges lantbruksuniversitet, markskötselentreprenör, Skoklosters museum, slottsarkitekt, arborist och Statens fastighetsverk. Undertecknad medverkade i seminariet som tämligen nyanställd kulturavsspecialist på Statens fastighetsverk. Under seminariet diskuterades alternativet

Bilden visar hur träden i huvudallén är anpassade till huvudbyggnaden, genom de olika hamlingshöjderna som trädet har haft genom historien. Trädets höjd har mätts med avvägningsinstrument på dörröskeln till slottets västra entré. Hamlingshöjder över mark: (cirkamått) 2,2 till 2,4 m, 3,6 m, 5,5 m, 6,1 m och 6,7 m. Den ursprungliga hamlingshöjden ligger 1,2–1,4 m under bottenvåningens bröstningshöjd. Bild: Sven A Hermelin AB, 2013.

En av äldsta parklindarna som ännu är biologiskt vital. Bild: Anders Glassel, Statens fastighetsverk, 7/5 2012.

Före provbeskärningen av den första parklinden. Bild: Anders Glassel, Statens fastighetsverk, 7/5 2012.

Efter provbeskärning av den första parklinden. Bild: Anders Glassel, Statens fastighetsverk, 7/5 2012.

Daniel Daggfeldt vid en avsågad krondel. Bild: Anders Glassel, Statens fastighetsverk, 15/6 2012.

De gamla parklindarna som är ihåliga stabiliseras av rötter som har utvecklats i den inre rötskadade stammen och utgör kraftiga vedartade stammar. På utsidan av stammen sker det tillväxt av ytved som även stabiliserar trädet. Bild: Anders Glassel, Statens fastighetsverk, 31/5 2017.

Kvistar och stamdelar vid de beskurna parklindarna. Bild: Anders Glassel, Statens fastighetsverk, 15/6 2012.

Flis från klenare kvistar lades ut under trädkronorna i den sydvästra delen av lindalléerna. Bild: Anders Glassel, Statens fastighetsverk, 5/9 2012.

av en total förnyelse av lindalléerna där man eventuellt kunde spara historiska träd. Den totala förnyelsen skulle innebära att nya träd med stamomfång 20–25 cm eller mer skulle ersätta de befintliga. Markarbeten skulle utföras som dränering av marken i alléerna, ordentlig jordbearbetning och markbyggnad.

Utredning

Undertecknad rekommenderade den nya förvaltaren för Skoklosters slott Cecilia

Wretling att Statens fastighetsverk borde göra en utredning angående förnyringen av lindalléerna där två alternativ skulle ställas mot varandra eftersom många av träden var biologiskt vitala: totalförnyelse av lindalléerna alternativt bevarande av träden så länge som möjligt och kontinuerlig återplantering av träd. Utredningen utfördes år 2012 av landskapsarkitekterna Klaus Stritzke, Patrik Tronde och Emma Falk på Sven A Hermelin AB (Förnyelse av lindalléerna, Skokloster, 6/11 2012). Utredningen

Någon gång under senare delen av 1900-talet har håligheter i träden gjutits igen med betong. Detta är skadligt för träden bland annat för att träden är dynamiska och betongen är statisk vilket medför skador på stammarna. Betongen stänger in fukt och stänger ute trädlevande organismer som till exempel skalbaggar, fåglar och fladdermöss. Där det har varit möjligt har betongklumparna tagits bort från parklindarna. Bild: Anders Glassel, Statens fastighetsverk, 18/5 2016.

Klaus Stritzke studerar en av de äldre parklindarna. Bild: Daniel Daggfeldt, Trädmästarna AB, 26/9 2017.

jämförde de två alternativen avseende hur de arkitektoniska, kulturhistoriska/trädgårdshistoriska, biologiska värdena och estetiska värdena skulle påverkas av de två alternativen. Rapporten genomförde även ekonomisk analys av alternativen. Efter slutförd utredning bestämde Statens fastighetsverk att bevara träden så länge som möjligt av kulturhistoriska, biologiska, arkitektoniska, estetiska och ekonomiska skäl. Statens fastighetsverk undvek på detta sätt avverkning och borttransport av

140 träd, stubbrytning av 170 stubbar samt begränsade arbetet avseende schakt och leveranser av jord. Produktionskostnaden för träd bedömdes även minska. Besökarna av Skoklosters slott skulle inte heller märka något av denna förnyelse.

Biologiska värden

Lindalléerna har ett stort biologiskt värde. Enligt entomolog Mats Jonell är Skoklosters slottspark en av de absolut bästa lokalerna för rödlistade vedlevande skalbaggar i Upp-

land. I en inventering av lindalléerna nämns att 20 rödlistade arter är funna i parken, varav 19 är vedlevande. Bland de sårbara (mest hotade) arterna finns bladhorningar, knäppare, mörkbaggar, plattbaggar och mögelbaggar. Mats Jonsells inventering publicerades i Entomologisk tidskrift 125 år 2004. Skokloster är också redovisad i Häbo kommuns naturvårdsplan från 2010, där slottsparken klassas som naturvärde klass I på en tregradig skala där klass I har högsta skyddsvärdet. I slottsparken har många av de gamla lövträden och framför allt de hamlade ihåliga parklindarna i alléerna höga biologiska värden.

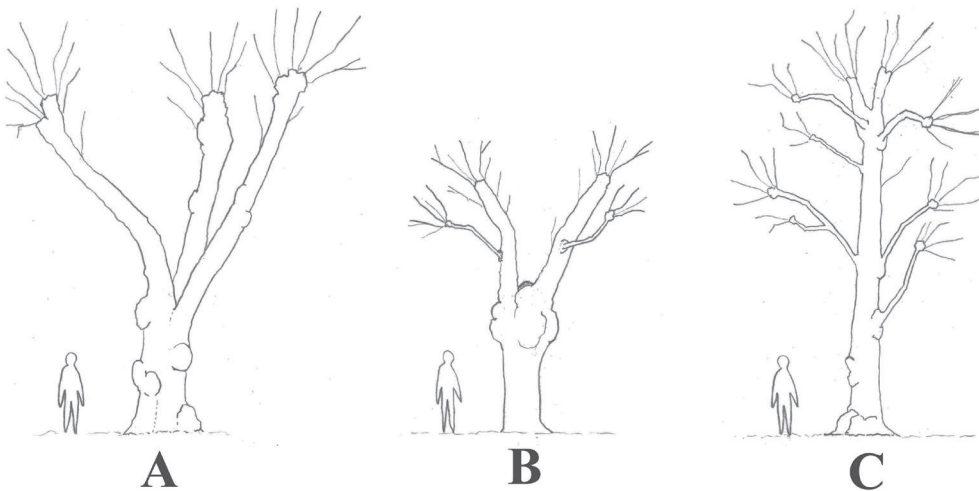
Säkerhetsbeskrining

Under våren 2012 träffades Klaus Stritzke, Harald Kratschmer, Daniel Daggfeldt och undertecknad i Skokloster för att diskutera den säkerhetsbeskrining som Statens fastighetsverk var tvungna att utföra oavsett vilket alternativ Statens fastighetsverk hade valt att genomföra. Det diskuterades bland annat återhamlingshöjd. Senare under våren den 7 maj genomfördes provbeskrining av några av parklindarna. Vid detta tillfälle var Klaus Stritzke, Daniel Daggfeldt och undertecknad närvarande. Det var arborister från

Trädmästarna AB som genomförde beskriningen. Efter beslut om hur träden skulle beskäras beskäras de flesta träden utom de parklindar där det fanns häckande fåglar. Innan beskärningen av träden utfördes gick Statens fastighetsverk ut med information via massmedierna att de gamla parklindarna i alléerna skulle behållas och trädvårdsåtgärder skulle utföras. Undertecknad blev intervjuad av Radio Uppland. Skoklosters slotts museum och andra var lättade och glada över att Statens fastighetsverk ville behålla de gamla träden.

Under arbetets gång diskuterades även hur parklindarnas vitalitet skulle förbättras. Det bestämdes att på försök lägga ut flis från klenare kvistar från hamlingen. Fliset lades ut på marken under ett antal lindar i den sydvästra delen av lindalléerna. Innan fliset lades ut togs löst grus bort under berörda parklindar. Fliset kom att brytas ner och gav näring till träden samt förbättrade jordstrukturen genom att gynna markorganismer som dagmaskar. Vidare togs parkeringsplatser för bilar bort, som fanns under parklindarnas kronor i den sydöstra delen av alléerna, för att förhindra ytterligare kompaktering av mark.

De äldre och medelålders parklindarna

Typexempel på alléernas äldsta trädtyper. Bild Sven A Hermelin AB, 2013.

Ett träd i alléerna är ej en parklind. Någon gång i mitten av 1900-talet planterades en skogslönn (*Acer platanoides*) bland parklindarna. Trädet avviker tydligt i färg under vår och höst. Bild: Anders Glassel, Statens fastighetsverk, 26/9 2017.

Daniel Pettersson jordfräser en sista gång innan avläggarna från parklindarna skall planteras i plantskolan. Bild: Anders Glassel, Statens fastighetsverk, 3/11 2015.

Låda för avläggare vid ett av de äldsta träden. Bild: Anders Glassel, Statens fastighetsverk, 21/5 2015.

Lådor vid stubbar med levande skott. Bild: Anders Glassel, Statens fastighetsverk, 21/5 2015

svarade mycket bra på beskärningen med en skottillväxt på två till tre meter. Endast ett träd har delvis kollapsat sedan dess vilket tyder på att beskärningen har haft god effekt. Trädgårdsmästare Daniel Pettersson från Maskinringen Mälardalen, som har den dagliga tillsynen av parken, noterade att efter beskärningen av parklindarna var det få grenar som rasade ner från träden, i kontrast till vad som tidigare varit fallet.

Trädplan

Nästa steg i planeringen för Statens fastighetsverk var att genomföra en trädplan där det beskrevs hur det framtida arbetet med att vårda och förnya lindalléerna skulle

utföras. Detta arbete genomfördes med stor skicklighet av Sven A Hermelin AB (Trädplan, Skokloster, 16/8 2013).

Parklindarna delades in i fem typer. Typträd A+, gamla träd från 1600-talet, 37 st. Typträd A, gamla träd mer än 200 år gamla, 29 st. Typträd B, gamla träd mer än 200 år gamla, men med lägre hamlingshöjd/ beskärningshöjd, 28 st. Typträd C, medelålders träd som ej var tidigare hamlade, 39 st. Typträd D, yngre träd, 21 st. Slutligen levande stubbar, 25 st och borttagna eller döda stubbar, 11 st. Totalt 190 st.

Alla parklindarna, stubbar och borttagna träd fick ett nummer och beskrevs i text avseende utseende, kondition och åtgärder

Johan Dahlenborg gräver upp avläggare. Bild: Anders Glassel, Statens fastighetsverk, 3/11 2015.

Efter hamlingen år 2017 flisades alla klenare kvistar. Bild: Anders Glassel, Statens fastighetsverk, 3/15 2017.

Johan Dahlenborg planterar en avläggare. Observera att avläggaren är märkt med ursprungsträdets nummer. Bild: Anders Glassel, Statens fastighetsverk, 3/11 2015.

samt fotograferades. Texten var hämtad från Harald Kratschmers trädinspektion 2012. På separata planer redovisades åldersklasser, livsförväntan, sjukdomsangripna träd, stamomfång, träd med skottbildning, träd som borde ersättas och träd där det skulle kunna tas skott ifrån. Det största trädet hade stamomfång på 4,5 meter och 27 träd hade stamomfång på 3,0 meter eller större och 83 träd hade stamomfång på 2,0 meter eller större.

I rapporten föreslogs att all förökning skulle ske med avläggare. En avläggare är ett skott som böjs ned och fixeras i en växtbädd eller täcks med växtjord. I växtbädden kan skottet sedan slå rot och utvecklas tills den

har ett eget rotsystem och utgör en egen planta som kan kapas från den ursprungliga trädindivid. Vägledande för föryngringen av trädbeståndet i alléerna var att de nya träden skulle härstamma från de befintliga träden som var 200 till 300 år gamla.

Arbete med att ta fram nya alléträd

Sommaren 2013 byggde Daniel Pettersson tjugo lådor som fylldes med planteringsjord (50% Elitjord, 50% putssand). Lådorna byggdes vid sex gamla träd och fjorton vid stubbar med levande skott. Under våren 2019 har komplettering utförts med ytterligare planteringslådor vid två träd.

Under 2015 förberedde Daniel Pettersson

jorden i det som kom att bli Skoklosters slotts nya plantskola. Söder om slottet på ängsmark närmast skogen anlades plantskolan. Ett ungefär 250 m² stort område jordbearbetades. Den styva leran plöjdes tre gånger och jordfrästes fem gånger. Jorden förbättrades även med kogödsel. Plantsko-leområdet som är totalt ungefär 670 m² stort inhägnades för att skydda plantorna från vilda djur med ett två meter högt viltstängsel med mindre maskor närmast marken.

Den 11 november 2015 togs 130 avläggare upp från växtbäddarna och placerades i plantskolan. Arbetet leddes av plantskolisten Johan Dahlenborg från Essunga plantskola AB.

Förnyad hamling 2017

Under år 2017 genomfördes nästa hamling av lindarna till ungefär samma höjd som år 2012. Sydväst om lindalléerna stubbham-lades även hasselknippen på en höjd av 0,1–0,2 m ovan marknivå. Detta utfördes för att dels förnygra hasselbeståndet, dels för att skapa en ljusare miljö vid parklindarna. Allt klenare ris flisades denna gång och lades ut under alla parklindarna som växte i grusytor. Som 2012 togs först det lösa gruset bort innan fliset lades ut under lindarnas kronor. Under arbetet med beskärning av lindarna kunde konstateras att det fanns bälgeting- och fågelbon i träden. Kattuggla, kajor, duvor, ekorre och fladdermöss kunde även observeras i och vid träden.

Statens fastighetsverks ambition idag är att lindalléerna i framtiden skall hamlas och beskåras av säkerhetsskäl vart femte år. Nästa gång blir år 2022 och därefter år 2027 och så vidare.

Plantering av nya alléträd

I den ursprungliga planeringen räknades det med att det skulle ta ungefär fem år för avläggarna att utvecklas till mindre träd, som Statens fastighetsverk skulle kunna plantera i barockträdgårdens alléer. Det visade sig att utplanteringen av träd kunde ske redan efter två år. Den 14 november 2017 påbörjade Statens fastighetsverk återplanteringen av parklindarna i barockalléerna väster om Skoklosters slott. Det första trädet planterades av Daniel Pettersson och under-tecknad. De nya träden kom att planteras i de gamla stubbarna som först mekaniskt bearbetades. Under år 2017 återplanterades åtta träd. Under 2018 återplanterades tio träd.

Tjugotre yngre träd i lindalléerna som är av delvis dålig kvalitet och kommer från okända plantskolor skall avverkas och ersättas med avläggare från de äldsta träden. Totalt återstår det för Statens fastighetsverk att plantera fyrtio träd.

Uppbyggnadsbeskärning

Den 27 juni 2019 påbörjade Johan Dahlenborg tillsammans med Daniel Pettersson och undertecknad uppbyggnadsbeskärning av

En ekorre i en av de gamla parklindarna. Bild: Patrik Carlzon, Trädmästarna AB, 12/5 2017.

Daniel Pettersson vid den första avläggaren som planterades. Avläggaren var från den levande stubben, det vill säga samma individ som det ursprungliga trädet. Bild: Anders Glassel, Statens fastighetsverk, 14/11 2017.

Undertecknad vid en av de äldsta parklindarna med stamskott. Stamskotten har använts för att skapa nya träd. Bild: Daniel Pettersson, 27/6 2019.

Daniel Pettersson och Johan Dahlenborg vid ett träd som skall uppbyggnadsbeskåras. Bild: Anders Glassel, Statens fastighetsverk, 27/6 2019.

Trädet efter beskärningsarbetet. Bild: Anders Glassel, Statens fastighetsverk, 27/6 2019.

de nya träden i plantskolan. De nya träden stammades upp till en halv meter ovan mark. Mellan 1,6 m och 1,8 m togs alla grenar bort för att i framtiden få en jämn kronhöjd. Konkurrerande toppskott togs bort. Alla skott vid stambaserna togs bort. Dominanta grenar kortades in för att de inte skulle växa för kraftigt.

Framtida arbete

Det är viktigt att slutföra planteringen av de nya träden så fort som möjligt innan träden i plantskolan blir alltför stora. Alternativt måste träden i plantskolan rotbeskäras för att begränsa tillväxten. När de nyplanterade träden har blivit tillräckligt stora skall de provisoriska skydden tas bort. Vart femte år skall alléerna hamlas och säkerhetsbeskäras. Träd som måste avverkas för att de är mekaniskt svaga och innebär en risk för personsäkerheten eller träd som faller naturligt skall kontinuerligt ersättas med nya träd från plantskolan.

Slutord

Undertecknad vill tacka alla berörda för ett mycket gott samarbete och då särskilt landskapsarkitekt Klaus Stritzke för ovärderlig kunskap om historiska trädgårdsanläggningar, träd och metodutveckling, arborist Harald Kratschmer för noggrann genomgång av träden, arborist Daniel Daggfeldt och hans kolleger för metodutveckling och väl utförda beskärningsarbeten, plantskolist Johan Dahlenborg som generöst delade med sig av sin kunskap om att ta fram nya träd och hur de nya träden skulle uppbyggnadsbeskäras, trädgårdsmästare Daniel Pettersson för sitt stora arbete med att iordningställa planteringslådor och plantskola, borttagning av gamla stubbar, plantering av träd och den dagliga skötseln av de kulturhistoriskt värdefulla alléerna och Statens fastighetsverks förvaltare Cecilia Wretling som har gett projektet sitt stöd och gjort det möjligt att genomföra vården och förnyelsen av de kulturhistoriskt och biologiskt värdefulla lindalléerna vid Skoklosters slott. †

Ett nyplanterat träd med skydd. Bild: Anders Glassel, Statens fastighetsverk, 14/11 2017.

Sammanfattning av ”Skoklostermodellen”

- Liten konflikt mellan natur- och kulturmiljövården.
- Träden behålls så länge som möjligt.
- Hamling vart femte år.
- Ris från hamling flisas och läggs under kronorna för att bevara markfuktigheten och gynna markorganismer som daggmaskar.
- Begränsa fordonstrafik vid träden för att förhindra kompaktering av mark.
- Avläggare från de äldsta träden och från levande stubbar rotas i planteringslådor.
- Avläggare med rötter planteras i plantskola inom fastigheten.
- Träd och levande stubbar ersätts med sina egna avläggare. I torra stubbar planteras avläggare från de äldsta träden.
- Acceptans att träden har olika ålder.
- Acceptans att träden inte har optimal tillväxt.
- Samarbete mellan arborist, biolog, landskapsarkitekt, plantskolist och trädgårdsmästare.

English summary

Skokloster is a castle with a long and rich history. During the 13th Century, King Knut the Tall (also known as King Cnut or Canute) took up residence on the Sko peninsula. He later donated the area to the Order of Cistercian Nuns. At the beginning of the 16th Century, the monastery estate was taken over by the Crown, King Gustav Vasa and was later, at the start of the 17th Century, handed over to the nobleman Herman Wrangel. It was his son Carl Gustav Wrangel who later built Skokloster Castle and who also drew up plans for a baroque park and gardens including a tree avenue of Common Limes. The first lime trees to create a classic avenue were planted towards the end of the 17th Century. The castle itself was privately owned up until 1967 when it was acquired by the Swedish State. In 1993, the Castle came into the ownership of the National Property Board and in 2011, the planning for the future care and rejuvenation of the lime tree avenues began. Following an inspection, the National Property Board decided that the trees were to be retained for as long as possible. The guidance provided in terms of the rejuvenation of the tree avenues was that saplings were to be naturally propagated by layering from the existing 200 to 300-year-old trees. In the summer of 2013, twenty boxes were built for this purpose adjacent to old trees and living tree stumps. The boxes were filled with tree potting soil into which basal shoots were bent and fixed. The shoots took root and developed into self-supporting tree seedlings which were eventually cut from the parent tree. In the late autumn of 2015, 130 sapling layers were moved from the propagation boxes to a nursery south of Skokloster Castle that had been prepared by the National Property Board. Two years later, in the autumn of 2017, the National Property Board began work to replant trees in the lime tree avenues of the baroque park and gardens to the west of Skokloster Castle. The saplings were planted into old tree stumps which had either been sawn apart or mechanically removed.

Referenser

Statens fastighetsverk. 2012-11-06. Förnyelse av lindalléerna

Statens fastighetsverk. 2013-08-16. Trädplan

Statens fastighetsverk. 2014-09-24. Vårdprogram för parken vid Skoklosters slott C 017

Om författaren

Anders Glassel är kulturarvsspecialist landskap och park vid Statens fastighetsverk, och är projektledare för att förnya alléerna med parklindor i barockparken vid Skoklosters slott samt ansvarar för parklindornas kontinuerliga skötsel.

I spåren av en välkänd och okänd rosklassiker

Text och foto: Eva Stade

De ursprungliga namnen på gamla rosor kan vara svåra att reda ut. Samma namn har använts på flera olika sorter och många sorter har eller har haft flera olika namn. I olika länder har man dessutom ofta hittat på egna. Jag har granskat de namn som i olika tider och länder

åsatts en mycket vanlig gammaldags ros.

Numera finns internationella regler för hur odlade växtsorter ska benämnas (ICNCP, International Code of Nomenclature of Cultivated Plants). Enligt dessa ska i princip det tidigast etablerade namnet vara det giltiga. ICRA (International Cultivation Registration Authority) är den organisation

som ansvarar för att säkerställa att kulturväxters namn och grupper definieras korrekt och inte mångfaldigas. American Rose Society handlägger för ICRA registreringen av nya och konserveringen av äldre sortnamn inom släktet *Rosa*, med syfte att varje sort ska tillskrivas ett enda, gemensamt internationellt namn.

PRELIMINÄRT KALLAR jag min undersökta ros för NR (N som i nordisk, nordeuropeisk, nordamerikansk). Det är en gammal kulturros (eller snarare ett kluster av mycket snarlika sorter) av oklar härkomst men med stor spridning i äldre trädgårdar och parker, på kyrkogårdar och odetomter i Nordeuropa och Nordamerika. I Sverige har vi bland annat kallat den *Rosa suionum*, 'Svearnas ros', 'Nordens ros' och 'Minette'. I andra länder har den fått andra namn.

Det är en frisk, hårdig och väldoftande rostayp med karaktäristiskt utseende – olika kloner inom sortklustret särskiljs genom olika antal kronblad. I åtminstone Sverige, Finland, delar av Norge, Kanada och nordöstra USA hör NR till de allra vanligaste anonyma gamla rosor som man träffar på. Ursprunget är extra svårt att kartlägga, eftersom den i stor omfattning tycks ha spridits utanför de kommersiella kanalerna genom att folk delat med sig och flyttat rotskott. 1900-talets renässans för äldre rosor och deras historia samt NR:s speciella utseende och stora spridning har medfört att den uppmärksammats på flera håll av såväl botaniker som trädgårdsmänniskor och även återintroducerats på marknaden. De mer utförliga beskrivningar av NR som publicerats är mycket kongruenta och tycks avse samma relativt väl fyllda klon, som också förefaller vara den vanligast förekommande (Hylander & Nannfeldt 1945, Bell 1977, Nissen 1984 m fl).

EN VANLIG HYPOTES säger att NR är en hybrid mellan någon amerikansk ros och, sannolikt, en damascenaros – blomman hos den vanli-

Nederdel av blomstjälk med små taggar.

gaste klonen påminner om damascenasorten 'Kazanlik'. Ett möte mellan en nordamerikansk vildros och någon äldre eurasisk kulturros kan ha ägt rum i Nordamerika redan under den tidiga koloniseringen på 1600-talet – ett liknande möte i Europa sannolikt inte förrän mot slutet av 1700-talet, då amerikanska rosor som införlivats i olika samlingar började användas vid framkorsandet av nya sorter. Flera sorters rosor med enkla, dubbla eller fyllda blommor fördes till Europa under andra halvan av 1700-talet. Variationen hos dessa kan kanske ses som indicier på att kulturrosor hämtade från Europa redan dessförinnan kan ha korsats med inhemska nordamerikanska arter.

DEN FRANSKA rosenförädlingen dominerade i Europa från sent 1700-tal. Flera förädlare använde de nya amerikanska importerna i sitt korsningsarbete. Beskrivningar av dåtidens rosor (Prévost 1829, Gore 1838,

Glandler på blombotten och foderblad.

Biedenfeld 1847 m.fl.) upptar inte någon sort med uppgivet amerikanskt inslag som helt överensstämmer med NR. Några beskrivs med morfologiska drag som vi känner igen som typiska för vår ros: Den karaktäristiska klunsiga blombotten, blommornas svårighet att slå ut i fuktigt väder och de rundade, tättsittande, tunna, gräsgröna småbladen, benägenheten att ibland få ett par små extrablåd. Detta kan tas som stöd för hypotesen om NR:s härstamning.

Framför allt de tidiga 1800-talsrosorna 'Baron Louis' (Vibert) 'Rose Courtney' (syn. 'Rose Anglaise' [Vibert], *Rosa campanulata* [Desportes]) har liksom 'Minette' (Vibert) beskrivningar som i flera drag går att applicera på NR. Men alla uppges också ha någon distinkt karaktär som skiljer dem från vår ros. Blombotten anges vara slät hos 'Baron Louis', försedd med borst och glandler (körtelhår) hos 'Rose Courtney'. Blombotten hos NR har rikligt med glandler men varken

enkla hår eller borst. För 'Minette' uppges att blomstjälken nedanför braktéerna (stödblåden) är kal och att blomman är liten till medelstor. NR har aldrig små blommor och den nedre delen av blomstjälken har ofta (men inte alltid) små taggar.

EFTERSOM MÅNGA AV de rosor som producerades i Frankrike beskrivs alltför summariskt för att någon av dem med säkerhet ska kunna kopplas till NR, kan franskt ursprung inte helt uteslutas. Rosens nutida spridning talar dock mer för att den skulle ha nordamerikanskt eller nordeuropeiskt ursprung. Det är emellertid mycket ont om tillgänglig dokumentation av tidig rosförädling i USA, Kanada, Tyskland, Baltikum och inte att förglomma Ryssland dit Descemet, en av de franska förgrundsgestalterna inom förädlingen av bland annat rosor, flyttade i slutet av 1810-talet.

Det förefaller därför inte troligt att vi ska

kunna fastställa när, var och hur NR tillkommit. Spridning genom trädgårdshandeln har, åtminstone under de senaste dryga 100 åren, ofta skett genom att förökningsmaterial samlats in i trädgårdar eller parker. Till exempel tycks Alnarps trädskolor under tidigt 1900-tal ha hämtat in sorten från en privatträdgård. Här kallades den 'Belle Catherine', ett namn man fått genom hörsägen (Hylander & Nannfeldt 1945). I senare tid har den kanadensiska plantskolan Pickering Nurseries förökat rosen från material som tillhandahållits av en privatperson som 'Banshee' (stefanb8 2007). I Norge har den saluförts under namnet 'Besto' av en plantskola som sägs ha fått materialet från en gård, vars ägare hade rötter i och bedrev handel med Estland (Salversen & Åsen 2010). I Finland spreds rosen kommersiellt i slutet av 1800-talet från Mustiala lantbruksinstitut (Joy odat.). Rosen kan där ha funnits spridd, eventuellt som överlevande från en tidigare trädgård, i den omgivande parken som anlades 1865 av den äventyrliga svenska trädgårdsarkitekten Knut Forsberg. (I Sverige anlade Forsberg bland annat Berzelii park i Stockholm. Han kom till Åbo via Lübeck 1865 och flyttade följande år till Stockholm. I slutet av 1860-talet utvandrade han till Nordamerika, där han bland annat ledde stora omdaningar av Lincoln Park i Chicago och Central Park i New York [Svenskt biografiskt lexikon]).

Mustiala kallade NR *Rosa hybrida amoena* (Nummi 2001), ett namn som även under 1900-talet använts som synonym till 'Mustialan ruusu', dvs "Rosen från Mustiala" (Joy odat). Amoena (förtjusande) eller Amaena går att hitta i äldre litteratur som, eller i, namn på ett flertal olika rosor men ingen går att identifiera som NR. Framför allt i tysk ros litteratur från 1800-talet förekommer åtskilliga exempel: Bland andra Nickels (1838), Biedenfeld (1847) och Jäger (1936) uppger 'Amoena' som namn på flera olika sorters rosor. Även i Sverige mellan 1860-talet och 1930-talet såldes flera "amoenor" (POM:s

Herbarieark med *R. francofurtana* x *nummularia*.
Sätra brunn. 1917.

rosdatabas). Och 1947 rapporterade den kanadensiske förädlaren F L Skinner från en rundtur i Sverige, att han i en botanisk trädgård uppmärksammat NR under namnet *Rosa amoena grandiflora*. Han kände väl igen den hemifrån – som 'Banshee'.

I finsk trädgårdshandel användes under en tid också namnet 'Coronation' som synonym till 'Mustialan ruusu' (Lindgren 1905). Eftersom katalogen uppger: vanligtvis kallad 'Mustialan ruusu' bör NR varit känd under denna finska beteckning redan före 1905. 'Mustialan ruusu' eller 'Mustialanruusu' används fortfarande i Finland parallellt med de svenskuppfunna namnen *Rosa suionum* och 'Minette'. ('Coronation' är sedan 1911 namnet på en rödblommande klätterros).

DE ÄLDSTA ÅTERFUNNA beläggen för NR i Sverige är ett par herbarieark från 1917 samlade i Sätra brunn (ursprungligen märkt *Rosa francofurtana* x *nummulifolia*) respektive Bergianska trädgården (märkt *R. (gallica) francofurtana* Münchh. v *nummulifolia*). Utifrån ett annat ark med en enkel vit, tämligen liten

Turbinata knoppar hos NR.

Utpräglat *turbinata* (Kreisel-formade) blom-
bottnar hos *Rosa francourtana* 'Agatha' – en
annan gammal ros som ofta ses samtidigt som
NR.

blomma ansåg sig Almquist 1919 i nationalromantisk nit ha upptäckt en tidigare okänd "inhemsk, uppländsk rosart" som han gav namnet *Rosa suionum*. På något oklart vis överfördes senare detta namn till den rosa fyllblommiga rosen, alltså NR, på bland annat arken från 1917. När man insett att rosen också fanns i Norge ändrades direktöversättningen 'Svearnas ros' till 'Nordisk ros' (Hylander & Nannfeldt / Fries, Sylvén & Hylander 1945). Ett x lades senare ofta till i namnet för att markera att det rör sig om en hybrid. *Rosa x suionum* har fram till idag felaktigt använts som namn på NR tillsammans med det lika felaktiga 'Minette'.

Namnet 'Minette' kom via en dansk rosenplantskola till Sverige från Europa-Rosarium Sangerhausen i dåvarande DDR (Merker 1985) där rosen odlats sedan 1940 (Nissen 1984). Här uppgavs NR vara en albaros introducerad 1819 av Vibert. Att NR uppenbart inte kan vara identisk med Viberts 'Minette' har inte hindrat att namnet fått epidemisk spridning. I bland annat Finland, Estland och Ryssland har man antagit

'Minette' som synonym till *Rosa suionum* och 'Mustialanruusu' (Joy, Liventhaal 2017, ryska Wikipedia 2017). Det har till och med gästspelat några år hos kanadensiska Pickering Nurseries (stefanb8 2007). Dessa återtog dock det inhemska namnet 'Banshee', sedan det påpekats att 'Minette' är ett felaktigt och ogiltigt namn för denna ros.

UNDER 1970-TALET samlade Nissen hiterosor från sina hemtrakter i nordvästra Tyskland, bland dem en som hon kallade 'Dornenlose Kreiselrose'. 1984 hade hon insett att detta var samma ros som i Sverige kallades *Rosa suionum* och som rosariet i Sangerhausen benämnde 'Minette'. Självt identifierade hon sitt fynd som en francofurtanasort (Nissen 1984). Hennes samling bevaras vid Museum Albersdorf där man nu på goda grunder slopat förnamnet "Dornenlose" – detta är ju alls inte någon taggfri ros (Museum für Archäologie und Ökologie Dithmarschen 2016). Nissen kan ha hämtat namnet från Nickels, som uppgav 'Dornenlose Kreiselrose' som det tyska namnet för *Rosa turbinata*

NR är inte taggfri.

inermis rosea (*Rosa alpina turbinata*). Under gruppbezeichnung "turbinata", baserad på blombottnens säregna form, beskriver han bland annat sorter av och korsningar med den mystiska nordamerikanska *Rosa rapa* (Nickels 1838) som uppges vara en av föräldrasorterna till 'Baron Louis' och 'Rose Courtney' (Prévost 1829, Gore 1838, Biedenfeld 1847 m fl).

VÅR ROS ÄR VÄL KÄND i Kanada och USA, framför allt i och kring New England-området. Även här tycks sorten ofta ha spridits från person till person. Den uppmärksammades i roslitteratur under första halvan av 1900-talet. 1977 skrev Bell en utförlig artikel, inklusive detaljerad beskrivning och detaljerade teckningar, om sina efterforskningar

Balla knoppar.

av en ros hon hittat övergiven och efterhand kunnat identifiera som 'Banshee'. Detta folksliga kanadensiska namn fann hon först i Bunyans *Old Garden Roses* från 1936. I en artikel i *American Rose Annual* 1940 hittade hon uppgiften att 'Banshee' var en av de vanligaste rosorna i östra Kanada och att dess ursprung var okänt.

Bunyan beskrev också en mutation med färre kronblad och mindre benägenhet hos de svällande knopparna att "balla ur" (på engelska balling), dvs klibba ihop och torka in i fuktigt väder, och Bell konstaterade att 'Banshee' inte är en sort utan ett samlingsnamn för en grupp snarlika rosor med olika många kronblad. Seidel (2011) påstod sig ha funnit minst nio amerikanska varianter. Även under det svenska Rosuppropet har exemplar med färre kronblad än "normaltypen" hittats.

I herbariet på Academy of Natural Sciences i Philadelphia hittade Bell fyra ark från 1810 med oidentifierade rosor som hon kände igen som 'Banshee'. Arkens överensstämmelse med 'Banshee' bekräftades senare av Seidel. I dagsläget är detta de allra äldsta kända fynden av NR. (På evolutionsmuseet i Uppsala finns ett amerikanskt herbarieark från 1886 med vad som san-

nolikt också är vår ros.) Bell hävdade också att 'Loyalist Rose' bara är ett annat namn på typisk 'Banshee', men enligt Young & Schorr (1977) är 'Loyalist Rose' i själva verket 'Great Maiden's Blush'. Loyalistnamnet registrerades på 1970-talet av ättlingar till skotska emigranter. Enligt familjeskrönan skulle rosen ha förts från Skottland till norra New York 1773 och några år senare till Kanada (Mitchell 2006). Påståendet att NR har sitt ursprung i Skottland, dit den påstås ha förts av korsriddare under namnet 'Maiden's Blush', är av flera skäl inte övertygande. Bland annat för att den här rosen med tanke på sin exceptionella spridnings- och överlevnadsförmåga i så fall fortfarande borde vara väl känd i Skottland. Det tycks den inte alls vara.

Men det är uppenbart att NR i generationer omhuldats och älskats i många familjer på båda sidan Atlanten, ofta åtföljd av berättelser om tidigare generationer som fört den med sig från plats till plats. Under det svenska Rosuppropet har inventerare samlat in och dokumenterat berättelser om hur rosen skickats från Sverige till släktingar i USA (Salversen & Aasen 2010) och tvärtom. Under rosinventeringen mötte jag en informant som berättade att det i familjen sägs att en faster haft "Amerikarosen" med sig till Dalarna i början av 1900-talet. En annan uppgiftslämnare berättade att pappan på 1960-talet tagit den med till Sverige från barndomsgården i Finland och sagt att "den finska rosen var något av det bästa hemifrån".

DET FÖREFALLER INTE möjligt att fastställa när, hur eller ens på vilken kontinent denna en av våra vanligaste gamla rosor uppkommit eller ursprungligen kan ha kallats. Många namn som använts eller används kan som jag här visat avfärdas som felaktiga. 'Banshee', 'Mustialan ruusu' och (möjligen) 'Belle Catherine' är epitet som vi med säkerhet vet avser just NR och ingen annan. 'Mustialan ruusu' tycks ha den allra äldsta kända doku-

mentationen (1905), men då som förklarande synonym till (det felaktiga) 'Coronation' varför det endast kan betraktas som ett nationellt finskt namn.

'Belle Cathérine' har den näst äldsta dokumentationen. Det har dock haft ytterst begränsad användning – endast hos Alnarps trädskolor 1918–1946 och namnets unicitet ifrågasattes t.o.m av den som introducerade det. Så här skriver Hylander och Nannfeldt 1945: ... *har professor C. G. Dahl, under vilkens chefstid denna ros började distribueras från Alnarp, vänligen meddelat följande: "Beträffande 'Belle Cathérine' kan jag nämna att jag känner väl till denna ... Endast en gång har jag hört ett namn på den, nämligen 'Belle Cathérine', meddelat av en gammal dam som känt den från sin ungdom i Karlskrona" ... "Jag fann en notis om 'Belle Cathérine' i ett register över odlade rosor i Frankrike men detta gällde en typ med annan blomfärg. Nu har ju ett visst namn mycket ofta använts för flera helt olika rosor, och det är väl inte uteslutet, att så skett även med detta namn."* Det framgår inte om det franska registret var äldre eller yngre 1918 och namnet har inte gått att återfinna i någon nu tillgänglig fransk sortförteckning.

MEDAN 'BELLE CATHERINE' under en tid haft mycket begränsad användning och sedan glömts bort är 'Banshee' det etablerade och gällande namnet för vår ros i Nordamerika. I Modern Roses 12 (Young & Schorr 1977) uppges 1928 som äldsta datering. Med målet att reda upp i namnröran kommer därför företrädare för POM (Programmet för odlad mångfald) och SKUD (Svensk kulturväxt-databas) ansöka hos American Rose Society om att sortens internationellt giltiga namn framöver skall vara 'Banshee'.

Tack

Marianne Ahrne, Lars-Åke Gustavsson, Sven-Gunnar Ryman och Helena Vegese-Borg för hjälp med material till den här texten. †

Summary

The origin of many antique roses are obscure and so are their original name. Some names have been used for several different roses and further confusion is caused by the fact that many cultivars have been given different names in different countries and periods. This is the case for an old rose (actually a group of very similar clones, mainly differentiated by the numbers of petals) well known and distributed in northern Europe and northern America. It is generally believed to be a cross between a North American species and an Eurasian cultivar. Several names has been launched during the 20th century. Most of them are shown to be invalid according to the International Code of Nomenclature for Cultivated Plants. Although not having the oldest documentation the well established Canadian name 'Banshee' is suggested to be the strongest candidate for acknowledgment and registration as the sole, legitimate international name for the most common clone.

Källor:

Se excelark "NR källförteckning" som finns på nedanstående länk:
www.slu.se/pom/publikationer/popularvetenskap

Om författaren

Eva Stade har medverkat som fältinventerare inom Programmet för odlad mångfald (POM) under 2005 till 2010. Eva har därefter ingått i Rosuppropets expertgrupp för evaluering och urval av rosor till bevarande i Nationella genbanken.

Blad med små extrablad.

Folkbildande blomsterälskare och trädgårdsdirektör vid SJ

Gösta Reuterswärd – skapare av järnvägsparkerna

Text: Ulrika Rydh

Folkbildning var en viktig drivkraft för Gösta Reuterswärd. Planteringarna skulle fungera som inspiration och förebild för eget odlande.

För inte så länge sedan fanns vid varje stationshus, från längst i norr till sydligaste Sverige, en järnvägspark med prunkande prydnadsplanteringar till glädje både för resande och för de boende på orten. Planteringarna ansågs lika viktiga som

teknikutvecklingen och stationshusens påkostade arkitektur. Statens Järnvägar anlade parker och rabatter vid varje stationshus, iordningställde skyddsplanteringar längs spåren och försåg de anställda med bärbuskar, fruktträd och prydnadsväxter till personalbostäderna. Även väntsalar, tåg-

Vadstena 2017. Delar finns kvar av Gösta Reuterswårds plantering. Foto: Ulrika Rydh

hans vän August Strindberg hade en bror som var trädgårdsmästare och att det var ett förnämligt gammalt yrke att pyssla med blommor. Jag förstår efteråt att det man upplever inom sig, det skall man lyssna till och jag har aldrig ångrat mitt val” (Reuterswård 1969, s 27).

Studierna och åren efter

När Reuterswård blev äldre och gick på Lundsbergs internatskola tyckte kamraterna att trädgårdsmästare inte var mycket till yrke men han lät sig inte bekomma utan höll fast vid sitt val. Trädgårdsutbildningar vid den här tiden tog många år i anspråk och han arbetade och gjorde praktik i sammanlagt 8 år vid olika plantskolor och slottsträdgårdar (Gustavsson 2001, s 19). Han fick sin högre trädgårdsutbildning i Danmark 1918–1921 där han lärde känna de danska trädgårdsarkitekterna C Th Sö-

rensen och Georg Georgsen. Tillsammans med den senare gjorde han en studieresa till bl a England som till stor del genomfördes på cykel (Westerlund 2006). Där besökte de bl a Gertrud Jekylls egen privata trädgård, vilket var få förunnat.

Efter utbildningen undervisade Reuterswård ett år på Norrlands trädgårdsskola, men återvände till Stockholm och öppnade blomsteraffär vid Stureplan. Efter ett kortare äktenskap med balettdansösen Jenny Hasselqvist, då han följde med på hennes turnéer i Europa, flyttade han hem igen och etablerade efter skilsmässan en kombinerad handelsträdgård och anläggningsfirma på Djurgården i Stockholm. Vid Djurgårdsbrunnskanalen köpte han huset Villa Skogskällan och bosatte sig där med sin nya hustru. Till en början var handelsträdgården hans huvudsakliga inkomstkälla men så småningom blev trädgårdsarkitektuppdra-

gen allt fler (Westerlund 2006). Reuterswärd ritade trädgårdar till herrgårdar, bostadsgårdar och offentliga anläggningar runt om i landet. Några av dem finns avbildade i de trädgårdsböcker som han började att skriva parallellt med den övriga verksamheten.

Stilideal

De danska klassicistiska influenserna och den engelska trädgårdstraditionen i Arts and Crafts-andan kom att märkas i hans arbeten (Gustavsson 2001, s 30). Reuterswärd stil kan karaktäriseras som nyklassicism där trädgårdarna kännetecknas av en rumsskapande arkitektur. Hans trädgårdar består ofta av olika rum som delas av med spaljéer, terrasserings och låga murar som skapar nivåskillnader och dynamik i trädgården.

Järnvägens planteringar

Planteringar fanns från allra första början både vid de privata banorna och vid SJ:s första sträckningar av stambanorna. Den privata Köping-Hults järnväg an-

lade en stationsplantering vid Frövi station 1858 vilket är den hittills äldsta belagda järnvägsparken (Lindgren 2016). Statens järnvägar var inte långt efter, 1859 planterades de första anläggningarna vid Västra stambanan. Järnvägens framdragande tog mycket mark i anspråk och orsakade sår i landskapet vilket det fanns en medvetenhet om inom SJ. För att kompensera för den sargade marken inrättades en särskild planteringsorganisation för att återställa marken längs med spåren och ansvara för att utforma alla planteringar vid stationsmiljöerna. Den här trädgårdsverksamheten kom att kallas *planteringsväsendet* och var utformat med militären som förebild liksom hela SJ:s organisation (Bergkvist 2012, s 117). Man hade tre huvuduppgifter: att anlägga prydnadsplanteringar vid stationer och järnvägsparkar, att plantera vind-, gnist- och snöskydd intill stationerna och på linjerna samt att förse järnvägspersonalens bostäder med växter som fruktträd och bärbuskar till trädgårdarna. Med sina parker och plante-

Okänd järnvägsstation på 1960-talet. Fogelbergs samling, Järnvägsmuseet.

Luleå järnvägsstation 1942. Järnvägs museet

ringar blev järnvägen tidigt en förebild för odlare i hela landet.

För att leda arbetet med planteringarna anlätades pomologen och författaren Olof Eneroth som SJ:s förste trädgårdsdirektör 1862. SJ anlade egna plantskolor och växtdepåer runt om i landet, från Hässleholm till Boden. Antalet varierade över tid och med hur många distrikt järnvägsnätet var uppdelat i. Växtdepåer försåg varje distrikt med plantor av sommarblommor, perenner, buskar och träd. Nästan alla växter drogs upp från sticklingar eller frö vid respektive växtdepå. Verksamheten omfattade även försöksodlingar för att testa olika växters hårdighet och lämplighet.

Gösta Reuterswärd som trädgårdsdirektör

I slutet av 1930-talet hade det svenska järnvägsnätet sin största omfattning. 1938 blev Gösta Reuterswärd anställd som trädgårdsdirektör vid SJ. Under sin tid medverkade han till större eller mindre förändringar vid närmare 2 000 av landets 3 000 stationsplanteringar (Gustavsson 2001). Hans mål var att stationsplanteringarna skulle vara såväl

trivsamma som funktionella och samtidigt inspirerande. Under hans tid togs de gamla igenväxta syrenbersåerna bort och istället ordnades sittplatser med bänkar omgärdade av låga omfattningshäckar för att få in ljus och luft, gärna invid en damm. Kalksten var ett favoritmaterial som Reuterswärd använde till gångar, murar och dammar.

Folkbildning var en viktig drivkraft i all hans verksamhet och planteringarna skulle fungera som inspiration och förebild för eget odlande. Han införde också skyltar med växternas namn i planteringarna, både det svenska och latinska namnet, för att det skulle vara lätt för besökarna att införskaffa samma växtmaterial. Gösta hade sitt tjänsterum invid GD (Generaldirektören) på Stockholms Centralstation och enligt Måns Reuterswärd var det lätt för Gösta att få igenom sina förslag då beslutsvägarna var korta (Måns Reuterswärd 2019). Det var bara att gå några steg nedåt i korridoren och knacka på GD:s dörr och presentera sina idéer.

Reuterswärd tillbringade en stor del av sin arbetstid ute på inspektionsresor runt om i landet. Han tittade personligen till planteringarna och diskuterade växter med distriktsträdgårdsmästarna ute på plats på stationerna i de olika distrikten. Var det kortare inspektionsresor skedde det med en dressin i form av en Ford omgjord för att fungera på rälsen. Måns Reuterswärd berättar att det var väldigt spännande att få följa med pappa på de där resorna och att tonen ofta var lättsam i samtalen med trädgårdsmästarna ute på distrikten. Reuterswärd umgicks även privat med många av trädgårdsmästarna och hade dessutom en egen banvaktstuga i Värmland som sommarbostad.

DET GJORDES EN HEL del reportage i dåtidens tidningar om stationsparkerna och dess blomsterprakt och om trädgårdsdirektören Gösta Reuterswärd. I Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning från 1941 finns en

beskrivning av planteringsverksamheten och att den "är utan motstycke i världen".

I Norrköpings tidningar från 1943 följer artikelförfattaren med på en inspektionsresa till 2:a distriktet i Sörmland där Reuterswärd, förste baningenjören och distriktsträdgårdsmästaren besöker ett flertal stationer som Lingham, Norsholm och Eksund. Här diskuteras växtmaterial och gallras handgripligen bort ett alltför stort vildvin. Det ges exempel på lämpliga sensommarblommande växter som använts i rabatterna invid stationshusen som buddleja, penstemon, tagetes, gladiolus och lejongap. Reuterswärd beskriver också hur trevligt det är när sittbänkarna är "inskurna" i blomsterlisterna så att man sitter mitt uppe i blomsterprakten.

I SLUTET AV 1930-TALET lanserade SJ en reklam-slogan "hela folkets järnväg" som sammanföll med Gösta Reuterswärds tillträde som trädgårdsdirektör (Bergkvist 2012, s 120). Då var det verkligen hela folkets järnväg och SJ hade sin absoluta guldålder med sex växtdepåer, 20 plantskolor och över 40 distriktsträdgårdsmästare. 1939 planterades det ut 1 430 fruktträd, 3 320 bärbuskar, 17 970 häckväxter, 53 000 perenner, 280 000 sommarblommor, 21 355 låga rosor och 62 000 lökar. 1949 hade SJ över 7 000 byggnader och stationsområden som skulle förses med växter. Ofta var det sommarblommor men också alltmer perenner. De var viktiga för att skapa praktiska och lättskötta planteringar, något som Reuterswärd starkt förordade. I hans riktlinjer framgick syftet tydligt: "Då järnvägsstationerna faktiskt äro att betrakta som folkparker, bör inga andra växter finnas där, än sådana som allmänheten själv kan skaffa sig." Hans efterträdare, Henning Segerros, har beskrivit förhållandena så här:

"De prunkande smakfulla planteringarna runt om i landet väckte stor uppmärksamhet. Även långt upp i Norrland skapades små oaser med dammar, träd, buskar, blommor i aldrig skådad omfattning. Där satt

folk och njöt av prakten, inte bara resenärer utan även ortsbefolkningen" (Gustavsson 2001, s 24).

Efter kriget blåste nya vindar och bilismen och bussarna började konkurrera om resenärerna. Färre resenärer ledde till sämre ekonomi för SJ och det kom krav på neddragningar och rationaliseringar, så även inom planteringsverksamheten. Växtdepåer lades ner och växtmaterialet började rationaliseras. Förutsättningarna hade ändrats radikalt från slutet på 1930-talet då Gösta Reuterswärd började på SJ. Då var planteringarna en självklar del av verksamheten, medan de redan under slutet av 1950-talet började ses som en kostnad man kunde dra ner på. Planteringsverksamheten sågs alltmer som något otidsenligt och omodernt som inte platsade en verksamhet som skulle utföra transporter. Under 1960- och -70-talet skedde stora neddragningar och rationaliseringar. Planteringarna förenklades alltmer eller togs bort helt. Trädgårdsverksamheten inom SJ lades formellt ner 1973.

KÄLLMATERIALET FRÅN den här en gång så omfattande trädgårdsverksamheten är begränsat då mycket material slängdes och rensades bort vid trädgårdsavdelningens nedläggning. Lyckligtvis har det under de senaste åren visat sig finnas en hel del material deponerat ute på Landsarkiven. Här har återfunnits brev mellan trädgårdsdirektören och trädgårdsmästarna ute på distriktet där det diskuteras växtmaterial, inventeringar av växterna i växtdepåerna samt växtlistor för olika planteringar vid stationerna m m. Så många trädgårdsritningar har tyvärr inte återfunnits men av dem som hittats är flera gjorda av Gösta Reuterswärd.

Inte heller finns det så många stationsparker och planteringar kvar idag. De har fått stryka på foten för hårdgjorda ytor som parkeringsplatser, bussterminaler och cykel-parkeringar. Eller så har hela stationshuset rivits eller bedömts som övertaligt och sålts. Några orter där man kan se intakta Reuters-

wärdanläggningar om än i något bedagat skick är i Vadstena, Storvik och Undersåker. I Vadstena har även ritningen återfunnits på Landsarkivet. I Undersåker är den lilla parkhörnan nära nog intakt även med växtmaterial (Rydh 2016, s 47). Även om ingen ritning har återfunnits ännu så finns här alla de inslag som är så typiska för Gösta Reuterswärds parker. Kalkstensmuren med en liten damm i hörnan, trampstenar av kalksten i gräset, bänken av kalksten med en enkel sittbräda av trä samt härdiga växter anpassade för det jämtländska klimatet. Här finns olika sedum i skrevorna i muren, en häck av en rugosaros, en annan häck av måbär, bergenia och några björkar.

Även om inget vatten längre porlar i den lilla springbrunnen och trampstenarna delvis är dolda i gräset är det här ändå en av de mer välbevarade exemplen på hur en liten men genomtänkt parkanläggning kunde se ut.

1960 slutade Reuterswärd på egen begä-

ran sin tjänst som trädgårdsdirektör och övergick alltmer till skrivande av trädgårdsböcker och kunskapsspridande. Han fortsatte sin gärning långt upp i åren. Med åren fick också trädgårdsböckerna en mer livsfilosofisk och andlig karaktär (Måns Reuterswärd 2019).

I ETT STORT REPORTAGE i tidningen Vi från 1975 möter vi Gösta Reuterswärd, då 82 år, i sin egen trädgård vid Djurgårdsbrunn bland prunkande rabatter. Han beskrivs då som trädgårdens mästare och visar en del av sina favoritväxter som klätterhortensia, akleja, gul nunneört och busk pion för att bara nämna några. Men framför allt förordar han att man inte ska jobba mot naturen utan välja växter som passar platsens förutsättningar och till sist "stå inte jämt med ändan i vädret". Man får inte glömma att njuta av sin trädgård också, tillägger denne nestor som förblev trädgårdarna trogen under hela sitt liv. †

Malmö järnvägsstation 1949. Vykort

Summary

Not so long ago, at every railway station, from the farthest north to southern Sweden, there was a railway park with magnificent flowerborders to the delight of both travellers and the residents of the town. The parks were considered as important as the development of technology and the lavish architecture of the station houses. The wounds in nature caused by the construction of the railway were replanted with new trees and shrubberies. The National Railways built parks and flower beds at each station house, arranged protective plantings along the tracks and provided the employees with berries, fruit trees and ornamental plants for the staff housing. Of all this floral splendor, not much remains today, but a few of all the approximately 2 000 railway parks that the garden architect Gösta Reuterswärd designed for SJ for several decades are still existing. In Undersåker, for example, one can still find a somewhat dated but close to intact small park corner with many of the elements that Gösta Reuterswärd liked to use: an enclosing wall with a small pond, limestone steps in the grass, limestone bench with a simple wooden seating board and plants well adapted to the conditions of the site.

Gösta Reuterswärd was recruited to SJ in 1938 and came to devote a large part of his professional life to the railway parks. He was a trained gardener and for a period ran a commercial garden, but was increasingly employed as a garden architect. The clients were both public and private, and he designed gardens for large private villas as well as for the public environment and also made a redesign proposal for Ulriksdal castle garden. He saw the railway plantations as a way of spreading knowledge about plants that visitors could then use in their own gardens. Gösta Reuterswärd stayed at the State Railways until 1960 and then continued with his own business, writing a large number of gardening books and participating as a garden expert on radio and in newspapers until his passing away in 1980. He was what we would today call a great garden personality and possessed large knowledge that he wanted to impart to others.

Källförteckning

- Bergkvist, Johan (2012). Järnvägarnas parker och trädgårdar – en återblick. *Spår* 2012.
- Fogelberg, Fredrik, Lagerberg Fogelberg, Charlotte: Statens Järnvägars trädgårds-historia. *Bulletinen - Forum för trädgårdshistorisk forskning*, 2008
- Gustavsson, Eva: *Trädgårdsideal och kunskapssyn*. Inst. för landskapsplanering SLU. Agraria 262 Alnarp, 2001
- Lindgren, Anna, Järnvägens planteringar – Sveriges största trädgårdsrörelse. *Byggnadskultur* nr 2., 2016
- Reuterswärd, Gösta: *Bland blommor och människor*. Stockholm: Natur och Kultur (1969)
- Rydh, Ulrika *Järnvägsparkar och planteringar - Sammanställning av provinventeringar hösten 2016*, 2016
- Westerlund, Stella: Gösta Reuterswärd – trädgårdsdirektör vid SJ, blomstervän och författare. *Hemträdgården* nr 6., 2006

Om författaren

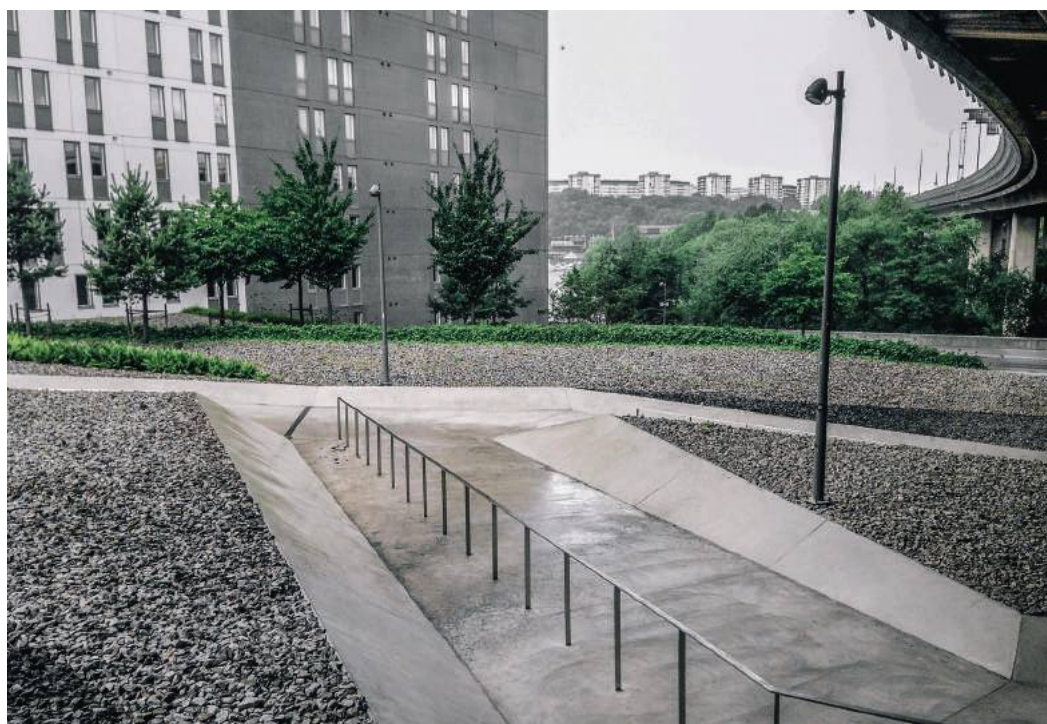
Ulrika Rydh är trädgårdsantikvarie med egen konsultverksamhet i företaget Hus och Grönska där hon arbetar med frågor kring det gröna kulturarvet i form av utformning av vårdprogram. Hon anlitas som trädgårdsantikvarisk expertis vid omgestaltningar i känsliga miljöer, gör värderingar av gröna kulturmiljöer och undervisar i hantering av kulturmiljöer på trädgårdsmästarprogrammet vid Göteborgs universitet i Mariestad. Ulrika Rydh ritar också omgestaltningförslag för privatträdgårdar och arbetar praktiskt som trädgårdsmästare samt håller trädgårdshistoriska vandringar och föreläsningar.

I skuggan av en motorvägsviadukt på Kungsholmen i Stockholm ligger Brovaktarparken. Den är sinnrikt uppbyggd av terrasser och slänter med typiska material från trafikmiljöer. Från ena hållet upplevs den som vilsamt karg, från andra hållet livligt grönskande.

Under bron

– Brovaktarparken i Stockholm

Text, foton och illustrationer: Mats Daniel Nilsson, landskapsarkitekt, Göteborg.

Brovaktarparkens design lyfter fram motorvägens enorma betongstruktur som en stadsmässig kvalitet.

På nordvästra Kungsholmen har det skapats flera nya parker i samband med det senaste decenniets stadsutveckling av Kristineberg, Stadshagen och Hornsberg. Då Brovaktarparken stod färdig

2013 kom den tidigare högkvalitativa duon Kristinebergs strandpark (Sydväst, 2010) och Hornsbergs strandpark (Nyréns, 2012) att bli en trio. Brovaktarparkens likheter med de två föregångarna stannar dock vid det stora landskapsarkitektoniska värdet.

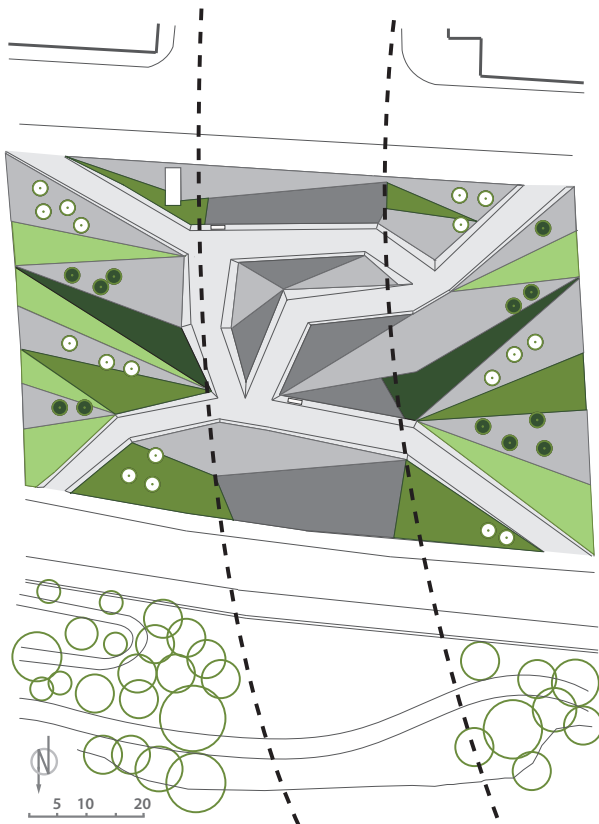
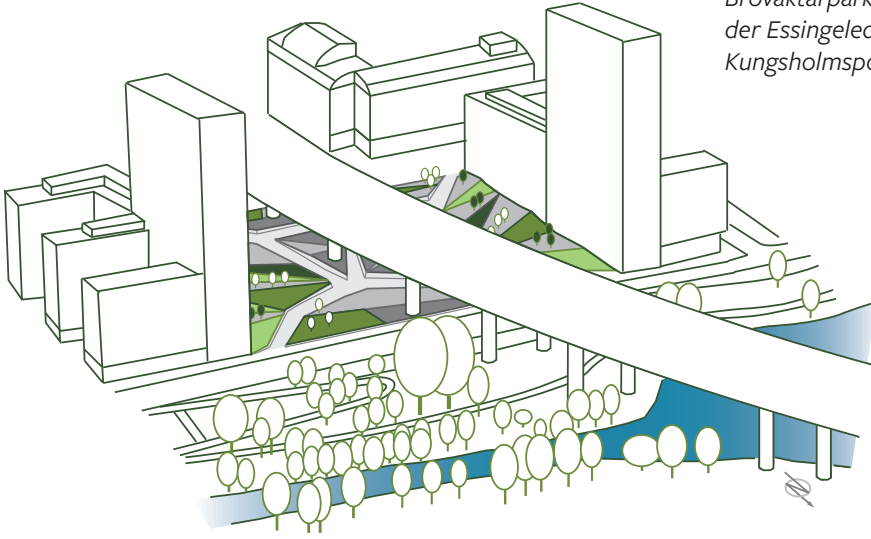
Terrasserna med stenkross sammansmälter till en vilsam helhet med associationer till karga klapperstensfält.

Faktum är att Brovaktarparken inte ens är en park, utan bara en passage – låt vara en konstfullt gestaltad sådan. Den sträcker sig över en norrvänd slänt som förbinder två gatuplan och ligger i skuggan av en bullrig motorväg. Utgångspunkten för projektet har varit nybyggnationen i kvarteret Brovakten. Detta är platsen där E 4 passerar Kungsholmen via stadsmotorvägen Essingeleden. Vägsträckan är Sveriges mest trafikerade. Genomfarten markeras av Wingårdhs flankerande tvillingtorn, Kungsholmsporten. Brovaktarparken är anlagd mellan de bågige höghusen, i norr ansluter den till Hornsbergs strand och i söder till den högre liggande Franzéngatan. En tredjedel av områdets knappa 6 000 m² ligger i skuggan av viadukten.

Fick pris 2014

Brovaktarparken har tillkommit i samband med Stockholms stads omvandling av nordvästra Kungsholmen. 2002 antog stadsbyggnadsnämnden ett program för utvecklingen av området, och sedan dess har det vuxit fram en tätbebyggd stadsstruktur med nya bostäder, arbetsplatser och service. Det har tillkommit flera nya parker i området och ett par av dem har rönt stor uppmärksamhet. Hornsbergs strandpark (som finns presenterad i Lustgården 2013) belönades 2012 med Sveriges arkitekters pris för bästa landskapsarkitektur. Brovaktarparken fick samma pris 2014.

Brovaktarparken ligger under Essingeleden, mellan Kungsholmsportens tvillingtorn.

Situationsplan över Brovaktarparken.

Brovaktarparken har flera trädgrupper av bergkörsbär och svarttall. Vegetationsmattorna är enkla och består av storfryle med uppstickande alliumbollar, dvärgrips respektive träjon.

Allt ljus på gångstråken

Tillgänglighetsanpassade gångramper ansluter vid tomtens alla hörn och löper diagonalt över slänten. Ett av rörelsestråken är genare men också brantare. Två bänkar finns utplacerade för den som behöver vila trötta ben. Övriga ytor är inte avsedda för vistelse och består som i många storskaliga trafikmiljöer av terrasser och slänter med stenkross eller marktäckande vegetation. Själva fitnessen här ligger i samarrangemanget med gångstråken. De förfinat släta och ljusa ramperna i gjuten betong uppfattas som precis utskurna spår ur de mer dovt grovtexturerade stenfälten. Genom detta kontrastpar har viaduktens kvaliteter förädlats fram och ljusspelet under motorvägen

Brovaktarparken, Stockholm
Färdigställd: 2013
Byggherre: Exploateringskontoret, Stockholms stad
Utformning: (nod) C-O-M-B-I-N-E
Projektering: White
Konstnär: Albin Karlsson

blir därmed en stor skönhetsupplevelse. Den släta betongen fångar in dagsljuset samtidigt som dunklet lägger sig som ett tungt sjok över de stentäckta ytorna. Lystern drar fram som skarpa streck genom skuggorna under bron. Regnvåta gångstråk framhäver

Med de planterade slänterna upplevs Brovaktarparken som livligt grönskande.

effekten ytterligare. Efter skymningen ligger stora delar av Brovaktarparken i mörker, men med känsla för dramatik i det lilla är utvalda platser längs gångstråken ljussatta med spotbelysning.

Brovaktarparkens olika ansikten

Terrasserna är täckta av blekgrå stenkross med inslag av gula och rostfärgade toner. Under motorvägsspannet omväxlande med skarpt avskilda grafitgrå ytor av samma slag. De senare i samma nyans som tvillingtornens fasader. Mellan terrasserna skär vegetationen in från sidorna i enhetliga fält över de brantare slänterna. Arrangemanget gör att Brovaktarparken visar olika ansikten

Grönskan

Den övergripande idén med Brovaktarparken har varit att hålla platsen avskalad och enkel. Detta har fullföljts till den grad att den marktäckande växtligheten kan förefalla väl enahanda.

Precis som planteringarna i Hornsbergs strandpark utgörs de av monokulturella sjök. Här består vegetationsmattorna av ömsom träjon och storfryle. De senare fälten förvisso med uppstickande alliumbollar. Dessutom finns mot släntens mitt ett täcke av dvärgrips på vardera sidan av motorvägen, men detta är också allt.

Visserligen har de grönskande ytorna vidgat sig med tiden och självsådda mjölk-

”En fin bedrift med designen är att den verkligen lyfter fram motorvägens enorma betongstruktur som en stadsmässig kvalitet.”

beroende av varifrån den upplevs. Uppifrån Franzégatan döljs det mesta av de gröna sidolutningarna. Istället sammansmälter stenkrosskilarna till en helhet som kan ge associationer till karga klapperstensfält. Nerifrån Hornsbergs strand är förhållandet omvänt, och det är istället vidsträckt vegetationsmattor som tar överhanden. Först uppiifrån tvillingtornen framträder de gråa och de gröna ytorna som jämbördiga hälfter i ett exakt utmejslat grafiskt mönster. Vid passagen genom Brovaktarparken präglas upplevelsen främst av förhållandet mellan de olika fälten och deras skarpskurna möten.

En fin bedrift med designen är att den verkligen lyfter fram motorvägens enorma betongstruktur som en stadsmässig kvalitet. Rumsligheten är storstilad, och det är härligt att se hur platsens tak sträcker sig i en utdragen båge bort mot Solna och hur bropelarna försvinner ner bland de frodiga vegetationsridåerna kring Karlsbergskanalen.

tistlar, maskrosor och almplantor suddar ut de distinkta linjerna mellan de gråa terrasserna och de gröna slänterna. Det är synd. Även stenkrossfält fordrar ogräsrensning. Avsiktliga komplement på plåtarna är däremot ett antal utspridda trädgrupper av bergkörsbär växlat med svarttallar. Till floran kan möjligtvis också sällas ett trädskellett som är placerat under motorvägen. Det är ett konstverk. Den som stannar upp för begrundan har chans att upptäcka hur det mekaniska trädet långsamt vaknar till liv med små rosa blommor som knoppas från grenarna. I sanning imponerande, men kanske hade skulpturen gjort sig bättre någon annanstans. Brovaktarparken fick 2014 Sveriges arkitekters utmärkelse för god utemiljö, Sienapriset. †

Om författaren

Mats Daniel Nilsson är landskapsarkitekt verksam i Göteborg.

*Nordisk Arboretudvalgs insamlingsexpedition till Sydkorea
1976 – vad blev resultatet?*

Så står sig plantorna från 1976 års expedition

Text och foto: Tomas Lagerström

På berget Doekyo var floran mycket rik och varierade mycket beroende på om det var sydvänt eller nordvänt och beroende på höjd över havet. Ovan trädgränsen kunde det se ut så här med döda stammar av *Taxus cuspidata* och *Abies koreana* som troligen är en naturlig hybrid med *Abies holophylla*. I den lägre vegetationen, fanns bl.a. flera rododendronarter, *Magnolia sieboldii*, dagliljor (*Hemerocallis* spp.) och dvärgbambun (*Sasa* sp.)

I min tidigare serie på fyra uppsatser i Lustgården 2015 och 2016 har jag i uppsatsen *Sydkorea 1976* (2015:35–48) berättat om erfarenheter från expeditionen. Jag rekommenderar läsare att först läsa den uppsatsen.

1975 tog jag ut min examen som horto-

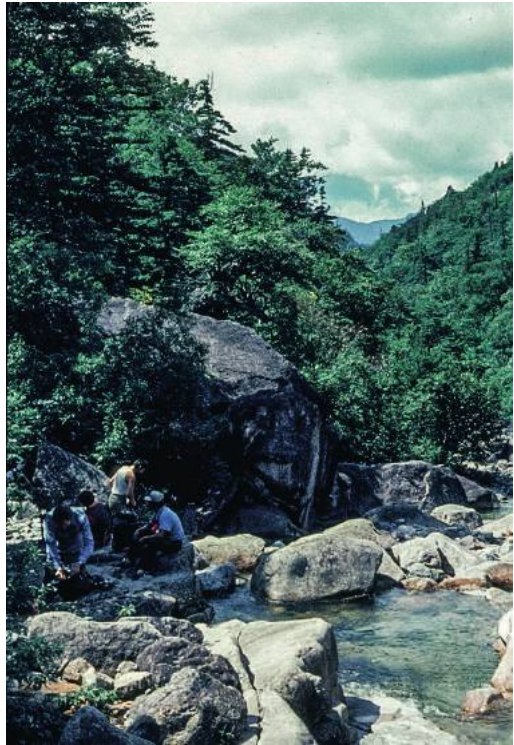
nom med arkitektinriktning, nuvarande landskapsarkitektexamen. Efter avslutade studier och ett års arbete på Alnarp flyttade vi, min dåvarande sambo tillika nuvarande fru, hortonom Maj-Lis Pettersson till Uppsala. Landskapsarkitekt var ett okänt yrke och inte ens hundra landskapsarkitekter

hade utexaminerats i landet vid den tiden. Själv hade jag tidigt specialiserat mig på växtmaterialet, kunskapen om växterna, växtgestaltning och växthantering. Detta hade uppmärksammats av min dåvarande chef Pär Söderblom på avdelningen för landskapsplanering på Ultuna, tillika delägare i landskapsarkitektkontoret Söderblom & Palm i Spånga. Där blev jag anställd som växtexpert på fri deltid. Ett särskilt spännande projekt som jag fick arbeta med var IBM:s huvudkontor i Kista. Där skulle så mycket naturmark som möjligt sparas och endast en smal zon, utmed de stora huskropparna, vägar och entréer, skulle finplaneras. Vegetationskaraktären skulle ansluta till den magra tallblandskogen i Kista och skötseln skulle vara extensiv. Det passade mig extra bra just då. Många av växtvalen jag gjorde fick jag senare i närtid möta vildväxande under expeditionen i Sydkorea.

Mitt i detta arbete fick jag en förfrågan om jag skulle vilja åka med som svensk representant på NAU:s, Nordisk Arboretudvalgs, NAU:s, växtexpedition till Sydkorea i september samma år. Resan skulle vara en månad. Sverige var då representerat i udvalget av dåtidens stora växtprofiler Tor G. Nitzelius och Rune Bengtsson. Jag hade haft Bengtsson som huvudlärare i växtmateriallära på Alnarp. Han hade noterat mitt stora intresse för ämnet, så det var nog ingen stor chansning från hans sida när han tog telefonen och ringde mig (Bengtsson 1976).

Jag såg möjligheten att för marknaden kunna samla in nya växtmaterial och bättre typer av redan använda arter. Man skall då ha i åtanke att vår expedition var den första i Sydkorea sedan giganten bland växtsamlare, Ernest Wilson, reste där 1917 – 18 (Wikipedia). Det innebar att såväl mycket nytt material som nygammalt helt plötsligt skulle kunna komma i användning.

EFTER MÅNADER AV förberedelser kom vi till Seoul, huvudstad i Sydkorea. Expeditionen leddes av professor Max. Hagman från Fin-

Vila i en bäckravin i Diamantbergen. Där växte bla Rhododendron brachycarpum, R. mucronulatum var. ciliatum samt Clematis koreana i den blockiga svårtillgängliga terrängen.

land. Med var också Lars Feilberg, Danmark, Jan-Erik Sanda, Norge, och undertecknad. Efter en vecka av officiella besök på myndigheter och institutioner kunde vi äntligen lämna miljonstadens stress, höga luftfuktighet och temperaturer på 30 – 35°C varje dag för att istället komma ut i naturen och börja samla frö och herbariematerial. Det senare fick jag som extra ansvarsområde. Idag förvaras expeditionens mest kompletta herbarium i Finland. Det närmast mest omfattande finns i Fytoteket på Uppsala universitet och sedan i fallande ordning i Norge och Danmark.

Under International Clematis Societys

I Seorak-området växte denna utsökt vackra komarovlönn (*Acer tschonoskii* ssp. *koreanum*). Här ett 40-årigt exemplar i vår trädgård.

första möte, som gick av stapeln i Uppsala 1981, kunde vi stolta visa upp herbariearken av bland annat pagodklematis (*Clematis chiisanensis*). Chefen för Fytoteket vid Uppsala universitet Roland Moberg förevisade materialen i Linnés tidigare bostad i Linnéträdgården, på samma sätt som Linné gjorde på sin tid. Och det var inte i vilket sällskap som helst som vårt herbariematerial visades upp. Olika klematisarter från bland annat Bursers herbarium från 1600-talet, från Thunbergs insamlingar i Japan på 1700-talet och från Schmidts insamlingar i Kina under första hälften av 1900-talet. Det var en härlig känsla att få stå där i Linnés

bostad tillsammans med sådana auktoriteter på området som "Mr Clematis" Magnus Johnson, klematisförädlaren Raymond Evison och dr John Howells från England m fl och studera herbariearken. Naturligtvis rönkte expeditionens material stort intresse.

INSAMLINGARNA gjordes under tre del expeditioner till olika delar av Sydkorea. Totalt samlade vi drygt 800 fröpartier (Hagman et al 1978). Den första expeditionen gick till det stora bergmassivet Diamantbergen i landets norra del, mycket nära 38:e breddgraden, gränsen till grannen Nordkorea. Vi gjorde en bergsvandring på tre dagar i riktigt brant och besvärlig terräng, trots att vi kunde gå på stigar. Vår naiva hållning till att själva bära vårt bagage kom snabbt på skam och lokalt anlitate bärare tog över. Det var tillräckligt tufft ändå och det var trötta och ledbrutna kroppar som lade sig på golvet i sovsalen i templet på ett tunt täcke första natten. Men eftersom värmesystemet i templet bygger på värmekanaler under golvet vaknade vi på morgonen som vältränade balettdansörer, med alla leder uppmjukade av värmen. Vilken underlig känsla! Vår bas låg i ett mindre tempel på en altitud av 1 400 m. På den tredje dagen gick den långa dagsetappen ner till kusten genom trånga raviner med oerhört rik vegetation.

FÖR ATT LITE GRAND kunna föreställa sig den enormt rika biologiska mångfalden i området, kommer jag att ge vegetationbeskrivningar för några av insamlingslokalerna. De är tagna direkt från fältprotokollen (Hagman et al 1978) och endast lätt bearbetade efteråt, främst i bokstavsordning och med svenska namn tillagda. De är på inget sätt kompletta eller systematiskt genomgångna. Vårt floristiska stöd var Mr Cho, dendrolog på skogsforskningsinstitutet i Seoul.

Alla insamlingslokaler har en bokstavs-beteckning, med första insamlingslokalen betecknad med A och den sista här presenterad med BC.

I detta bergmassiv såg vi *Rhododendron brachycarpum*, fast endast spretiga små glesa buskar. Men arten är storbladig och högvuxen, så i vår trädgård kan man gå in i buskar och titta upp på blommorna. En härlig upplevelse.

I tider av askskottsjuka är denna kraftfulla art, bredbladig ask (*Fraxinus chinensis ssp. rhynchophylla*) ett välkommet tillskott till sortimentet av stora träd. Den mest bredbladiga klonen har purpurfärgad höstfärg här den klonen med gulorange höstfärg.

Man vet aldrig vad det är för typer man samlar in av den stora variationen i naturen. Av alla fröplantor av sammetsyren (*Syringa pubescens ssp. patula*), som jag planterat ut hittade jag bara denna klon som hade en vacker violett färg. Den är nu under utprovning i E-systemet.

En mycket ovanlig buske, syrenolvon (*Viburnum bitchiuense*) såg vi i den rika buskfloran i området Taebaek. Den är mycket närstående den betydligt mer kraftfulla arten luktolvon (*V. carlesii*), endemisk i Sydkorea och känd i detta område. Här blommar det finlemmade och väldoftande syrenolvonet i vår trädgård.

Seorak – södra delen av Diamantbergen

Insamlingslokal H, Dae Cheong-Bong ca 1 700 m ö h, den högsta toppen i Seorakmassivet, som är den sydligaste delen av bergskedjan Diamantbergen.

Gräs, sten och låg vedartad vegetation

(kratt) av amurgran (*Abies nephrolepis*), kamtjatkabjörk (*Betula ermanii*), dvärgtall (*Pinus pumila*), mongolek (*Quercus mongolica*), och buskarter som manchurisk solfjäderslönn (*Acer pseudosielboldianum*), komarovlönn (*Acer tschonoskii ssp. koreanum*), koreansk azalea (*Rhododendron schlippenbachii*), stor-

blommig vinteralpros (*R. mucronulatum*), *Salix hallasanensis*, koreansk syren (*Syringa wolfii*), *Vaccinium* sp. Bland slingerväxterna märktes amurklematis (*Clematis ochotensis*) och vingfröranka (*Tripterygium regelii*).

Från denna första delexpedition har jag provodlat följande arter från högre terräng: *Acer pseudosieboldianum* (odlingsbeskrivning under insamlingslokal AE), *Acer tschonoskii* ssp. *koreanum*, *Rhododendron brachycarpum*, *R. mucronulatum*, *R. schlippenbachii* (odlingsbeskrivning under insamlingslokal AE).

Komarovlön (Acer tschonoskii ssp. koreanum, syn. A.t.var.rubripes)

Under expeditionen såg vi detta vackra buskträd på flera ställen men i första hand i Diamantbergen (Gelderer et al 2001). Den är ytterst ovanlig i landet, jag känner bara till två exemplar utöver vårt eget. Det är ett vackert vuxet buskträd som visar upp bladgrönskan i större elegant överhängande grenpartier. Bladen är relativt små, i huvudsak femflikiga varav två mycket små vid basen. Årskotten är lysande röda. Höstfärgen är orangeröd med violetta inslag, en riktig praktväxt. Min bedömning är att den är hårdig i zon 3. Hittills har den inte producerat något frö, trots en ålder på mer än 40 år. Detta tyder av allt att döma på att den är självsteril. Det är en växt som har potential att ta sig in på marknaden, som solitärväxt och som ett hårdigare alternativ till japansk lönn (*Acer palmatum*).

Fujirhododendron (Rhododendron brachycarpum synonym R. faurei)

Arten är väldigt variabel och finns i såväl Japan som Korea och S Amur. Vi stötte på den vid enstaka tillfällen och alltid i form av undertryckta, spretiga mindre buskar i besvärlig terräng. Det visade sig vid hemkomsten att det material vi samlade in i Diamantbergen blev högvuxna med stora välvda mörkgröna blad. Blommorna är vita med gula-bruna teckningar. Mitt högsta exemplar är knappt 3 m högt. Denna för Korea

nordliga typ är vacker och ståtlig men troligen endast intressant för användning i Norrland. Dels är sortimentet i Syd- och Mellansverige redan omfattande, dels så inträffar inte sällan frostsador på bladverket under vårar när temperaturen fluktuerar mellan varmt och kallt. Denna rhododendron är inte tillräcklig knoppstabil för ett sådant klimat. Norröver däremot är temperaturförhållandena mer stabila, vilket gynnar arten. Det material som är i odling kommer från nordöstra Nordkorea och har spridits från Arboretum Mustila i sydöstra Finland och har kallats *Rhododendron brachycarpum* ssp. *tigerstedtii* av Tor G Nitzelius, men numera används namnet Tigerstedtii-gruppen för de hybrider som gjorts av Peter Tigerstedt och Marjatta Uosukainen på Mustila.

Det material vi insamlade i södra delen av Sydkorea är småbladigt och lågvuxet med blomning som drar mer åt svagt rosa.

Storblommig vinteralpros (Rhododendron mucronulatum var. ciliatum)

Detta är en särskilt trevlig tidigt vårblommande, lövfällande azaleatyp. Blommorna är brett skålformade och rödvioletta. Bladen är små med utspärrade hår i bladkanterna. Denna varietet och proveniens har ett samlat växtsätt och är lågvuxen. De exemplar som jag odlat i vår trädgård är alla under 80 cm. De exemplar av den rena arten *R. mucronulatum*, som växer på många platser i landets norra del är betydligt högre och i mitt tyckte alltför glesa och spretiga och dessutom inte lika hårdiga. Jag har ingen av de högre kvar men jag har sett fina höga exemplar från expedition i Alnarpsparken.

I mitt växtutvecklingsarbete på Ultuna, som inleddes med fröförökade inhemska arter samt ett mindre antal fröförökade parkträd och parkbuskar har inriktningen varit tydlig. Basväxterna först, dvs de som bygger stommen i anläggningarna. Därefter och i mån av intresse och resurser har övriga växter inkluderats i arbetet. De flesta

växterna från Sydkorea tillhör den senare kategorin, enligt mitt sätt att resonera. Av den anledningen har ovannämnda azaleatyp först på senare tid testodlats i produktionen. I Sverige har man ingen tradition att föröka rhododendron och liknande växter i professionell skala. Och i produktionen blir då de orättvist jämförda med andra buskarter och då förstås klart mindre intressanta. De är långsamväxande och lite sköra i grenverket och tål därför inte den tuffa behandling som sker där. Och kostnaden för att odla fram en saluvara till ett gardencenter skulle bli för hög för normala konsumenter. För den specialintresserade trädgårdsägaren är priset mer underordnat. Det är en fantastiskt fin växt men som sagt endast en växt för småskalig produktion och användning.

Manchurisk solfjäderslönn (Acer pseudosieboldianum) följde oss i alla bergsområden vi besökte. Det är en vacker och robust busklönn med starka höstfärger. Den extra rödfärgade busken med betydligt mer sirliga blad på bilden är en självsådd och har uppstått i vår trädgård i närheten av några originalbuskar. Den är extra intressant.

Insamlingslokal P, början av beskrivningen, Shinheung-templet, ca 200 m ö h. En flack bäckdal med sten, grus och sand. Högskog av japansk tall (*Pinus densiflora*), mongolek (*Quercus mongolica*) och japansk ek (*Q. serrata*). I kronskiktet ingår också arter som klöverlönn (*Acer triflorum*), manchurisk ask (*Fraxinus mandshurica*) och *Prunus* sp.

På de exponerade ytorna utmed bäckfåran växer på en mark täckt med dvärgbambu (*Sasa* sp.), täta snår med buskklöver (*Lеспедеза* sp.), sumak (*Rhus japonica*), japansk sumak (*Toxicodendron trichocarpa*), storbladig storax (*Styrax obassia*), ligustersyren (*Syringa reticulata*) och pepparträd (*Zanthoxylum* sp.). Vegetationen är näst intill oegenomtränglig på grund av ett stort inslag av slingerväxter. Bland dessa dominerar koreansk pipranka (*Aristolochia manshuriensis*), japansk träd-dödare (*Celastrus orbiculatus*), vingfröranka (*Tripterygium regelii*) och kudzuböna (*Pueraria montana* var. *lobata*).

Från detta mer kustnära område har jag provodlat *Syringa reticulata*.

Ligustersyren (*Syringa reticulata*)

Ligustersyren har länge odlats i vårt land. Med största sannolikhet har det varit

ett kontinentalt material. Det är mycket hårdigt och buskträd växer så långt norrut som i Lycksele och på sydligare platser med tuffa klimatförhållanden, som Dala-Järna. I äldre delar av Enskede finns det flera upp till 10 m höga träd av ligustersyren. Det är troligen av samma typ, med avseende på klimatanpassning. I fröplantagen på Alnarp har vi detta material, men där ser vi ofta klotrotiska skador på Enskede-materialet. De är orsakade av störningar i fotosyntesen tidigt under vegetationsperioden, troligen redan i knopp. Det är med andra ord dåligt anpassat till södra Sverige. I England har man inga höga tankar om ligustersyren vilket jag tror helt beror på att de har ett olämpligt material av arten. För dessa sydligare delar kommer säkerligen det mer maritima materialet från Sydkorea som vi samlade in att fungera bättre. Vi har en grupp plantor planterade på Ultuna med detta ursprung. De är väl-vuxna och har fin blomning i breda gulvita blomställningar i mitten till slutet av juni. Höstfärgen går i mjuka toner av blekt gul-orange och violett. Stammarna har vackert arrangerade tvärgående band med lenticel-

ler (korkporer) och blänker på liknande sätt som körsbärsstammar. De har aldrig haft några klimatskador, varken på våren eller hösten/vintern. E-planta samlar frö varje år på denna frökälla, kallad Ångbåtsängen. Den har inte fått E-status än.

Ligustersyren är en riktig magnet för domherrar. Under senhösten och vintern sitter de i buskträden och äter frön från de stora fruktställningarna. Både den E-märkta frökällan Enskede och Fk Ångbåtsängen är riktigt värdefulla, funktionella, vackra och klimatanpassade om man beaktar deras ursprung vid användning.

MOTSATSEN GÄLLER FÖR den ginnalalönn (*Acer tataricum* ssp. *ginnala*), som vi samlade in på ca 1 000 m ö h. i bergsområdets norra del. Den fick aldrig någon höstfärg och frös tillbaka varje år. Det var alltför maritimt

och/eller sydligt material eller insamlat på för låg höjd.

Allt talar för att det material vi odlar i landet idag inom E-systemet har ett betydligt mer kontinentalt ursprung. Det är tillräckligt knoppstabil, eftersom det i tex Uppsala alltid får fin höstfärg och aldrig fått några klimatskador.

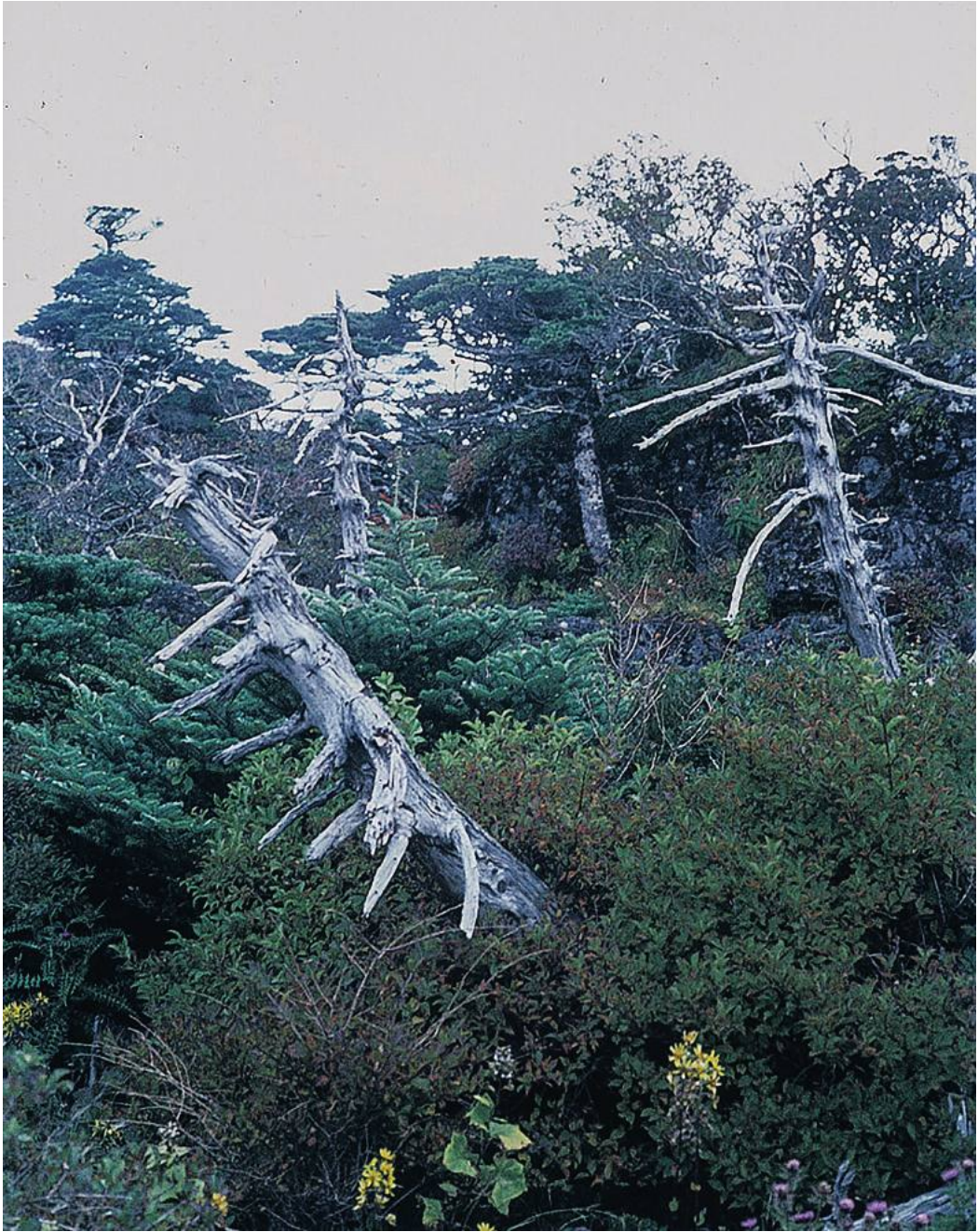
Taebaek-bergsområde i sydöstra mellersta Sydkorea

Fortsättningen på denna första delexpedition var vare sig strapatsrik eller ansträngande. Den gick till ett bergsområde, Taebaek, som saknade Seoraks hisnande natur och spektakulära vyer, men ändå var dendrologiskt intressant.

Från insamlingslokal T, Daegwangryyung, en liten ådal ca 900 m ö h, växte en högsnog

Parkaralia (Aralia elata) är ett skogssly i flera områden i Sydkorea. Den blommar sent men vi lyckades ändå få med lite frö. Detta gamla exemplar i vår trädgård visar här upp de utsökt vackra fröställningarna. Denna klon är nästintill fri från taggar på stammarna, vilket annars är karakteristiskt för arten.

Öppen krattskog på berget Halla med döda eller svagt utvecklade koreagränar (*Abies koreana*) av normaltypen. I denna intressanta vegetation hittade vi mycket vackra växter som vi också har i odling i Sverige just nu, t ex örten koreansk plymspirea (*Aruncus aethusifolius*). Frö från vår insamling satte igång produktionen av arten i Sverige. Jag fick presentera den för journalister på Zetas trädgård, i samband med att den utsågs till årets perenn 2010. Här växer också flera rododendronarter och vårpraktry (*Weigela praecox*).

med mongolek (*Quercus mongolica*) med inblandning av spetslönn (*Acer pictum*), hjärtavenbok (*Carpinus cordata*), bredbladig ask (*Fraxinus chinensis* ssp. *rhyrachophylla*), maackia (*Maackia amurensis*), *Lonicera* sp., bärapel (*Malus baccata*), japansk tall (*Pinus densiflora*), *Salix koreana*, amurlind (*Tilia amurensis*), med undervegetation av manchurisk solfjäderslönn (*Acer pseudosieboldianum*), parkaralia (*Aralia elata*), näbbhassel (*Corylus sieboldiana*), storblommig vinteralpros (*Rhododendron mucronulatum*), koreansk azalea (*R. schlippenbachii*), ligustersyren (*Syringa reticulata*), sargentolvon (*Viburnum sargentii*) och koreanskt praktröy (*Weigela subsessilis*).

Från detta område har jag provodlat *Fraxinus chinensis* ssp. *rhyrachophylla*, *Malus baccata*, körsbärsoxel (*Sorbus alnifolia*) och *Syringa velutina* med bra resultat.

Bredbladig ask (*Fraxinus chinensis* ssp. *rhyrachophylla*)

Denna art av ask är starkvuxen och växer på liknande sätt som vanlig ask. Båda har parbladigt sammansatta blad. Skillnaden är att den koreanska asken har större och bredare småblad.

En annan påtaglig skillnad är att den höstfärgar en halv månad senare med purpurviolett färg alternativt gulorange som en av klonerna. Den är resistent mot askskottssjukan vilket förstärkt har ökat intresset mycket. Problemet är då bara att välja en grundstam som inte är mottaglig eller att mikroföröka den. Nu provas manchurisk ask (*F. mandshurica*) som grundstam (Jacobsen 2019). Förökningsmaterial har också lämnats till ett lab för mikroförökning men där har inget hänt, dessvärre.

Detta är ett material med mycket stor potential, särskilt i en tid där många storvuxna trädarter drabbats hårt av sjukdomar och skadegörare och där vi kanske inte sett alla problem ännu. Mina två exemplar har aldrig drabbats av vare sig klimatskador eller askskottssjukan under de cirka 40 år som vi har haft dem i trädgården.

Bärapel (*Malus baccata*)

Det är en mycket variabel art med ett stort utbredningsområde. Det korrekta vetenskapliga namnet på det material vi samlade in är inte klarlagt. I svensk odling har den visat mycket bra resultat, inte minst i Norrland, där stora exemplar finns i arboretum Norr i Umeå. På Öjebyn förökade dåvarande försöksledaren Elisabeth Öberg denna bärapel med frö från det träd jag hade försett dem med (Öberg 2019). I min egen trädgård har jag en dunge av olika prydnadsaplar, såväl av denna frökälla som av annat vildinsamlat material av andra arter och några sorter av prydnadsapel. De största träden är från den aktuella frökällan. Blomknopparna är rosa och de mycket stora blommorna är rent vita. På hösten färgas de centimeterstora frukterna i matt rödororange. De uppskattas av trastfåglar. Jag såg tidigt ett stort problem med detta material, nämligen dess förmåga att alltför lätt sprida sig med frö. Detta var åtminstone 25 år före diskussionerna om invasiva arter, vilket är huvudanledningen till att jag inte arbetat vidare med denna anars så fina och härdiga vildapel.

Sammetssyren (*Syringa pubescens* ssp. *patula* synonym *S. velutina*)

Denna syrenart har ett i jämförelse med vanlig syren (*Syringa vulgaris*) betydligt elegantare bladverk med mindre blad. Höstfärgningen är också mer uttalad med mycket violetta inslag. Rotskott är heller inget problem. Variationen i blomfärg håller sig inom det violetta färgområdet. Någon vitblommig har jag inte sett. En klon med vackert lilafärgade blommor är nu under utprovning. Utplantering för provodling sker hösten 2019. Vi kommer att undersöka om den kan användas till klippt eller friväxande häck, eller om det bara är som högre upprättväxande buske den kan användas.

Insamlingslokal *Beta*. Bergsområdet Tae-baek (850 m ö h). Kalkklippor och granitblock omkring en smal bäckravin med

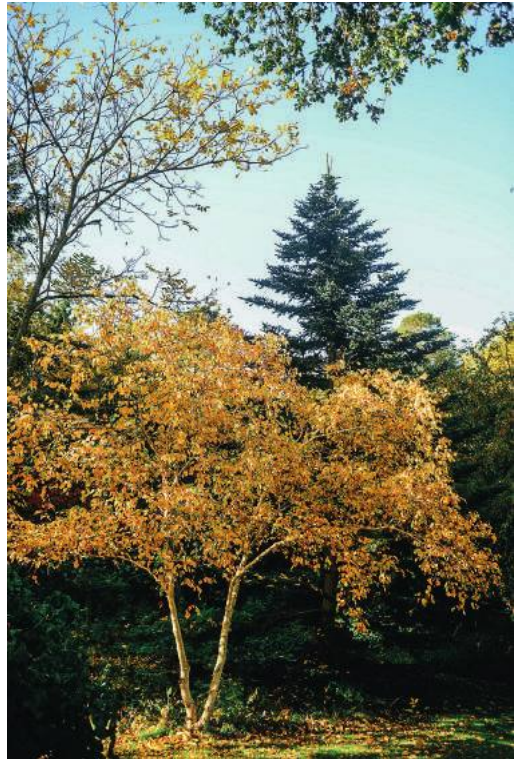
mycket grus. Brant nordslutning. Buskskog till följd av kontinuerlig huggning av ved till bränsle. Enstaka japanska tallar (*Pinus densiflora*) och koreatallar (*Pinus koraiensis*) tillsammans med en gammal solitär ussurigran (*Abies holophylla*) respektive ett manchuriskt päron *Pyrus ussuriensis*. I buskskiktet förekommer ungplantor av japansk zerkova (*Zelkova serrata*), gråbjörk (*Betula schmidtii*), avenbok (*Carpinus* sp.), bredbladig ask (*Fraxinus chinensis* ssp. *rhyncophylla*) och siebold-ask (*F. sieboldiana*) vid sidan av en yppig buskflora bestående av japansk abelia (*Abelia serrata*), manchurisk solfjäderslönn (*Acer pseudosieboldianum*), japansk lönn (*Acer palmatum*), *Corylus sieboldiana*, deutzior (*Deutzia* spp.), benvedsarter (*Euonymus* spp.), buskklöverarter (*Lespedeza* spp.), buskmagnolia (*Magnolia sieboldii*), schersminer (*Philadelphus* spp.), getapel (*Rhamnus schneiderii*), sumak (*Rhus japonica*), japansk sumak (*Toxicodendron trichocarpa*), spireor (*Spiraea* spp.), syrenolvon (*Viburnum bitchiuense*) och prakttryarter (*Weigela* spp.). Slingerväxtfloran är speciellt välutvecklad och består bland annat av *Actinidia* spp., koreansk pipranka (*Aristolochia manshuriensis*), doftgullklematis (*Clematis serratifolia*), jamsart (*Dioscorea* sp.) och vingfröranka (*Tripterygium regelii*).

På denna lokal såg vi för första och enda gången pipranka med frukter (gurkliknande). Vi såg också den värmekrävande *Acer palmatum* och enda gången syrenolvon (*Viburnum bitchiuense*), en art mycket närstående luktolvon (*Viburnum carlesii*). Syrenolvon har också benämnts både *V. carlesii* var. *syringiflorum* och *V. carlesii* var. *bitchiuense*. Luktolvon (*Viburnum carlesii*) är endemisk i Sydkorea och skulle finnas just i detta område, men den såg vi aldrig.

Från denna lokal har jag provodlat *Aristolochia manshuriensis* (beskriven i Lustgården 2015) och *Viburnum bitchiuense*.

Syrenolvon (*Viburnum bitchiuense*)

Av de få frön som vi lyckades skörda av

I krattskogen på berget Halla växer bl a en vacker typ av kamtjatkabjörk (*Betula ermanii*). Här ett exemplar i vår trädgård framför en nikkogran (*Abies homolepis*) från Japanexpeditionen.

denna art fick jag bara fram en planta och den växer sedan dess i vår trädgård. Den ser ut som en minivariant av luktolvon (*Viburnum carlesii*). Blomställningarna är betydligt mindre men väldoftens finns där. Grenverket är mycket spensligare och bladen tydligt mindre och tunnare. Det är tyvärr ingen växt för en bredare användning.

Doekyo – berg i södra centrala Sydkorea

Under den andra delexpeditionen, som gick till centrala och sydöstra Sydkorea,

samlade vi bland annat på det floristiskt sett mycket rika och spännande berget Doekyo.

Insamlingslokal AD vid cirka 1 000 m ö h ekskog dominerat av mongolek (*Quercus mongolica*) med inslag av kamtjatkabjörk (*Betula ermanii*), gråbjörk (*B. schmidtii*), manchurisk björk (*B. pendula* ssp. *mandshurica*), räffelbjörk (*B. costata*), jättearalia (*Kalopanax septemlobus*), maackia (*Maackia amurensis*), japanskt prydnadskörbär (*Prunus serrulata*). I buskskiktet dominerar *Acer pseudosieboldianum*, storblommig vinteralpros (*Rhododendron mucronulatum*), *R. schlippenbachii*, medan japansk feberbuske (*Lindera obtusiloba*), japansk sumak (*Toxicodendron trichocarpa*), nagasakiblåbär (*Vaccinium oldhamii*), stefanandra (*Nellia incisa*) och safirbär (*Symplocos* sp.) förekommer allmänt.

Insamlingslokal AD vid ca 1 450 m ö h, den egentliga skogsgränsen på detta berg.

Vegetationen överstiger här inte 3 m så när som på enstaka barrträd, främst äldre, halvdöda koreagranar (*Abies koreana*) och japanska idegranar (*Taxus cuspidata*). I den annars lövdominerade krattskogen utgör koreagran (*Abies koreana*) en vanligt förekommande art med god föryngning. Bland de dominanta elementen räknas manchurisk solfjäderslönn (*Acer pseudosieboldianum*), komarovlönn (*Acer tschonoskii* ssp. *koreanum*), kamtjatkabjörk (*Betula ermanii*), *Lonicera* sp., buskmagnolia (*Magnolia sieboldii*), mongolek (*Quercus mongolica*), storblommig vinteralpros (*Rhododendron mucronulatum*), koreansk azalea (*R. schlippenbachii*), *Salix hallasanensis* var. *longifolia*, japansk rönn (*Sorbus commixta*), sammetsyren (*Syringa pubescens* ssp. *patula*) synonym *S. velutina*, sargentolvon (*Viburnum sargentii*) och koreanskt prakttrey (*Weigela subsessilis*).

Riklig förekomst av vingfröranka (*Tripterogium regelii*) och *Sasa* (låg bambuart) gjorde det nästan oframkomligt. Enstaka koreatallar (*Pinus koraiensis*) förekom också.

Bland de mest intressanta träden under

den vandringen var den trädformade walterkornellen (*Cornus walteri*), räffelbjörk (*Betula costata*) och en extra storvuxen koreagran (*Abies koreana*). Den skulle möjligen kunna vara en naturhybrid med ussurigran (*Abies holophylla*). Enligt våra källor hade koreagran ingen känd växtförekomst utanför bergsmassivet Jiri i södra delen på fastlandet och berget Halla på ön Cheju. Träden på detta berg var betydligt högre än dem vi senare kunde se på bergen Jiri och Halla längre söderut.

Bland växter från denna lokal har jag framför allt odlat *Abies koreana* som troligen är en naturhybrid med *A. holophylla*.

Koreagran (*Abies koreana*) troligen hybrid med *A. holophylla*

Bland träden i Uppsala är denna typ mellan 50 och 70 procent högre än de typiska koreagranarna från insamlingen på ön Cheju. Eftersom vi av detta material endast hade ett mindre antal plantor var det svårt att se variationen i kottefärg. Den gråblå kottefärgen, som mitt sista träd har, finns med i variationen hos de typiska koreagranarna. Utöver att denna typ är betydligt mer starkvuxen så satte den också kottar minst 15 år senare än de övriga sydligare populationerna. Dessutom är barren längre, grövre och spetsigare. Det har blivit välvuxna större träd men de har inte fått den särskilt vackra kottsättning som är vanlig hos koreagran från ön Cheju. Jag ser ingen hortikulturell användning av detta material.

Insamlingslokal AE, nordvänd sluttning mot floden norr om berget Doekyou (500 m ö h). Frodig lövskog dominerad av *Quercus*-arter. Många koreanska blomsterkorneller (*Cornus kousa*), japansk storax (*Styrax japonicus*), liguster (*Ligustrum obtusifolium*) och storblommig azalea (*Rhododendron yedoense* var. *poukhanense*).

I buskskiktet, eller kanske man skulle kalla det mellanskiktet i skogen, på lägre nivåer av detta berg växte mer än 5 m höga korean-

ska azaleor (*Rhododendron schlippenbachii*). Att den kan bli hög har jag också märkt i vår egen trädgård där den högsta nu är ca 2,5 m. Tyvärr har jag idag inte klart för mig vilka provenienser av denna azaleaart som vi har i odling på Ultuna respektive i vår trädgård.

Från detta område har jag provodlat bland andra *Acer pseudosieboldianum*, *Aralia elata*, *Rhododendron schlippenbachii* och *Weigela florida*.

Manchurisk solfjäderslön (*Acer pseudosieboldianum*)

Lönnarter som uppträder som buskar eller buskträd är en grupp växter som intresserar mig mycket. Denna lönn är ett sådant exempel. Den såg vi i bergsområden från norr till söder. Den påminner i bladverket mycket om shirasawalönn (*Acer shirasawanum*), den lönnart där vi återfinner gyllenlönnen (*A. shirasawanum* 'Aureum'). Blommorna är nedtonat mörkt röda. Växtsättet hos arten varierar från breda lägre buskar till upprättväxande buskträd. Det vackra bladverket skiftar under sena september – början av oktober över till färgsprakande höstfärger från violett, rött till orange och gult och inte sällan har en buske alla dessa färger samtidigt.

Det är definitivt en buske för solitärbusksortimentet med topphöjd 2 – 5 m. Härdighet zon 4 (5) är min bedömning. Att jag inte ser en bredare användning av den arten beror på att fröproduktionen är generell väldigt svag. Frösättningen är en bråkdel av vad en lika stor ginnalalönn producerar årligen. För att ändå få in den i produktionen försöker jag sedan ett tag att bygga upp en fröproducerande population i vår trädgård.

Koreansk azalea (*Rhododendron schlippenbachii*)

Denna är av många ansedd att vara den vackraste azalean. Arten har följt oss under större delen av expeditionen från Seorak i norr till Cheju i söder. De spatelformade bladen sitter ofta i kransar på den relativt

öppna busken. Bladverket är ganska glest. På hösten får bladen starka höstfärger, mest i rött. Blommorna är stora, öppna, brett trattformade, med blomfärg från riktigt blekt rosa till mättad rosa och mörka punkter inne i blomman. Grenverket är gråbrunt och styvt. Dessvärre är inte heller denna azalea så robust utan grenar bryts eller fläks lätt av. Koreansk azalea är en praktväxt, verkligen värd att spridas till större användning. Varför inte detta skett beror med stor sannolikhet på att det tar lite väl lång tid att få fram en robust plantstorlek. Detta är ett måste för att fungera i offentlig eller halvoffentlig miljö. Jag har lämnat frö till en skicklig odlare men han såg tyvärr mest problem och dålig ekonomi med den kulturen (Strömblad -17). Vi har inte kunnat studera härdighetsvariationen inom materialet, det hade krävts ett större antal plantor från åtminstone tre provenienser, från olika latituder och eller altituder.

Den största utmaningen i odlingen, som jag har sett, är artens känslighet för vårfroster. Den startar tidigt och drabbas lätt av vårfrost. Och för denna art är det främst skotten som drabbas och då blir det mer allvarligt för dess utveckling än för en art, där bara blomningen drabbas. Val av växtplats är därför extra viktigt.

Parkaralia (*Aralia elata*)

Parkaralian, som jag odlat från detta område, visade tidigt goda odlingsresultat. I början av 1980-talet drabbades den ett år av en klimatskada, varvid stammen fick en spricka. Det har dock inte hindrat ett fortsatt fint liv med årlig rik blomning. Det exemplar jag har odlat i vår trädgård blev cirka 5 m högt, men måste av åldersskäl och plötsligt nedsatt vitalitet tas ner innevarande höst. Klonen lever dock kvar i flera fina exemplar, den högsta just nu drygt 3 m och i skrivande stund i full blom. Parkaralia är ett oerhört dekorativt exotiskt, ofta enstamigt buskträd med få grova stammar och grenar som bär upp de uppseendeväckande

stora sammansatta bladen och de halvmeterbreda blomställningarna. Blomningen inträffar i september-oktober. Det är en viktig insektsväxt, främst nektarkälla, vid en tid då antalet blommande växter i övrigt är kraftigt reducerat. Efter blomning kommer små blåsvarta frukter, placerade i utsökta mönster i den luftiga eleganta blomställningen. Denna klon är, i motsats till alla andra parkaralior jag tidigare sett, närmast utan taggar på stammarna. Under min uppväxt hade vi alltid parkaralia i vår trädgård i Kinna i Västergötland, men den hade oerhört taggiga stammar och skott samt sköt betydligt mer rotskott än denna. Men visst, den skjuter rotskott, vilket förstås kan bli ett skötselproblem. Placeras en grupp i en gräsmatta kan problemet med rotskott hållas vid ett minimum.

Hittills har jag valt att inte ta upp parkaralia till nominering som E-planta. Den får leva vidare i vår trädgård i väntan på att inträsse kan uppstå. Särskilt intresserade kan få tillgång till förökningsmaterial av klonen.

Berget Halla på ön Cheju

Den tredje delexpeditionen gick till den botaniskt sett oerhört intressanta vulkanön Cheju i sundet mellan Japan och Sydkorea och bergsmassivet Halla. Jag hade gärna spenderat åtminstone tre dagar på Halla istället för en dags rask fotvandring över berget, som det nu blev. Jag är övertygad om att vi skulle ha kunnat hitta fler odlingsvärda material där.

Insamlingslokal BB, berget Halla (död vulkan cirka 1 000 m ö h) den högsta punkten på den västliga tvärvägen över ön. Huvudsakligen lågvuxen lövskog med ängsytor och tätt, delvis tornigt och taggigt kratt. Marken är plan till konkav, fuktig och rik på finmaterial. På torra partier längs vägen växer unga japanska svarttallar (*Pinus thunbergii*), möjligen planterade. Krattet byggs upp kring avenboksarter (*Carpinus spp.*), mongolek (*Quercus mongolica*), och körsbärs-

oxel (*Sorbus alnifolia*). Själva krattet utgörs av manchurisk solfjäderslönn (*Acer pseudosieboldianum*), koreansk blomsterkornell (*Cornus kousa*), koreansk silverbuske (*Elaeagnus umbellata*), vingbenved (*Euonymus alatus*), japansk järnek (*Ilex crenata*), bredbladig liguster (*Ligustrum ovalifolium*), koreansk maackia (*Maackia floribunda*), rönnbärsapel (*Malus toringo*), glansmispel (*Photinia glabra*), storblommig azalea (*Rhododendron yedoense* var. *poukanense*), manchurisk ros (*Rosa maximowicziana*), *Styrax japonica*, *Symplocos sp.*, *Taxus cuspidata*, nagasakiblåbär (*Vaccinium oldhamii*) (upp till 2 m hög), thunbergolvon (*Viburnum erosum* var. *taquetii*), japanskt gaffelolvon (*V. furcatum*) och läderolvon (*V. whrightii*). Där växer även slingerväxter och klätterväxter som fembladig akebia (*Akebia quinata*), klätterbenved (*Euonymus fortunei* var. *radicans*), klätterhortensia (*Hydrangea anomala* ssp. *petiolaris*), kinarot (*Smilax china*) och vingfröranka (*Tripterygium regelii*).

I den slutna skogen i utkanten av krattet bildar glesblommig avenbok (*Carpinus laxiflora*), tokyoavenbok (*C. tschonoskii*) och mongolek (*Quercus mongolica*) högstammig lövskog med undervegetation av koreansk blomsterkornell (*Cornus kousa*), *Daphniphyllum sp.*, purpurhortensia (*Hydrangea serrata*), japanskt prydnadskörsbär (*Prunus serrulata*), tegelazalea (*Rhododendron weyrichii*) och *Viburnum furcatum*.

Från denna expedition har jag provodlat flera arter, bland annat *Cornus kousa*, *Hydrangea anomala* ssp. *petiolaris* och *H. serrata*. Inget av detta material överlevde mer än några år. Materialet var troligen insamlat på för låg höjd.

Insamlingslokalen BC. Denna skogstyp fortsätter på västsidan till cirka 1 250 m ö h. Koreagran (*Abies koreana*) uppträder redan på 1 200 m ö h.

På nordsidan av berget växer blandat barr- och lövskogskratt ända upp till toppen på 1 950 m ö h med *Abies koreana*, kamtjatkabjörk (*Betula ermanii*), japansk rönn

(*Sorbus commixta*) och japansk idegran (*Taxus cuspidata*).

På den delvis mycket breda ryggen från 1 400 m ö h till foten av själva toppen (1 700 – 1 800 m ö h) växer ömsom lågbuskshed av storblommig vinteralpros (*Rhododendron mucronulatum*) och storblommig azalea (*R. yedoensis* var. *poukhanense*) samt i viss mån (*Abies koreana*), sargent-en (*Juniperus chinensis* var. *sargentii*) och *Taxus cuspidata*, ömsom krattskog med *Abies koreana*, kamtjatkabjörk (*Betula ermanii*), buskmagnolia (*Magnolia sieboldii*), rönnbärsapel (*Malus toringo*), japansk klätterros (*Rosa multiflora*), *Sorbus commixta* och *Taxus cuspidata* samt lägre buskar som *Vaccinium erythrocarpum* ssp. *japonicum*, purpurhortensia (*Hydrangea serrata*), koreanskt prakttry (*Weigela subsessilis*), liksom slinger- och klätterväxterna pagodklematis (*Clematis chiisanensis*), klätterbenved (*Euonymus fortunei* var. *radicans*), klätterhortensia (*Hydrangea anomala* ssp. *petiolaris*) och vingfröranka (*Tripterygium regelii*).

Insamlingen från detta område har gett betydligt bättre odlingsresultat än från andra lokaler på ön Cheju och berget Halla. Såväl *Abies koreana* (beskriven i Lustgården 2015), *Betula ermanii* och *Sorbus commixta* har lyckats mycket bra liksom småbuskarna, storblommig vinteralpros (*Rhododendron mucronulatum*), *R. yedoensis* var. *poukhanense*, vårprakttry (*Weigela praecox*) samt pagodklematis (*Clematis chiisanensis*).

Kamtjatkabjörk (*Betula ermanii*)

Att detta är en oerhört variabel art har vi kunnat notera under våra tre delexpeditioner i Sydkorea. Den har ett mycket stort utbredningsområde i Östasien. Ingenstans har vi kunnat se så vackra och intressanta kamtjatkabjörkar som de som växte på Cheju i höjdlägen. De har allt annat än standardbjörkens utseende. I Sydkorea såg vi alltifrån normala trädtyper till små kompakta höghöjdstyper och bredkronigt låga kratttyper. De senare har blivit dekorativa buskträd i kultur. Stambarken är gräddvit

med tätt upprullad kort finfransig näver. Denna typ har jag tagit fasta på och har tre fina drygt 40-åriga träd. På Ultuna står ett av dem. Några plantskolemän tyckte att denna typ var för klen. Därför valde jag att korsa denna med en mer robust kamtjatkabjörk från Hulténs insamlingar på Kamtjatka 1920 – 23 (Wikipedia 2019) som står i Göteborgs Botaniska trädgård. Denna hybrid är en intermediär men ligger närmare björkarna från Cheju. Den har nu börjat förökas med vävnadsodling genom Elitplantstationens försorg. Förhoppningsvis kan den komma på marknaden inom fem år.

Japansk rönn (*Sorbus commixta*) växer på de flesta ställen vi besökte under expeditionen i Sydkorea. Mest intressant var att testodla trädkrattet från Cheju. Vi har ett tiotal individer på Ultuna på en extensivt skött gräsyta. Buskträden är 3 – 4 m höga. De små glänsande frukterna sitter i 5 – 10 cm breda täta fruktställningar i det styva grovgreniga och utbredda kronorna. Färgen på bären varierar mellan rött och en lysande orange färg. Lövverket färgas i vackra röda och gula höstfärger. Ett mycket intressant buskträd med potential för användning i många småskaliga sammanhang men också i grupplanteringar i större parker. Det robusta växtsättet, den vackra fruktsättningen och dito höstfärger är unikt bland rönnar och andra buskträd. Personligen skulle jag föredra fröförökning från detta material eftersom grundstammarna förmodligen skulle vara för starkvuxna och vålla en del skötselproblem. Materialet finns med i E-gruppens bruttolista, där nya material figurerar innan de eventuellt tas upp till diskussion.

Pagodklematis (*Clematis chiisanensis*)

Denna klematis var ett riktigt fynd. Jag har inte sett några noteringar av att den har varit i kultur före vår insamling. Den tillhör Atragene-gruppen men avviker från denna i flera avseenden. I motsats till gruppens övriga flertal, blommar denna art på sommaren

På berget Halla hittade vi pagodklematis (Clematis chiisanensis). Den var vid den tiden okänd i odling. Detta är den vackraste klonen bland dem jag dragit upp. Den fick namnet 'Love Child', ett passande namn för vårt vidkommande vid den tiden.

med början runt mitten av juni. Blombladen (tepaler) är tjocka och gula till gulgröna med kraftiga åsar och violetta små prickar. De har en fin doft. Bladen är kraftigare än övriga arter i gruppen. Blad- och blomskaft liksom årsskotten är mörkt violetta och kontrasterar vackert mot de gula blommorna. Jag hade många kloner från insamlingen på Halla och jag valde tidigt ut en klon med vackert öppna klockformade blommor. Den har jag gett namnet 'Love Child', till minne av vårt första, länge efterlängtrade barn Malin, som föddes sommaren 1977. Sorten är presenterad i den engelska versionen av *The Genus Clematis* (Johnson 2001). Den ingick i den klematislanseringen som gjordes under E-systemets första år, där Magnus Johnson och jag satte ihop ett litet sortiment med vår- och sommarblommade småblommiga klematis. Den fick tidigt E-status och var mycket uppskattad på marknaden. Tyvärr är den svårförökad, varför den är svår att få tag i numera (Martinsson 2019).

Storblommig vinteralpros (*Rhododendron mucronulatum*)

På Cheju växer en annan typ av storblommig alpros. Den skiljer sig mycket från de typer som i artikeln kallas för *R. mucronulatum* var. *ciliatum* respektive bara *R. mucronulatum*. Cheju-typen har i en artikel som jag såg för mer än 30 år sedan i *Rhododendron*bladet, kallats för *R. mucronulatum* var. *nanum*. Sedan har den dykt upp i Gullmarsfjordens specialplantskola med sortnamnet *Rhododendron mucronulatum* 'Craters Edge' (Ahnby ca 2005), ett namn som också är upptaget i Skud, Svensk Kulturväxtdatabas.

Det är en vresigt vuxen, lågt utbredd dvärgbuske. Den blommar närmast på bar kvist. Blommorna är stora och grunt skålformade med rödviolett färg.

Blommorna är större och mer utbredda än de båda fastlandstyperna. Blomfärgen har en varmare ton i rosaröd violett. Den blommar dessutom 2–3 veckor senare. Bladverket är blankt och kan få gnistrande höstfärger

i gult och rött sent på säsongen. Detta är en praktväxt men tyvärr inte för allmän plantering. Den är lite för svagvuxen och tar lång tid för att utvecklas till en robust planta samt har ett växtsätt som kräver en specifik planteringsmiljö, t ex i skrevor mellan klippor och block där den kan ta stöd och breda ut sig.

Storblommig azalea (*Rhododendron yedoense* var. *poukanense*)

Detta är en azalea som liksom föregående består av minst två typer i den sydkoreanska floran. Fastlandstypen är mer högvuxen och har ett spretigt och slängigt växtsätt. Den bedömer jag som helt ointressant för plantering i parker och trädgårdar. Däremot har den låga knubbiga, närmast kuddformade typen, som växer på Cheju, stora möjligheter att komma ut på marknaden, åtminstone i zon 1 och 2. De plantor som jag drog upp på Ultuna blev mycket fina och den plantmodellen hade säkert sålt slut direkt om den hade kommit ut på marknaden.

Blommorna är violetta, stora och trattformade och med små violetta mörkvioletta prickar i svalget. Bladverket består av små smala blad, relativt tätt täckta med långa silverhår dikt an mot bladskivan. De ger en lätt silvrig karaktär. Den bästa planteringen i Sverige idag med det material som insamlades 1976 finns i klippterrängen i Koreadalen i Göteborgs Botaniska trädgård.

I våras fick jag frö av från dessa plantor av den vetenskapliga intendenten Henrik Sjöman där. Det skall bli intressant att följa dessa ännu så länge små plantor som jag har. Jag fick aldrig möjlighet att plantera ut någon av de buskar jag ursprungligen hade i början av 80-talet och inget av det gamla materialet är vid liv i Uppsala i dag. Men det finns verkligen en potential i denna frökälla av storblommig azalea.

Den växte på liknande hedområden som där vi fann låga knubbiga buskar av *Rhododendron mucronulatum*.

Vårpraktrtry (*Weigela praecox*)

I buskkrattet på berget Halla och som undervegetation i den lågkroniga skogen med kamtjatkabjörk växte vårpraktrtry (*Weigela praecox*). Den är betydligt lägre och växer mer utbrett och öppet än rosenpraktrtry (*W. florida*) från fastlandet.

Blomningen är vackert rosaviolett och skiljer sig i blomform från rosenpraktrtry genom att blompipen är betydligt kortare. Härdigheten har hittills varit god och inga egentliga skador har visat sig under de 40 år som jag har haft den i odling i trädgården. Liksom rosenpraktrtry verkar den inte bli så risig, som den upplevelse jag har av annan praktrtry. Den är klart intressant. Jag har valt ut en klon, som nu är under provodling inom E-planta.

Reflexion

Sydkorea är ett mycket litet land, geografiskt sett. Floran är trots detta mycket rik, t ex om man jämför mängden vedartade växter med Skandinavien. Artmängden är särskilt rik i områden som är belägna högre än 900 m ö h. Orsaken är att dessa områden dels ingår i tempelområden och därför varit skyddade, dels ligger så högt upp och långt från bebyggelse att det blir för arbetsamt att hugga och transportera träd och buskar till bränsle därifrån. På lägre höjder såg vi endast skottskog samt en del nya skogsplanteringar.

Eftersom insamlingen gjordes 1976 och inte idag har vi fritt kunnat förfoga över materialet. Dessa insamlingar är nu svenskt genmaterial.

Allt växtmaterial som har samlats in efter att Rio-konventionen om biologisk mångfald skrevs 1992 tillhör ursprungslandet och får endast användas kommersiellt efter avtal med myndigheter i ursprungslandet. Dock har inte alla länder skrivit under konventionen, varför det fortfarande är fritt att samla in och använda växter från exempelvis USA.

Med facit i hand så skulle det ha varit värdefullt att ha gjort nya kompletterande insamlingar 15 – 20 år efter den första insamlingen, när en första utvärdering var gjord. Det är mycket slumpartat vad man hittar under en insamling. Under tuffa förhållanden i naturen framträder växters växtsätt och andra kvaliteter inte så tydligt. Det gäller att samla brett och hoppas kunna selektera något med riktigt bra egenskaper och utseende efter provodlingen. Alla växtarter har sin livshistoria. Var någonstans i artens utbredningsområde hittar man det bäst klimatanpassade materialet för sitt odlingsområde? Det är 10 000-kronorsfrågan. Det är bra att ha en arbetshypotes och därefter samla in material för testodling. När jag ser tillbaka är det den metod jag lärt mig ger bästa resultatet.

Redan efter 10–15 år såg jag att det var något speciellt med växter från berget Halla. Där skulle man förstås ha gjort en kompletterande insamling. Och några, som på sätt och vis hängt på den idén, var trädgårdsmästarna Mona Holmberg och Ulf Strindberg från Göteborgs Botaniska trädgård. De ”följde i våra fotspår” och gjorde en egen insamlingsresa 1992 till bland annat Halla (Holmberg och Strindberg, 2019, muntligt). Och från deras besök på Halla har vi idag den utsökta och förvånansvärt härdiga purpurhortensian (*Hydrangea serrata* LAMONA E), zon 4 (5).

Sammanfattning

Sammanfattningsvis måste man säga att expeditionen till Sydkorea 1976 blev mycket lyckad. Bland allt vi samlade har fler växter kommit ut på marknaden och i användning än från någon annan svensk eller nordisk expedition. Och än är inte alla introduktioner gjorda. Jag är mycket tacksam för att få ha varit med på detta fantastiska äventyr och också kunnat bidra till detta lyckade resultat. †

Summary

I am a landscape architect, specialized in plant knowledge and plant use. In 1976 I was selected to be the Swedish member of Nordisk Arboretutvalgs (The Nordic Arboretum Archive's) expedition to South Korea. No other plant expedition had explored South Korea since the great Ernest Wilson in 1917 – 18 until we did it.

Our expedition was extremely well supported by the South Korean authorities, especially Forest Research Institute in Seoul, and we were always accompanied by at least one botanist, a forest technician and local carriers. We made three separate collection tours to specific areas. Each collection site was marked in the seed list. We collected about 800 entities besides a large number of herbarium specimens. The most completed herbarium is kept in Finland and the second most at the Phytotek in Uppsala Botanical Garden.

At each collection site we made a rough description of the wooden flora and I have given a few examples in the article to give a glimpse of the large biological diversity.

I have given examples of which plants from the different sites I have grown at Ultuna and in my own garden to check characteristics, growth capacity and climatic adaptation.

Referenser

Skriftliga källor

Ahnby, T.: *Sortimentslista Gullmarsfjordens plantskola*. Ca 2005.

Johnson, M.: *The Genus Clematis*. 2001.

Hagman, M., Fejlberg, L., Lagerström, T., Sanda, J-E.: *The Nordic Arboretum Expedition To South Korea*. 102 p. Forest Research Institute Helsinki. 1978.

Nitzelius, T G.: *Träd från när och fjärran*. Lt:s förlag 1983.

van Gelderen, D. M., de Jong, P. C., Oterdoom, H. J.: *Maples of the World*. Timber Press 2001.

Wilson, E. H. 1917 – 20. Wikipedia

Saarinen, J.: Mustila Arboretum, i en artikel i Rhododendronbladet 2019:3

Muntligt meddelande

Aldén, B. 1997. Intendent vid Göteborgs Botaniska trädgård.

Bengtsson, R. 1976. Hortonom, univ.adjunkt vid SLU, Alnarp.

Jakobsen, C. 2019. Plantskoleägare, Billbäcks plantskola.

Martinsson, E. 2019. Föreståndare för Stiftelsen Elitplantstationen, Kristianstad.

Holmberg, M. & Strindberg, U. 2019. F.d. trädgårdsmästare vid Göteborgs botaniska trädgård.

Öberg, E. 2019. Tidigare försöksledare på SLU, Öjebyns försöksstation, Piteå.

Om författaren

Tomas Lagerström, född 1947 i Kinna, Västergötland, började hortonomutbildningen på Alnarp 1969. Han har under åren byggt upp undervisningen i växtmateriellära och bla utvecklat kursen "Gestaltning genom förvaltning". Han har även byggt upp en sortimentsanläggning i parkstil för landskapsarkitektstudenterna och avgick med pension som universitetslektor vid årsskiftet 2013/14.

År 1976 deltog han i Nordisk Arboretsutvalgs växtinsamlingsexpedition till Sydkorea och 1983 startade han projektet Svenska Frökällor som är en av grundstenarna i E-systemet.

Häckvast, gökblod och sprängticka på björk. Iögonfallande missbildningar, som väcker frågor.

Tre gallbildande parasiter på björk

Text och foto: Pia Barklund

Häckvast på björk. Foto: Wikipedia

Gallbildning hos en växt innebär en abnorm tillväxtförändring orsakad av en parasitorganism som också livnär sig på värdväxten. Insekter, kvalster, svampar, bakterier och virus kan vara gallbildande. I regel är gallbildarna mycket

värdspecifika, men en del är polyfaga. En gall uppkommer som en bestämd kombination av aktiviteten hos gallbildaren och värdväxten. (Coulianos och Holmåsen 1991).

Varför heter det gall? Det kommer från det latinska *galla* som var antikens ord för galläpple på ek, men som sedan på många

språk kommit att användas om alla typer av gallbildningar (Coulianos och Holmåsén 1991). Galler kan ha olika utseende och storlek från att bestå av en uppförstorad enstaka cell, 1 mm, till häxkvastar, som kan vara uppåt 1 meter stora.

Häxkvast

Häxkvast på björk orsakas av svampen *Taphrina betulina*

Att en sk häxkvast orsakas av ett svampangrepp är inte det första man tänker på. Själva svampen är inte synlig för blotta ögat, men skadan är desto synligare. Häxkvastar är vanliga på glasbjörk (*Betula pubescens*), men mera sällsynta på vårtbjörk (*Betula pendula*). Förr ansågs det att endast glasbjörk kunde angripas, men ökade kunskaper om björkarnas genetik visar att de hybridiserar, korsar sig med varandra, och därmed kan man inte säkert säga att angrepp endast förekommer på glasbjörk (Hartmann et al. 2010)

Svampen stimulerar knoppbildning som leder till abnorm utveckling av tätt sittande skott i rundade häxkvastbildningar. De har på håll likhet med skatbon eller mistlar. Ett träd har ofta flera angrepp medan omkringstående kan vara helt utan. Det visar att träden har olika mottaglighet för angrepp.

Svampen övervintrar som mycel i knoppar och innerbark på kvistar. Därför är häxkvastens nya skott och löv på våren redan infekterade av svampen. Löven i häxkvasten slår ut ett par veckor tidigare än löven på de friska grenarna. Det gör att det är lättare att se häxkvastar innan de normala björklöven slår ut.

Eftersom sjukdomen finns kvar i häxkvasten behöver det inte ske någon nyinfektion, även om det angripna trädet genom sporspridning kan få ytterligare angrepp. Svampen har inte några fruktkroppar, men på häxkvastbladens undersidor bildas sporsäckar i ett tätt gråviolett lager. Efter sporspridningen blir bladen brunfläckiga och fälls i förtid. Skotten växer kraftigt under det första året men dör efter ett par år.

Samtidigt kommer nya skott. Häxkvastarna kan bli mångåriga och med tiden allt större, men efter några år dör de ofta bort.

Inom släktet *Taphrina* finns det fler arter som orsakar häxkvastar t ex gråalens häxkvast (*T. epiphylla*), avenbokshäxkvast (*T. carpini*) och körsbärshäxkvast (*T. wiesneri*). Andra *Taphrina*-arter orsakar så kallade bladbucklor t ex grå albuckla på klibbal (*T. tosquinetii*) och rödbuckla på fjällbjörk, (*T. carnea*). Rödbuckla är funnen på alla våra björkarter, men är vanligast i norra Sverige (Coulianos och Holmåsén 1991).

Dessutom bör tilläggas att det kan finnas andra anledningar till häxkvastliknande bildningar, men de har ägnats lite forskning.

Gökblood

Gökblood på björkblad orsakas av ett gallkvalster, *Acalitus longisetosus*

Rött björkfiltgallkvalster är det korrekta svenska namnet på denna organism, som lever på glasbjörk och dess hybrider med vårtbjörk. Angrepp leder till spektakulära gallbildningar som lyser röda på bladen.

Gökblood är en gammal benämning på fenomenet, men göken är helt oskyldig och sanningen är en helt annan. Ett mycket litet rött gallkvalster (spindeldjur på cirka 0,2 mm) med det latinska namnet *Acalitus longisetosus* förorsakar gallbildningen och den röda färgen. På björkbladens översida bildas en mörkt blodröd, senare brun, hårfilt i fläckar. I hårfilt lever talrika gallkvalster, som suger näring ur håren. De angripna bladen kan likna fläckar som bildas av t ex rostsvarpar där fläckarna är svampens egen vävnad. Flera gallkvalsterarter angriper björkens knoppar och blad (Pettersson och Åkesson 2011)

Sprängticka

Sprängticka (*Inonotus obliquus*) orsakas av en svamp

Sprängtickan förekommer i hela landet. Den är vanligast på björk, men växer även på al och mera sällan på andra träddarter.

Gökblod på björk.

Svampen angriper levande träd och orsakar utstående oregelbundna, sterila, svarta, uppspruckna och mycket hårda knotor på stammen.

Svampangreppet kan vara mångårigt och inte förrän trädet så småningom dör utvecklas fruktkroppen, en ticka som växer längs trädstammen i bark- eller vedsprickor. Barken sprängs slutligen loss och sporer

sprids. Tickan är silverskimrande gråbrun och cirka 10 millimeter tjock och den är lättast att hitta på hösten. Fruktkroppen angrips vanligen snabbt av insekter och blir därmed kortlivad, varför man sällan får se den (Sinclair och Lyon 2005).

Svampens sporer kommer in i stammen via olika slags skador, ofta frostsador, där veden exponeras. Spängtickan är en aggres-

Gammal häckkvast på björk.

siv parasit som förmår växa i levande splintved och bryta ner den. Färgen på rötveden är brun i början men förändras senare till vit eller gulvit. Svarta gränslinjer förekommer ofta mellan olika rötindivider.

Kunskaperna om sprängtickan är inte tillräckliga för att kalla den gallbildande, men nog liknar den en supergall. Särskilt som modern, experimentell gallforskning

ofta använder ett något mer vidsträckt begrepp enligt vilken en gall är alla former av abnorm tillväxtförändring, både negativ och positiv, hos en växt, orsakad av en parasitisk organism.

Den första svenska boken om gallbildningar skrevs av C C Coulianos och I Holmåsen: *Galler* 1991. Boken innehåller beskrivningar av 1 100 galler. †

Sprängticka på björk.

Summary

Conspicuous damages on birch are caused by different agents

The ascomycete *Taphrina betulina* causes witch brooms on *Betula pubescens* and its hybrids of *B. pendula*. The gall mite *Acalitus longisetosus* causes red blotches on the upper surface of the birch leaves on the same birch. The basidiomycete *Inonotus obliquus* causes sterile brown punk knot and canker-root on the same birch as well.

Referenser

Coulianos Carl-Cedric och Holmåsen Ingmar: *Galler. En fälthandbok om gallbildningar på vilda och odlade växter*, Interpublishing AB Stockholm, 1991

Hartmann Günter, Nienhaus Franz och Butin Heinz: *Skador och sjukdomar på träd. En dignosbok*, Bokskogen 2:a upplagan (2010). Originalalets titel: Farbatlas Waldschäden.

Diagnose von Baumkrankheiten (2007).

Pettersson Maj-Lis och Åkesson Ingrid: *Trädgårdens växtskydd*, Natur & Kultur, 2011

Sinclair W A och Lyon H H.: *Canker Rots of Birch. Diseases of Trees and Shrubs*, (Second edition) Cornell University, 2005

Om författaren

Pia Barklund är docent i skoglig mikrobiologi, expert på trädsjukdomar och fd fältmykolog vid institutionen för skoglig mykologi och växtpatologi vid SLU i Uppsala.

Snedstreckad ekstyltmal

Liten vacker fjäril som stör

Text: Åke Lindelöw

Snedstreckad ekstyltmal är en vacker liten fjäril, endast 7–9 mm i vingspann.

Under ekars djupa grönska", sjöng Carli Tornhave 1966, men de senaste åren har grönskan ofta uteblivit och det på grund av en liten vacker fjäril (Bild 1). Marodören heter snedstreckad ekstyltmal (*Acrocercops brongniardellus*). Under ett par år har den orsakat mycket omfattande angrepp på ekblad. På håll kan hela kronan se gråvit och senare ljusbrun ut (Bild 2). På bladen syns stora vita, senare

ljusbruna fläckar, som egentligen är luftblåsor orsakade av fjärilslarven, vilken lever och äter inne i bladet (Bild 3). Larven äter inte bladets ytskikt (kutikulan), som är taket på blåsan. Fjärilen hör till gruppen bladminerare och orsakar här så kallade blåsminor på bladöversidan.

Fjärilen flyger i juli till september och efter övervintringen i april-maj då honan lägger sina ägg på ekbladens ovansida. Larven gnager sig in i bladet och äter först

I stort sett alla blad är angripna på denna ek.

en slingrande gång och konsumerar därefter bladets gröna innanmäte. Kvar i minan blir enbart luft och små svarta korn som är larvens ekskrementer. Flera larver på ett blad åstadkommer tillsammans en blåsmina som kan täcka hela bladet. När larven ätit färdigt lämnar den bladet, spinner en vit kokong och förpuppar sig i denna på marken. I juli flyger den fullvuxna fjärilen och i september börjar den leta barkspringor eller andra lämpliga övervintringsplatser.

Fjärilen liknar en schnauzerhund i ansiktet och är rödbrun med sneda svarta teckningar på vingarna. Styltmalar står i vila på frambenen med upplyftad kropp – på styltor!

Den snedstreckade ekstyltmalen föredrar öppna, ljusa bestånd med ek och gärna där det finns både unga plantor och stora träd. Utbredningen sammanfaller med ekens.

Även om nu ekens alla blad blir angripna och en stor del av bladmassan vissnar så dör

inte träden. Eken har en enastående förmåga att stå emot denna typ av skador. Genom att skjuta nya skott under högsommaren kompenseras bortfallet. I vad mån träden utsätts för stress och minskad motståndskraft är inte känt.

Klart är i alla fall att inget kan eller bör göras mot denna insekt. Den kommer och går med några års mellanrum. Naturliga fiender i form av parasitsteklar reglerar mängden styltmalar. Mängden parasitsteklar varierar med tätheten av fjärilar, men också tillgången på nektar som steklarna behöver. Bristen på blommande växter har nämnts som en tänkbar orsak till att ekstyltmalen uppträder mer frekvent i urbana miljöer. En viss olägenhet uppstår när många individer övervintrar inomhus. De lockas till ljus under ljumma sensommarkvällar och flyger in i hus av misstag. Inomhus gör de ingen skada. ♣

Inne i den luftfyllda blåsminan kan flera larver finnas tillsammans.

Summary

In recent years, outbreaks causing intense defoliation on oak (*Quercus* spp.) due to the Brown Oak Slender (*Acrocercops brongniardella*), mining the leaves. Although, almost total defoliation, the trees survive. High numbers of moths may occur indoors, attracted by light. Some people may be annoyed by the insects. There is no need for control.

Referenser

Naturhistoriska riksmuseet

<http://www2.nrm.se/en/svenska-fjarilar/a/Acrocercops-brongniardella.html>

Om författaren

Åke Lindelöw är Skog D. och f d fältentomolog vid Sveriges lantbruksuniversitet.

Från fladdermöss till riggningsblock

Text: Martin Rosander

Foto: Trädakuten

Arb Camp har hållits nästan varje år sedan 2005, men sedan några år tillbaka vartannat år.

Det är en helg för arborister, för att utbyta kunskaper om exempelvis klättring, biologi och kontroll av sin egen utrustning.

Årets Arb Camp leddes av Martin Rosander, SAF, som hade anordnat ett brett program med några av Sveriges bästa instruktörer: Joe Stockton (Wells Trädvård), Svante Hansson, Ted Syhlén (Jacksons Trädvård), Boel Hammarstrand, Johan Austad och Johan Pihl (Trädakuten), Petter Bohman, Lilian Karlsson från Naturcentrum och Jim Mullholland, ekolog och fladdermusexpert från Storbritannien.

Medverkande var också Daniel Daggfeldt (Trädmästarna), Dag Svensson (Arborist), Martin Rosander, Alias Harnett (Alias Arborist) och Jörgen Andersson (Arboretet). Alla fem från Sveriges arboristförbunds styrelse.

Ted Syhlén och Boel Hammarstrand, Johan Pihl och

Johan Austad gav besökarna en bred inblick i single-rope technique (SRT) på lördag förmiddag.

Jim Mullholland gav en inblick i fladdermusens värld, och kunskap om lavar och mossor förmedlades av Lilian Karlsson och Petter Bohman.

Nytt riggningsblock från företaget DMM visades också både teoretiskt och praktiskt med Joe Stockton från Wells Trädvård. Daniel Daggfeldt föreläste på söndagen om Vetcert, ett EU-finansierat projekt som handlar om vård och bevarande av gamla veteranträd. †

Om författaren

Martin Rosander är utbildad både till arborist och till skogstekniker. Till vardags arbetar han med sin firma Modern Trädvård. Han är grundande medlem och styrelsemedlem i Sveriges arboristförbund. Hans intressen är vård av gamla träd, pomologi, dendrologi och naturvård. Ett specialområde är vedlevande svampar.

Trädgåtor på Madeira

Text: Per Jönsson

En *Quercus robur*!? Nej, två tre, flera. Och en *Fagus sylvatica*!? Inte heller den ensam i Jardim Tropical Monte Palace strax norr om staden Funchal. Att det skulle kunna leva välväxta ekar och bokar på Madeira satte myror i huvudet på många av de dendrologer som besökte den Medelhavstempererade Atlantön under en vecka i månadsskiftet september/oktober 2018.

Madeira är ju annars mest känt för sin så kallade makaronesiska flora som utgör en mix av arter från Medelhavsområdet och subtropiska områden. Detta gäller även de omkringliggande vulkanöarna Azorerna, Kanarieöarna och Kap Verde. Samlingsnamnet Makaronesien kommer av grekiskans Makaron Nesoï, som betyder "de lyckliga öarna".

MEST UNIKT är lagerskogarna som är rester, relikter, från en tid då hela Medelhavsområdet hade ett fuktigare klimat med utbredda skogar. Detta var för ca 20 miljoner år sedan.

På Madeira finns den vintergröna azoriska lagern (*Laurus azorica*). Beståndet av lagerskog på Madeira är det idag största överlevande med en yta på cirka 15 000

hektar varav upp till 90 procent tros vara ursprunglig. 1999 utnämndes den till ett av Unescos världsarv – Laurisilva of Madeira.

LAGERSKOGEN står för en stor del av Madeiras vattenförsörjning, eftersom bladmassorna fångar in fukten från nordliga vindar och skickar vattnet vidare ner i marken där det samlas in i milslånga grävda kanaler, *levador*, som transporterar vattnet dit människan vill. I lagerskogen vid Ribeiro Frio vandrade dendrologerna längs en levada och tjuades av all undervegetation, exempelvis Madeiralager (*Persea indica*), den aromatiska azoriska porsen, atlantpors (*Morella faya* synonym *Myrica faya*) och trädljung (*Erica arborea*), ett mindre träd vars rötter bildar kiselsyra och därför används som ämne för rökpipor (briar).

Madeira bjuder på åtskilliga andra dendrologiska läckerheter. I redan nämnda Jardim Tropical, dit man tar sig med linbana, står en handfull av Portugals äldsta olivträd (*Olea europaea*), mellan 1 000 och 2 300 år gamla, ditfraktade från fastlandet när de skulle räddas från att dränkas i samband med ett dammygge. Där hittade vi

Frukt av korvträd (*Kigelia aricana*). Foto Börje Lind

också den storbladiga (15 cm) Madeira-järneken (*Ilex perado* ssp. *platyphylla*), kanarie-en (*Juniperus cedrus*) samt ett 40 meter högt nordamerikanskt tulpanträd (*Liriodendron tulipifera*).

I den närbelägna Jardim Botânico längre ner mot huvudstaden Funchal (som betyder fänköl) syns alltjämt svåra sår efter den stora skogsbranden 2016. Branden drabbade främst de inplanterade jättelika eukalyptusträd (*Eucalyptus globulus*, på svenska även feberträd) som genom sin starkt invasiva karaktär håller på att tränga ut lagerskogen på en del håll. Ändå kunde vi avnjuta några verkliga godbitar, som ett 25 meter högt kauriträd (*Agathis*

australis) med spikrak stam (endemiskt för Nordön i Nya Zeeland), ett brokbladigt flamträd (*Brachychiton discolor*) samt en ljuvlig smultronkornell (*Cornus capitata*) med hemvist Himalaya.

Funchal är i sig en dröm för trädälskare. Mycket pengar (från EU) har lagts på att försköna staden med ovanliga träd, kanske för att snygga upp den fordom sjaviga hamnstaden. I mina ögon mest anslående är en trädrad längs kajstråket Estrada Monumental med ett fyrtiotal plataner (*Platanus x hispanica* synonym *acerifolia*), som inte har vanlig "lönnlook" utan under hela sin uppväxt kandelaberklippts som en långa gigantiska vinglas.

Parkerna i huvudstaden är heller inte att förakta. I Parque de Santa Catarina avnjöt vi bl a stiligastadsegröna stenekar (*Quercus ilex*) med lååångsmala ollon, ett rödblommigt afrikanskt tulpanträd (*Spathodea campalunata*) samt flera höga kamferträd (*Cinnamomum camphora*) som kan bli 1000 år gamla. Allra roligast var besöket i Jardim de Sao Francisco, stadsparken, där man kan beundra blålilablommade jakarandaträd (*Jacaranda mimosifolia*), ett kapokträd eller bomulls-träd (*Ceiba pentandra*) med sylvassa taggar på stammen och groteskt tjock fot samt dess likaså taggstammiga malvakusin *Ceiba speciosa*. Mest munterhet väckte ett par korvträd (*Kigelia africana*)

med sina pösiga och blanka fruktkroppar.

Ingen annan park kan dock mäta sig med Blandys Garden, eller Quinta do Palheiro Ferreira, som den officiellt heter. Blandy, vem var det? En brittisk vinhandlare, men helt klart också en trädnörd, liksom hela hans familj eller släkt som alltsedan 1885 äger och bor i den stora villan i kolonialstil ett par mil norr om Funchal. Här finns en omfattande samling växter från hela världen – däribland flera hundra lignoser, åtskilliga från början eller mitten av 1800-talet. Alla förundrades över ett australiskt terpentinträd (*Syncarpia glomulifera*) som trots att det var svårt brandskadat – kanske av slarviga besökare med glödande pinnar – tycks må väl med ett friskt grönt lövverk. Flera sorters *Araucaria* sträcker sig högt mot skyn: den extremt symmetriska rumsgranen eller norfolkgranen (*A. heterophylla*) från Nya Zeeland, den yvigt spretiga brödgranen (*A. araucana*) från södra Sydamerika, den markant pelarformade *A. columnalis* från Nya Kaledonien. Och som nybliven ägare till en franslind (*Tilia henryana*) med vackert smaltandade blad gladdes jag åt att denna lind med kinesisk härkomst kan växa upp till 25 meter. Åtminstone på Madeira...

Här, hos Blandys, får vi också ett möjligt svar på frågan varför vår vanliga bok och ek återfinns i ett med-

elhavsklimat. Den brittiska vinhandlaren ansträngde sig ju att hitta så exotiska träd som möjligt – i väst, i syd, i öst. Varför inte också i norr? Det måste ha varit så Blandy tänkte när han i en del av parken lät plantera tio plataner (*Platanus x acerifolia*) i en ring med cirka 50 meters diameter och samtidigt en *Fagus sylvatica* i mitten. Skillnaden i proveniens mellan de lika höga träden var tydlig denna dag i början av oktober: medan de sydliga platanerna hade börjat invintra med brunande blad så var bokens lövverk alltjämt krispigt grönt och fräscht. Kanske var det så här bok och ek infördes till Madeira för mer än hundra år sedan – av trädnördar som importerade även exotiska nordliga lignoser?

Dendrologerna brukar också ägna sig åt lite kultur under sina utlandssejourer. Så ock på Madeira där vi avnjöt Mudasmuseet för samtida madeirisk konst i 1400-talsstaden Calheta – skapat av arkitekten Paulo David som 2012 belönades med Alvar Aalto-medaljen. På kajen i Funchal står Portugals nyaste nationalhelgon, den Madeirafödde fotbollsikonen Cristiano Ronaldo, staty, en bronsstaty som glänser guldgult efter alla turisternas handpåläggningar. Fast just när dendrologerna var där hade Ronaldos helgongloria hamnat på sniskan efter att han anklagats för sexuellt övergrepp. *He too.* †

Resa till Iran och persiska trädgårdar

Text: Stellan Ottosson. Foto: Björn Klint och Börje Lind.

Föreningen för dendrologi och parkvård kunde 7–17 april 2019, efter tre års planering, genomföra en ambitiös studieresa till Iran, paradisträdgårdens ursprungsland. Trettioen av föreningens medlemmar deltog i resan, som gick från Shiraz i söder till Tabriz i norr. Med undantag för en flygresa mellan Isfahan och Teheran skedde förflyttningarna med inhyrd buss, som tillryggalade en sträcka som nästan motsvarade avståndet mellan Ystad och Haparanda. Resan var omväxlande och mycket välorganiserad,

ledd på ett effektivt och vänligt sätt av Per Jönsson och Eva Hernbäck. Vår iranske guide Ali Samadi visade sig veta åtskilligt om historia, trädgårdar och kultur. Expeditionen till Iran kändes som en riktig upptäcktsresa.

Persiska trädgårdar är ett begrepp med gamla traditioner. Spåren av en sådan trädgård finns redan vid Persepolis som anlades av perserkungen Kyros den store (död 530 f.Kr.), men denna trädgård anses i sin tur ha byggt på äldre traditioner. Det grekiska ordet *paradeisos* (som gett upphov

till vårt "paradis") kommer från persiskans "pairidaeza", som betyder "med mur omkring".

Efter den muslimska invasionen av Persien på 600-talet fick de persiska trädgårdarna symbolisera det himmelska paradiset som väntade fromma muslimer. Trädgårdarna har, via muslimska erövrare, varit förebilder på många håll i världen, exempelvis de berömda parkerna vid Alhambra i Andalusien och Taj Mahal i norra Indien. Även mer indirekt har trädgårdskonsten i många länder lånat drag från Persien.

Stora torget i Isfahan heter också Imamtorget (f d Shahtorget).

Den som vill fördjupa sig i de persiska trädgårdarnas historia och kännetecken rekommenderas Penelope Hobhouses lättillgängliga *Gardens of Persia* (2004).

Ett utmärkande drag i en persisk trädgård är den rätlinjiga och vinkelräta symmetrin kring en central axel. I centrum för anläggningen finner man i allmänhet ett ståtligt byggnadsverk i form av ett palats, ett lusthus eller ett mausoleum, som speglar sig i en damm, kantad av vackra träd.

Eftersom hettan i Iran under sommarhalvåret kan

vara svåruthärdlig var en av trädgårdarnas viktigaste funktioner att skydda från den stekande solen. Därför planterades många träd som gav tät skugga, exempelvis cypresser, orientaliska plataner och apelsinträd. Man eftersträvade också en balans mellan höga och låga träd, mellan träd och blommor och mellan ljusa och mörka partier. Eventuella fruktträd planterades i allmänhet utanför själva parkområdet.

Med undantag för de botaniska trädgårdarna brukar parkerna endast innehålla ett fåtal olika trädslag. Syf-

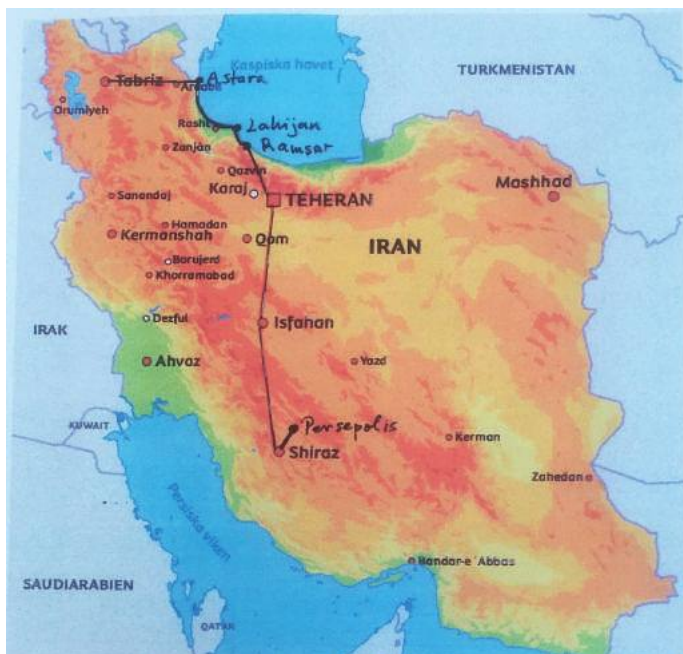
tet har inte primärt varit att demonstrera mångfald, utan att uppnå harmoni. Vår guide påpekade att trädgårdarna inte var utformade för vår eller andra besökares trevnad. Nej, avsikten var att skänka ägaren och hans närmaste omgivning en behaglig miljö att vistas i, med skugga och vackra utsikter. Det handlade inte heller primärt om att imponera på besökarna med ägarens makt och rikedom. I fallet Kyros den store demonstrerades ändå makten tydligt nog genom palatsen i Persepolis mellan Shiraz och Isfahan

med skulpturer och fantasiska reliefer. Alexander, som oförtjänt kallas den store, brände ner palatsens trätak och inredning. Kvar står nu bara de höga pelare som bar upp taken.

De persiska trädgårdarnas ursprungsland var - och är i än högre grad idag - plågat av brist på vatten. Parkanläggningarna förutsatte antingen tillgång till källvattnen, eller dragning av vattenledningar i form av akvedukter eller underjordiska kanaler – *kanater* – som ledde fram vatten från omgivande bergskedjor. Kanaterna, som kunde vara upp till nio mil långa, förutsatte en ganska avancerad ingenjörskonst. Den genomsnittliga lutningen var endast en meter per kilometer. En del av kanaterna finns kvar och har klassificerats som världsarv av Unesco.

Dagens Iran har 3,7 gånger så stor yta och mer än åtta gånger så stor befolkning som Sverige. Större delen av landet utgörs av öken eller halvöken. Den dominerande folkgruppen talar persiska (farsi), men det finns minoriteter av azerer, kurder, araber, armenier och en rad andra folk. Vid tidpunkten för vårt besök hade Iran stora ekonomiska problem, till stor del orsakade av de hårda ekonomiska sanktioner som president Trump återinfört.

Med tanke på de ekono-

miska svårigheterna var det desto mer imponerande att alla parker vi besökte, möjligen med undantag av en park i Tabriz, var mycket välskötta. Underhållet måste kräva en oerhörd satsning i form av arbetskraft, bevattning och andra resurser. I de städer vi besökte var större gator ofta planterade med alléer på båda sidor. Den 17 kilometer långa avenyn Vali-e Asr i Teheran är i hela sin längd kantad av orientalska plataner, som tillsammans med cypresser är ett utpräglat profilträd i Iran.

Och inte nog med detta, Nästan varenda rondell – och vi såg hundratals sådana – utgör en liten välskött miniatyrpark med blommor, formklippta buskar av buxbom eller benved och

ibland även högre träd. I städerna finns ofta någon meters utrymme mellan vägbanorna med penséer eller ringblommor i rabatter. En parkföreståndare berättade att penséerna behövde planteras om två tre gånger per år.

Vi fick intrycket att iranierna älskar sina parker. Vi såg många sällskap som hade brett ut sina picknickmattor på någon vacker gräsmatta. Andningshål och färglickarna behövs. De flesta städer som ingick i vårt program var grå, med hårt trafikbuller och med många halvfärdiga eller fallfärdiga hus. Men nedskräpningen på trottoarerna var betydligt lindrigare än i Stockholm. Motsatsen gällde landsvägarna mellan stä-

EXKURSION † IRAN

derna – många bilförare tycks betrakta naturen som en papperskorg. Det var särskilt slående (och nedslående) på den långa sträckan mellan Shiraz och Isfahan, som till större delen gick genom ett slags halvöken. När vi några dagar senare närmade oss Kaspiska havet blev naturen grönare och skräpet längs vägkanterna syntes inte lika tydligt. Men vid Kaspiska havets strand guppade en mängd plastavfall på vågorna.

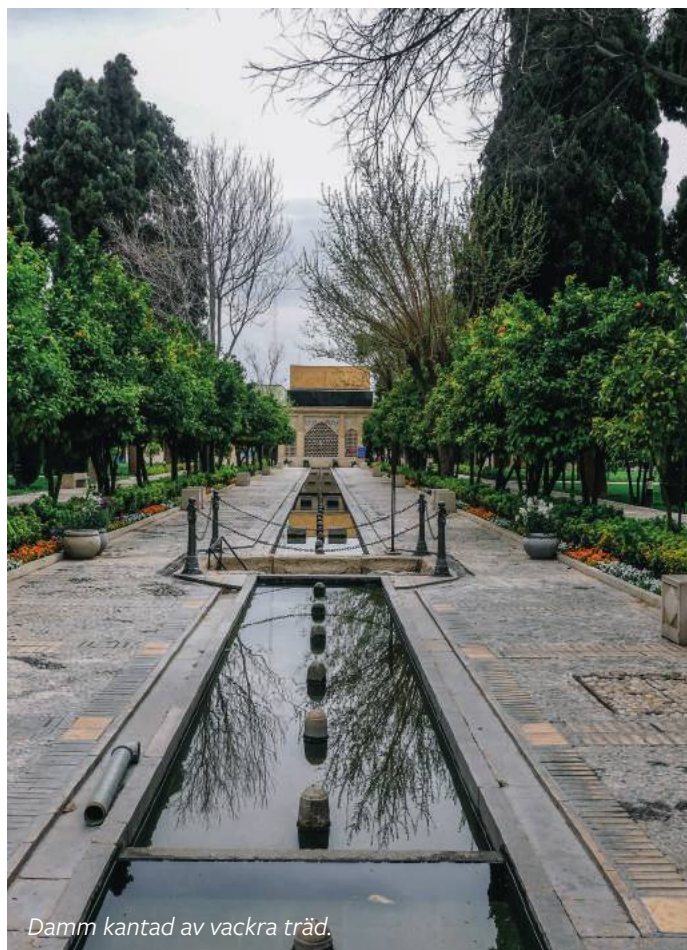
Iran har en hård teokratisk

regim, om än med betydande demokratiska inslag. Rättskipningen bygger på sharia med många avrättningar. Människor som bryter mot sedelagarna riskerar piskning. Öppna ömhetsbetygelse mellan män och kvinnor (även gifta) är i princip förbjudna och kvinnor måste bära slöja. Under vårt besök noterade vi dock att många kvinnor, särskilt i huvudstaden, bar schalen så långt bakåt att en stor del av håret var synligt. Och i parkernas skymundan såg

vi ungdomar som höll om varandra och att åtskilliga par gick hand i hand.

Mest slående – och ibland gripande – var den vänlighet och nyfikenhet som mötte oss hela tiden. När vi rörde oss på egen hand eller i små grupper blev vi hela tiden kontaktade av iranier, främst ungdomar, som ville testa sin engelska, fotografera sig tillsammans med oss och hälsa oss välkomna till Iran, ja rentav bjuda hem oss på middag.

Syftet med resan var i första hand att studera träd och parkanläggningar. Men man kan knappast åka till Iran utan att studera de enastående historiska byggnadsverk som i allmänhet är häpnadsväckande väl bevarade. Vi besökte ett stort antal moskéer, palats och museer, i Isfahan även en armenisk kyrka och ett tempel tillhörigt den zoroastriska religionen, som grundades av Zarathustra för drygt tretusen år sedan. Eftersom Iran har få utländska turister och eftersom den inhemska turismen inte heller verkar vara särskilt omfattande, kan man utan trängsel gå runt bland fantastiska kulturminnesmärken. Vi kunde konstatera att kakeldekorationerna i moskéer och palats, liksom mönstren på många av mattorna på mattmuseet i Teheran vittnar om iraniernas kärlek till träd och blommor.

Damm kantad av vackra träd.

Shiraz

Områdena kring Shiraz och Isfahan hade under veckorna före vår resa drabbats av mycket svåra översvämningar med många döda och stor förödelse. Vår grupp fick en gång välja en alternativ väg, men såg inga spår av vattnets härjningar, förutom att det fanns vatten i floder som i vanliga fall skulle ha varit uttorkade.

En påfallande stor del av mausoleerna och statyerna i Iran är ägnade poeter och författare snarare än krigare och härskare. Vi besökte en park som är uppbyggd kring den store poeten Hafez (1325-1389) grav som består av en marmorplatta under en vacker kupol. Bakom graven reser sig en praktfull teherantall (*pinus eldarica*) med långa barr. Vi besökte också den park som har anlagts vid den folkäre poeten, Sa'adis (1207-1291) grav, omgiven av blommande magnolior.

Parken Bagh -e Erams namn betyder "den himmelska trädgården". Anläggningen fungerar numera som universitets botaniska trädgård och visades för oss av dr Ali Ghasemi. Han berättade att parken är tillräckligt stor (14 hektar) för att skapa ett eget mikroklimat. Bevattningen sköttes ursprungligen genom ett system av långa kanater från de omgivande bergstrakterna. Enligt dr Ghasemi ges parken mycket stora vatten-

Fantastiska reliefer i Persepolis.

mängder ungefär var tionde dag. Träden och buskarna är huvudsakligen av iranskt ursprung, av vilka flera, tex den iranska dadelpalmen har stor tolerans för torka och relativt hög salthalt i vattnet. Vi såg vackra exemplar av lundalm (*Ulmus minor*), judasträd (*Cercis siliquastrum*), chir pine (*Pinus roxburghi sargent*), orientalisk platan (*Platanus orientalis*) och en praktfull cypressallé, med träd som var upp till 200 år gamla.

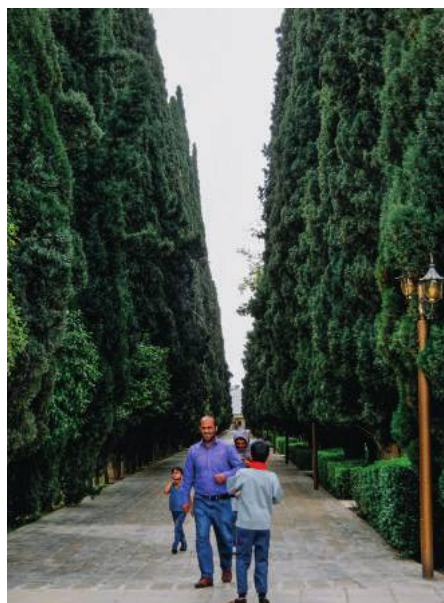
Parken Bagh-e Jahan Nama är inte lika artrik som botaniska trädgården. Dr Ghasemi förklarade att pH-värdet i Shirazområdet ofta är högt och att man därför i första hand hade valt växter som klarar sådan jordmån, såsom mandelträd och granatäppleträd. Intill den karaktäristiska långa vattendammen fanns en lång rosenplantering. I denna lustpark finns en paviljong med ett par "ut-

siktsbalkonger" (*iwan*), varifrån ägaren och hans gäster hade en vacker utsikt över planteringarna. Några höga träd hade dött eftersom vattenförsörjningen under någon tid hade fallerat. Nu hade man omvandlat de döda träden till skulpterade pelare.

Isfahan

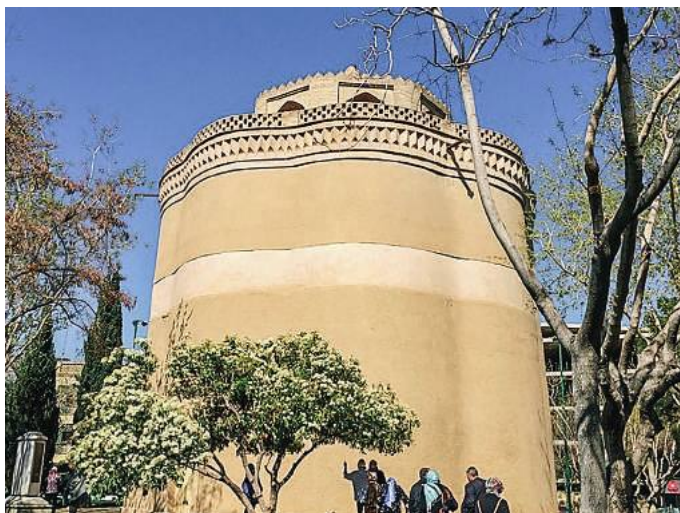
I en guidebok beskrivs Isfahan som "världens vackraste stad". Omdömet kan förvisso diskuteras, men nog är det en ovanligt vacker metropol. Staden genomflyts av en flod, som ofta är torrlagd, men som under vårt besök hade mycket vatten. På båda sidor om floden finns vackra promenadstråk och stora planteringar, där Isfahanborna lockas att bre ut sin picknickfilt.

Den mest berömda delen av Isfahan är det monumentala Stora torget (dubbelt så stort som Röda torget), som på alla fyra sidor är

Det zoroastriska templet.

Praktfull cypressallé.

Utanför Isfahan står det här duvslaget som uppfördes omkring 1600 och där teglet inuti var lagt på sådant sätt att mängder av små hål uppstod.

omgivet av symmetriska och jämnhöga byggnader och av flera magnifika moskéer och palats. Tidigare i historien har det på torget förekommit hästpolo och andra ryttartävlingar som shaherna och andra dignitärer kunde beskåda från

Ali Qapu-palatsets ovanvåning. Idag är huvuddelen av torget täckt av välskötta gräsmattor med vackra, men ganska små, exemplar av himalajaceder (*Cedrus deodara*), atlasceder (*Cedrus atlantica*) och libanonceder (*Cedrus libani*). I den stora Imam-

moskén inbjöd en mulla till dialog om islam och olika religioners ställning i Iran. Iran visar, till skillnad från vissa andra muslimska länder, en viss tolerans för andra religioner, såsom judendom, kristendom och zoroastrism, så länge som

de inte försöker värva proselyter bland muslimerna. Den synkretistiska bahai-religionen, som uppstod i Iran på 1850-talet, förföljs och är, enligt vår mulla, en "fake religion".

Parken Chehel Sutun, som anlades på 1600-talet, har fått sitt namn, "de fyrtio pelarna", av de släta träpelare framför parkens palats, som speglar sig i dammen, så att det ser ut som dubbelt så många pelare.

Utanför Isfahan besökte vi en märklig byggnad som uppfördes omkring 1600 och där teglet inuti var lagt på sådant sätt att mängder av små hål uppstod. Här fanns utrymme för 11 000 duvor, som fick viss utmaning och som i gengäld lämnade stora mängder av spillning, som kunde användas inom jordbruket.

Huvudstaden Teheran är en stor (12-15 miljoner invånare) och stökig stad. De välskötta parkerna är välbehövliga andningshål.

Nationella botaniska trädgården ett par mil väster om Teheran öppnades för allmänheten, om än med vissa begränsningar, för endast fem år sedan. Den innehåller 200 000 växtexemplar och är indelad i 25 olika samlingar avgränsade genom häckar av järnek, tuja

och benved. Den innehåller bl a en samling av samtliga persiska fruktträd. De olika samlingarna består dels av familjegrupper, dels av vegetationen i olika habitat, dels av enbart inhemska eller endemiska träd.

En av samlingarna försöker återskapa vegetationen i Hyrcaniaområdet vid Kaspiska havet. Där finns en anlagd bergsbäck och en liten sjö och här ser vi några exemplar av kaspiska poppel (*Populus caspica*). Bland övriga samlingar kan nämnas "amerikansk äng" och "japansk trädgård" – här avstår man från den symmetriska uppläggning som annars präglar det mesta av iransk trädgårdskonst. Vi beundrade vackra exemplar av persiskt papegojträd (*Parrotia persica*) och judasträd (*Cercis siliquastrum*).

Shahens sommarpalats i norra Teheran kallas för Saad Abad som betyder trevlig plats och förtjänar namnet med mäktiga planteringar i engelsk parkstil från shah Reza Pahlavis tid (1925-41). I parken finns utställningar av shahhovets lyxbilar, utrustningen i hans kök och ett museum med bilder från den siste shahen Mohammad Rezas familjealbum.

Ramsar

Vid Kaspiska havet övernattade vi i Ramsar, som är ett populärt mål för inrikes turism. Från det gamla ka-

”Djungeln” kan bli världsarv.

sinot går ett två kilometer långt promenadstråk kantat av häckar av buxbom och benved. Närmast kasinot övergår promenaden i en labyrinthliknande plantering med välklippta häckar.

Lahijan

Lahijan är centralort för den persiska teodlingen, som ägnas ett särskilt museum, ett äreminne över ”det iranska teets fader”, Muhammed Mirza. Som generalkonsul i Indien smugglade han ut teplantor till Iran. Han hade förstått att klimat och jordmån i sluttningarna vid Kaspiska havet ganska väl motsvarade växtförhållandena hos de indiska teodlingarna. Te är numera i hög grad Irans nationaldryck medan kaffe är dyrare och ovanligt. 60 procent av den iranska tekonsumtionen kommer från området kring Lahijan.

Astara

På vägen mot hamnstaden Astara besökte vi en ”aldjungel” på ca 80 hektar.

Iran har ansökt hos Unesco om att få ”djungeln” förklarad som världsarv. Området intill djungeln är ett populärt utflyktsområde. Vi passerade ett marknadsområde där hundratals färgglada klänningar och mattor hade hängts upp på linor mellan träden. Utanför Astara såg vi ett ståtligt exemplar av kejsarträdet (*Paulownia tomentosa*), ett ovanligt träd som också återfinns vid Hornstull, på Lilla torg i Malmö och i Beddingestränd.

Tabriz

Myndigheterna i Tabriz tycks ha hyst en stor kärlek till skulpturer i socialrealistisk stil, utförda i något slags guldglänsande plastmaterial. De vackra planteringarna hade förtjänat en mer balanserad utsmyckning.

Vi besökte parken El Goli (betyder ”offentlig park”). Den är ca 700 år gammal och öppnades för allmänheten för ungefär 100 år sedan. Parken domineras av en mycket stor kvadratisk

damm – störst i någon iransk park, fick vi veta. Runt dammen fanns en mängd silverpoppel (*Populus alba*), som är ett karaktäristiskt träd för Tabrizområdet. Dammen omgavs också av planteringar med en oändlig mängd penséer i bjärta färger. En åttakantig paviljong, som tidigare kröntes med en kupol, är idag en populär restaurang.

Golestanparken betyder ”blomsterparken”, men på engelska brukar den kallas ”rose garden”. På tal om rosor fick vi ett tips av en av våra guider. Han rekommenderade att snittrosor beskärs några millimeter varje dag för att stå sig längre. Vattnet, blandat med lite citron och socker, bör bytas var tredje dag, tillade han. Golestanparken verkade, till skillnad från alla andra parker vi besökt, knappast vara särskilt älskad eller välskött, men vi såg vackra exemplar av tärpil (*Salix babylonica*).

Enligt en guidebok är april och början av maj bästa tiden för den som vill studera träd och andra växter i Iran, och vår kloka reseledning hade valt att ordna resan under den perioden. Vi träffade flera entusiastiska och välinformerade parkvårdare. En av dem sade att ”we are the happiest government workers in Iran”. Det kanske också säger något om hur det är att vara regerings-tjänsteman i Iran. †

Tre skånska pärlor

Text och foto: Per Jönsson

Ett tjugotal entusiastiska dendrologer, flertalet skåningar, gjorde den soliga onsdagen den 5 juni en snabbexkursion bland växande och fallna träd i södra och sydöstra Skåne.

Första anhalten var Jordberga slott och slottspark med anor från 1300-talet – vid Skånes övergång till Sverige styrde och ställde den mäktige Iver Krabbe här. Nu ägs Jordberga av Otto och Catherine von Arnold Grön som generöst tog emot oss och visade sin engelskinspirerade park. I vänskaplig tävlan med Stefan och Elisabeth von Geijer på Vegeholm (som dendrologerna besökte året innan) har von Arnold på senare decennier planterat ett ytterst varierande arboretum med träd från alla jordens tempererade hörn.

För cirka 120 år sedan planterades på Jordberga en myckenhet almar, men liksom på de flesta andra håll i Skåne har samtliga dött bort i almsjukan. Som ersättningsträd har von Arnold medvetet satsat på exoter – alltifrån svart mullbär (*Morus nigra*) och brödgran (*Araucaria araucana*) till exempelvis turkassel (*Corylus colurna*) och kinesisk sekvoja

(*Metasequoia glyptostroboides*). Till alla oss dendrologer som häpnade över artrikedomen överräckte paret von Arnold med varm hand en tryckt lista över alla svenska och latinska namn plus planteringsår. Något att ta efter...

I bilkolonn för vi sedan till Sandhammaren där alldeles intill den stiliga Heidenstamfyren ett Natura 2000-projekt var i full gång för att återställa strandskogen och ljungheden i det skick den var innan jordbruk och annan yrkesverksamhet upphörde för cirka ett halvsekel sedan. Ägaren till 11 hektar strandtomt alldeles öster om fyren, Per Holmgren, visade stolt hur han och hans medägare under flera år röjt undan sly och förvuxna träd så att de ljun- och renlavsbevuxna "klitterna", sandvallarna, ånyo lyser förföriskt vid Sveriges längsta sandstrand.

HOLMGREN kunde också visa upp små skogspartier längre inåt land med så kallad krattek – krokiga små planter med grenar som snirklar åt alla håll. Krattek är vanlig skogsek (*Quercus robur*) som växer på en magra marker där förutsättningarna gör att de aldrig blir stora och kraf-

tiga. I de skogspartier Per Gunnar visade stod det sådan ek i de till synes bördiga skogspartierna så man skulle kunna tro att krattekarna var en egen form eller underart skild från den vanliga eken. Frågan blev hängande i luften för vidare studier.

SLUTLIGEN bilade vi till det berömda Kivik Esperöd Arboretet, som dendrologerna besökt vid åtskilliga tillfällen tidigare. Nytt för året var att den kanske tusenåriga Esperödseken ("Gammeldansken") (bild) med 855 cm i omkrets nyligen förklarats vara av riksintresse, varvid länsstyrelsen övertagit all omvårdnad och skötsel. Arboretets ägare, konstnären Bo Hultén, berättade att när International Dendrological Society kom på besök 2017 var man ytterst imponerade av hur perfekt planteringarna hade anlagts redan på 1920-talet.

Men när Hultén själv köpte fastigheten 1986 (som målarateljé) hade arboretet förfallit under flera decennier. Strax därefter kom dock självaste Tor Nitzelius på besök och kunde urskilja hela planen för planteringarna. Och sedan dess har Hultén och en ideell förening planterat otaliga svenska

Esperödseken – "Gammeldansken".

och exotiska träd och andra växter som frodas i skydd av berget Stenshuvud och dess outsinliga vattenkällor. Allra stiligaste trädet är enligt

denne skribent den drygt tio meter höga sydboken (*Nothofagus antarctica*) som pryder huvudingången. Man hoppas bara att detta

märkliga träd inte skadades vid den attack som fler än 30 vildsvin riktade mot Esperödsarboretet ett par veckor efter dendrologernas besök. †

Bland exoter och jättar i Göteborgsnejden

Linden vid Jonsereds herrgård. Foto: Börje Drakenberg

Text: Börje Drakenberg och Per Jönsson

Torsdagen den 22 augusti samlades cirka 25 dendrologer inför grindarna till Göteborgs Botaniska trädgård i strålande väder. Intendent Henrik Sjöman, medlem i FDP, hälsade oss välkomna. Han ledde oss in i de stora växthusen och beskrev arbetet med att undersöka nya arters lämplighet för svensk odling. Detta omfattade även en gedigen prövning av arternas spridningsförmåga. Detta då man vill undvika fler invasiva arter som t ex parkslide (*Fallopia japonica*), jättebjörnloka (*Heracleum mantegazzianum*) och gul skunkkalla (*Lysichiton*

americanus), som finns rikligt efter ett vattendrag som avvattnar det s k landskapsarboretet.

I SJÄLVA TRÄDGÅRDEN besöktes några olika temaområden och här diskuterades hur olika skuggtoleranta arter kan interfolieras bland de allestädes ganska stora ekarna. Dessa områden var alla skötta av enskilda och starkt engagerade parkarbetare. Bland mängden av visade arter kan *Tetracentron sinense* nämnas med sin unika vedanotomi samt sitt skotts system som liknar det hos japansk katsura (*Cercidiphyllum* sp.)

En god förbokad lunch intogs i den vackra trädgårdsrestaurangen. Därefter ställdes kosan mot det s k landskapsarboretet. Detta består delvis av små och gamla bestånd av olika trädarter, flera av dem från Östasien respektive Nordamerika. Stora delar har dock varit tämligen igenväxta och ett vidsträckt område har genomgripande röjts på bland annat diverse träd och gul skunkkalla. Efter markbearbetning har man planterat upp en blandskog av nordamerikanska träd- och buskarter. Enligt Henrik Sjöman handlar detta om

att *Make America great again...* Vi ser fram mot att besöka detta om cirka 25 år!

DAGEN DÄRPÅ samlades vi på Linnéplatsen för busstransport till Gunnebo herrgård. Denna skapades av en Göteborgsköpmän i slutet av 1800-talet men hamnade senare i förfall. Vår guide från Mölndals kommun berättade mycket engagerat om det enorma restaureringsarbetet med husen som återuppbyggs med äldre tekniker samt om köksträdgårdarna som förser restaurangen med grönsaker från gamla sorter. Framst ägnade vi oss åt den magnifika barockparken med klippta höghäckar som formade gångar och små rum. Till sist såg vi den enorma Treillaget – en mycket hög, täckt gång av avenbok som byggde på en lång valvkonstruktion i trä.

Efter lunch på Gunnebo gjorde vi en kort övning i en blandad ädellövskog med bok, ek, björklind, ask och lönn. Genom att sammanställa vilka arter som bara fanns i krontaket respektive de som förmådde föryngras i dunklet kunde vi skapa oss en bild av framtiden där ekarna och björkarna konkurrerades ut och ersattes av bok, lönn, ask och lönn.

Färden gick vidare till Jonsereds herrgård, som disponeras av Göteborgs universitet. Parken underhålls av Partille kommun och hade en ganska öp-

pen del med bland annat äkta valnöt (*Juglans regia*), tulpanträd (*Liriodendron tulipifera*), kaukasisk vingnöt (*Pterocarya fraxinifolia*) och magnolior (*Magnolia sp.*). Framför herrgården stod en enorm, månghundraårig skogslind (*Tilia cordata*) med omkrets på 12 meter. Den bestod av flera skilda stammar, som utgör basalskott från en urgammal individ. På en skylt uppgavs att trädet redan 1701 var mycket stort. Sedan tittade vi enskilt på den fina perennplanteringen i form av en cirkel med fyra huvudkvarter.

NÄSTA DAG, den 24 augusti, samlades vi utanför den anrika Trädgårdsföreningens park mitt i Göteborg. Då beskådade vi först några intressanta träd i parken utanför Stora teatern: en svartpoppel (*Populus nigra*) med groteska stamsvulster, en 30 meter hög och spikrak serbisk gran (*Picea omorika*), en amerikansk vitask (*Fraxinus pennsylvanica*), en spöklik hängskogslind med genomgående hålstam samt vackra silverlönnar (*Acer saccharinum*).

Inne i Trädgårdsföreningen guidades vi av en parkanställd som inte helt hade insett att det främst var trädplanteringar vi ville se, men det kunniga sällskapet blev högst entusiastiska över att själv leta dendrologiska godbitar av alla de slag som planterats under 150 års tid.

Därefter ett kort besök vid den lilla idylliska parken kring Näckrosdammen som under många decennier har varit ett av naturälskande göteborgares favorittillhåll.

Nästan granne ligger nöjesfältet Liseberg, som förutom alla karuseller och berg- och dalbanor också rymmer en egen *Lustgården* med säkert över 1 000 träd och buskar i alla storlekar som genom åren förts dit från Lisebergs egen plantskola. Kanske ovanligast i samlingen var en grann blodbjörk (*Betula pendula 'Purpurea'*) som annars utvecklas bäst på betydligt nordligare breddgrader. Alldeles innanför ingången står också en tämligen stor kärrek (*Quercus palustris*) i en jättekruka som varje år inför halloween monteras ner, isoleras mot kylan och läggs till vintervila innan den återuppstår i april påföljande år.

När vi tog farväl av varandra insisterade äldste deltagaren (87 år) på att ta en tur i en av de värsta berg- och dalbanorna. Men det gick bra det också. †

Henrik Sjöman i
Landskapsarbetet.
Foto: Per Jönsson.

Kinapaviljongen. Foto: Lars Nyberg

Restaurering av Hagaparken

Text: Lars Nyberg

Nästan alla stockholmare känner till Hagaparken, men mycket färre inser parkens spännande historia och dess

internationella rang, en av Europas bäst bevarade parker i den engelska landskapsstilen. En anledning till att parkens speciella

värden inte är så uppenbara är parkens storlek. Hagaparken är betydligt större än flertalet berömda motsvarigheter. Storleken

medför att de stilmässiga markörerna i parken, det vill säga byggnader och andra konstarbeten, är så spridda att Hagaparken för ett otränat öga mest framstår som ett stort grönområde. Hur

dan hovlivets krav, där han kunde föra – och visa upp – ett anspråkslöst leverne. Hemkommen från sin bildningsresa till kontinenten 1783–84 förvärvade han även norra delen av nuva-

alltid enige arkitekt Fredrik Magnus Piper skulle ansett om parken i dess nuvarande upp vuxna skick.

PÅ EN KARTA över parken som delades ut till deltagarna var streck dragna som markerade siktsamband mellan byggnader och platser i parken. Motsvarande linjer återfinns även på Pipers vackra akvarellerade plan över parken, som deltagarna också förärades kopior av. Detta sätt att visuellt binda samman landskapet – faktiskt både inom anläggningen och ut i omgivningarna – är en bärande idé i den engelska landskapsstilen. Deltagarna kunde konstatera att denna spännande dimension i Hagaparken höll på att växa igen. Rejåla röjningar krävs för att öppna anblicken mot kinesiska paviljongen, turkiska kiosken och andra point-de-vues i parken.

Den fångslande guidningen förmådde den trettiohövdade åhörarskaran att hålla ut i ösregnet under vandringens tre timmar. Deltagarna tröstades med att det bästa sättet att betrakta en engelsk landskapspark är just att uppleva hur sceneriet tonar bort i regn och dis. Vid vandringens avslutning intill Gustav III:s paviljong, en av de absoluta höjdpunkterna i svensk 1700-talsarkitektur, upphörde ändå regnet och deltagarna hugnades med vacker kvällssol. †

”Den fångslande guidningen förmådde den trettiohövdade åhörarskaran att hålla ut i ösregnet under vandringens tre timmar.”

detta kan avhjälpas genom att parkens stilmässiga särdrag tydligare lyfts fram berättade Hagas tidigare slotts- trädgårdsarkitekt Kolbjörn Wærn och hans nuvarande efterträdare på posten Bengt Isling vid Dendrologernas exkursion i Hagaparken den 23 augusti.

Kolbjörn Wærn har på Statens fastighetsverks uppdrag utarbetat den restaureringsplan som ligger till grund för pågående förbättringsarbeten i parken. Exkursionen var ett unikt tillfälle att få sig beskrivet parkens historiska utveckling och de teorier och överväganden som ligger bakom restaureringsförslagen.

HAGAPARKEN ÄR intimt förknippad med Gustav III:s dramatiska regeringstid. Kungen förvärvade inledningsvis Hagaparken som en lantlig tillflyktsort un-

rande Hagaparken, men nu med föresats att genom storslagna anläggningar skapa inramningen till en arvtagare till de romerska kejsarna. På Haga höll Gustav III hemliga krigsråd och här tillbringade kungen natten före den ödesdigra maskeraden på Operan. Kolbjörn Wærn frågade sig vad kungen och hans inte

På Haga höll Gustav III hemliga krigsråd och här tillbringade kungen natten före den ödesdigra maskeraden på Operan.

Hermelinstipendiet till Johnny Schimmel

Text: Börje Drakenberg

Johnny Schimmel, född 1960, utbildades till jägmästare och examinerades 1988. Sina första lärospån i botanik och dendrologi fick han på Garpenberg. Han arbetade sedan många år på SLU med forskning kring bränders roll i nordliga skogar. Hans doktorsavhandling har den svårslagna titeln "On Fire" och där belyses bland annat den stora roll som mosstäcket har för

föryngrande störningar och nog så ofta kort liv. Förståelsen för detta är viktigt för att kunna arbeta med träd i parker och anläggningar.

Parallellt med detta var Schimmel engagerad i undervisningen i skogsbotanik för jägmästareleverna med fälttextkursioner runt Umeå och Skåne. Från 1995 flyttade undervisningen, starkt reducerad, i dendrologi från Garpenberg till Umeå och

mindre elevgrupp, Dendrologklubben, och har hjälpt dem med resor och plats för uppdragning av plantor.

ARBORETUM Norr i Baggböle (!) är nu efter 40 års tillvaro ett mycket välbesökt mål i Umeå. Johnny Schimmels verksamhet där är präglad av direkt arbete med såg och planterspade och kamp mot erosionen i älvbrinkarna – Schimmel är en äkta "doer" med gröna fingrar.

Bredvid sitt arbete på Arboretum Norr har Schimmel de senaste åren varit ordförande i NAC, Nordic Arboretum Committee. Detta är en ganska löst sammanhållen grupp med människor som förvaltar statliga eller privata stora arboretum. Vi möts varje år i något av de deltagande länderna och dryftar gemensamma ärenden samt exkurerar till ett antal arboretum, senast i Moskva.

FÖRENINGEN för Dendrologi och Parkvård gratulerar Johnny Schimmel till stipendiet och hoppas att han inte sätter eld på Baggbölearboretet för att sedan studera återkoloniseringen! †

"Föreningen för Dendrologi och Parkvård gratulerar Johnny Schimmel och hoppas att han inte sätter eld på Baggbölearboretet för att sedan studera återkoloniseringen!"

uppbyggnaden av brännbart material samt också återkoloniseringen av träd och övriga markväxter.

MAN KAN ju komma in i dendrologin från olika håll. De flesta torde komma in i denna intressanta värld via trädgårds- och parkintresse. Schimmel kom in dendrologin via naturliga skogar, det vill säga den miljö som träd i grunden adapterats till med trängsel, hårt bete, starka och omvälvande men

han blev då delvis upptagen av detta.

2008 SÖKTE och fick Schimmel tjänsten som föreståndare för Arboretum Norr i Umeå med huvudansvar för arboretet i Baggböle, som grundades av C G Thögersen 1975. Denna tjänst var kopplad till huvudansvaret för dendrologiundervisningen på Skogshögskolan och sedan dess är han en uppskattad lärare i ämnet. Han engagerar sig också i en

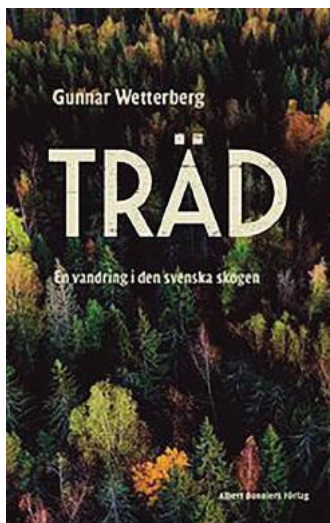
Johnny Schimmel. Foto: Daniel Daggfeldt

Träden, lagen och historien

För mer än 5 000 år sedan växte lind, lönn, ek och andra ädellövträd ända upp i mellersta Norrland, i höjd med dagens Umeå. Samtidigt gick trädgränsen några hundra meter högre i fjällen än idag. Det var under vad klimathistorikerna kallar den långa värmetiden mellan år 7000 och 3000 f Kr. Då påminde naturen i mellersta och södra Sverige om nutidens norra Frankrike. Då kom också den första vågen av jordbrukare till Skandinavien.

Kring år 3000 f Kr blev det kallare över hela vårt klot. Nu började granar vandra in i Sverige från öster, från Sibirien, och något tusental år senare gjorde bokträd samma sak från Danmark. Vulkanutbrott på 500-talet e Kr spred aska över hela jorden och förmörkade solen under flera år, varvid människor svalt ihjäl, träden slutade växa och myten om fimbulvintern föddes. Från år 950 till 1150 inträdde en ny värmeperiod, med åtföljande utvidgning av odlingar och bondehushåll.

När digerdöden nådde Sverige 1350 blev det dags för kunglig lagstiftning om trädens skötsel – Magnus Erikssons landslag övertog Upplandslagens regler om

böter för den som olovligen högg i någon annans skog.

Sådana nedslag i trädens historia är typiska för *Träd. En vandring i den svenska skogen* av historikern, utredningsproffset, skogsägaren och mångsysslaren Gunnar Wetterberg. Wetterberg redovisar inte mindre än 25 exempel på tung, och för sin respektive tid avgörande, svensk lagstiftning för skogs-, träd- och markvård under mer än ett halvt millennium. Klangbotten här är förstas att kombinationen träd, skog och skogsråvara genom tiderna har varit och är Sveriges viktigaste naturresurs, näringsgren och exportprodukt.

Numera ökar den faktiska virkestillgången kon-

tinuerligt: 2011–2015 avverkades drygt 84 miljoner skogskubikmeter varje år, samtidigt som den årliga virkestillväxten låg runt 124 miljoner. Och enligt skogsstyrelsen ligger den hållbara avverkningstakten på 95–100 kubikmeter om året, väsentligt under tillväxtnivån. Så det verkar som, och det är Wetterbergs bedömning, att den svenska lagstiftningen om skogsbruk och skogsvård åtminstone det senaste århundradet har slagit förbluffande väl ut.

Under vissa skeden stod behovet av att trygga landets livsmedelsförsörjning i första rummet. Under andra perioder gavs istället prioritet åt virkesproduktion. Från den första kungliga skogsordningen 1647 hamnade järnbrukens efterfrågan på träkol och örlogsflottans behov av skeppsvirke i fokus. "När livsmedlen var huvudsaken hade bönderna och byarna mer att säga till om; när trädens tillväxt blev viktigast tog centralmakten över och reglerade vad allmogen fick och inte fick göra", sammanfattar i en nyckelmening Wetterberg lagstiftningens långa vågor.

Med uppsvinget för produktion av sågat virke och pappersmassa mot slutet av

Gunnar Wetterberg. Foto: Nille Leander

1800-talet kom andra stora aktörer in i bilden. Under de s k träpatronernas guldålder köpte handelshus och ägarfamiljer som Dickson, Kempe och von Hallwyl upp enorma mängder skog på rot av småbönder i Norrland ("baggböleri"). Det provocerade den liberala riksdagsmannen och borgmästaren i Stockholm Carl Lindhagen att genomdriva lagstiftning som från och med 1906 ledde till förbud mot alla slags bolagsköp av skog och skogsmark.

Wetterberg återger också en intressant och från slutet av 1800-talet ständigt pågå-

ende debatt om metoderna för avverkning av skog som i hög grad har legat till grund för lagstiftningens vågor.

Å ena sidan stod den traditionella *plockhuggningen* – att bönderna tog vad de behövde i skogen av ved och virke för eget bruk samt till försäljning. Detta utvecklades efter hand till så kallad *blädning* – att skogsbolagen tog de största träden och lämnade de klenare stammarna att växa till sig,

Å andra sidan stod *trakthyggesbruket* – att likåldriga och mogna trädbestånd skulle avverkas samtidigt och ersättas med plante-

ringar, det vill säga att skogen skulle odlas som en åker med sådd och skörd och med lika stora årshyggen planerade i förväg. Det verkliga genombrottet för trakthyggesmetoden kom dock först efter andra världskriget då kalhuggning, plantering, röjning och gallringar blev rättesnöret för det nya skogsbruket.

Dock skulle lagstiftningspendeln svänga på nytt, delvis beroende på växande opinioner mot kemiska bekämpningsmedel, fula kalhyggen och tilltagande "granåkrar". På 1970- och 1980-talen tillkom nya lagar som ålade ägarna av bokskog och andra ädellövskogar att plantera nytt efter varje avverkning. I början av 1980-talet förbjöds flygbesprutning av skogsmark med hormoslyr och andra bekämpningsmedel. I 1979 års skogsvårdslag kunde påverkan från miljörelsen märkas – visserligen slog man ånyo fast trakthyggesbruket som huvudregel, men samtidigt ökade styrningen av själva skogsbruket: regler om hänsyn till naturvård och friluftsliv förstärktes, röjningsplikt infördes liksom krav på minimiavverkning och gallring av yngre skog, samt obligatoriska skogsbruksplaner för större fastigheter. "Det finns få andra näringar som staten styrt så i detalj", konstaterar Wetterberg lakoniskt.

Åtminstone till synes ut-

gör 1993 års skogsvårdslag (som Wetterberg själv var med om att utarbeta) ännu en vändpunkt i detta avseende. Nu likställdes miljövårdsmålet för första gången med produktionsmålet för skogsbruket – träden ska kunna växa för den biologiska mångfaldens, skönhetsens och avkopplingens skull, heter det.

Men miljömålet i sig rymde samtidigt fröet till detaljstyrningens återkomst. På senare år har staten ökat sina ingripanden i skogens skötsel, fast numera med naturvärden som skäl. Samtidigt har nya teknologier ändrat balansen mellan statsmakt och skogsägare, reflekterar Wetterberg:

”Tidigare hade lokalsamhället ett informationsövertag mot överheten. --- Med drönare och gps kan myndigheterna övervaka varje träd i skogen. Tjänstemännen inventerar skogar som anmälts till avverkning och föreskriver skydd av två aspar och en sälj – vid 80 000 kronors vite. Så närgången har styrningen aldrig tidigare varit.”

I samma riktning, och kanske ännu mer långtgående, verkar den så kallade *certifieringen av skogsbruket*, som egentligen är ett initiativ av privata intresseorganisationer men som skapat ekonomiska incitament med omfattande konsekvenser för enskilda skogsägare. För att bli certifierad ska man ha

en ”grön” skogsbruksplan och uppfylla de krav som ställs på hur man ska sköta sin skog. Till de viktigaste kraven hör att minst 5 procent av skogen ska sättas av för naturvård. Det kan förvisso stärka naturvårdens roll i skogsbruket. Men samtidigt har certifieringen återinfört den detaljstyrning som tidigare lagstiftning syftade till att undanröja – nu ska skogsägare hålla reda på mer än 200 krav. Skillnaden mellan certifieringarna och lagen, skriver Wetterberg, är att lagen är åtkomlig i den demokratiska processen medan certifieringen styrs av privata (läs: organisationsstyrda) intressen.

En annan sorglustig legal finess som Wetterberg tar upp är hur svensk skattelagstiftning i praktiken driver upp priserna på skogsmark, särskilt nära storstäder och större tätorter. Sedan början av 1990-talet har det blivit lagligt möjligt för vanliga privatpersoner att köpa skog, även om de inte har tidigare skoglig bakgrund eller erfarenhet. Det har lett till att somliga har köpt skogsmark med främsta syfte att trivas i och glädjas åt en bit ”egen natur”. Men en annan följd av ny skattelagstiftning är att egenföretagare av olika slag kan utnyttja skogsinnehav som ett knep att minska skatten på konsultinkomster och andra företagarintäkter från kanske 50–70 procent till 30

procent (inkomst av kapital). Åtminstone i princip bör alltså även Gunnar Wetterberg såsom skogsägare kunna markant reducera skatten på sina intäkter från *Träd* och andra av hans storsäljande böcker... ”Skog har blivit ett spekulationsobjekt, åtminstone nära storstäderna, och det har gett prisstegringen ytterligare bränsle”, summerar han.

Här och var framträder denne flitige författare också som en entusiastisk dendrolog. Särskilda avsnitt ägnas eken, boken och granen – de trädslag som vid sidan av björken väcker starkast känslor hos de flesta svenskar. Wetterberg tycks älska dem alla, fast på olika sätt. Och han knorrar till det hela genom att återge Alf Henriksons dagsvers i *Dagens Nyheter* den 1 april 1943, där diktarens nidsbild av granen avsåg att uppmärksamma Sovjetunionens militära framstötter i norr och öster, här i koncentrat:

”Från nordost kommer kölden och barbariet. ---

Från nordost vandrar granskogen söderut. ---

Deras hord är på marsch för att ta livet av andra. ---

Där den står finns ej rosor och lärkor och bin.

Där finns barkhögar bara och terpentin. ---

Alla ljuvliga gräs dukar under däri.

Från nordost är den kommen med mörkt barbari.” †

Per Jönsson

Intresseväckande och vacker

S om led i ett utökat samarbete mellan de kungliga akademierna hölls 2017 en föreläsningsserie under namnet *Vingslag över Haga*, där samtliga akademier och Kommittén för Gustavianska Parken svarade för var sitt föredrag. Vitterhetsakademien har redigerat och utgivit serien i bokform, vilket resulterat i en lika läsvärd som vacker skrift.

Förutom Hagaparken, dess tillkomst och utveckling, skildras tidens mentalitet och ledande personer. Upplysningstiden hade efterträtts av romantiken där starka känslor skulle uttryckas vare sig det gällde

Horace Engdahl, Erik Wallrup, Thorbjörn Andersson, Jenny Beckman, Anders Cullhed: *Vingslag över Haga*. Kungl. Vitterhetsakademien, 2019.

teater eller naturscenerier där pastorala idyller omväxlade med slående överrask-

ningar. Tongivande personer som Gustaf Philip Creutz, Fredrik Magnus Piper, Joseph Martin Kraus, Abraham Niclas Edelcrantz, som i vår tid är nästan glömda, får genom spirituella beskrivningar nytt liv.

Med planritningar, målningar och moderna fotografier illustreras den engelska landskapsparkens utveckling och roll i staden, landet och Europa och insätts i sitt samband med dåtidens och samtidens ideal och idévärld.

Således en intresseväckande och associationsrik bok, som på det varmaste rekommenderas. †

Börje Lind

Godbitar om träd i Malmö

M almös främsta kändis bland träd är hängboken (*Fagus sylvatica* 'Pendula') i Magistratsparken, mitt emot Malmö Operas piazza mitt i stan. Det är planterat vid förra sekelskiftet och utgör ett vykortsmotiv med lika stort symbolvärde för malmöiter som skyskrapan Turning Torso i Västra hamnen.

Malmöns förmodligen mest exotiska träd hittar man en knapp kilometer bort: en

orientalisk platan (*Platanus orientalis*) som planterades 1860 och nu står i Raoul Wallenbergs park vid kanalen. Orientplatan med sina djupt inskurna flikblad är ett sällan använt och nästan okänt stadsträd i Sverige (såvitt jag vet finns det blott ett enda i Stockholmstrakten och nio i Malmö, plus några stycken på ambitiösa gods och slott i Sydsverige). Men detta träd kan i skönhet och karaktär gott och väl mäta sig med

den numera rikligt förekommande platanen *Platanus x hispanica* (synonym *Platanus x acerifolia*) som är en hybrid mellan amerikansk (*Platanus occidentalis*) och orientalisk platan. Det måste ha varit en ytterst framsynt trädgårdsmästare som för drygt halvtannat sekel sedan beslöt att förgylla centrala Malmö med denna trädraritet.

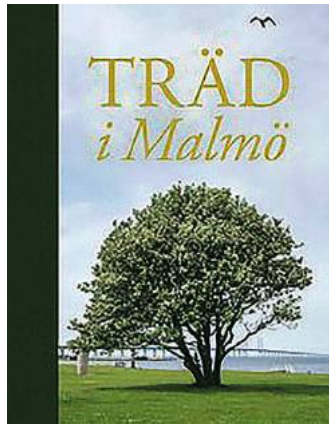
Och Malmöns kanske mest skönblommade lignoser är de två udda kejsarträd

(*Paulownia fortunei* FAST BLUE ('Minfast') som sedan 2011 pryder västra sidan av Lilla torg. Egentligen var de parkansvariga på Malmö stad ute efter "vanliga" kejsarträd (*Paulownia tomentosa*), men fick av en händelse chansen att i Tyskland införskaffa de första exemplaren av den helt nya sorten 'Minfast' (som numera fått handelsbeteckningen Fast Blue).

Sådana här godbitar finns det gott om i den njutningsfyllda boken *Träd i staden*, utgiven av ABF Malmö, Malmö Förskönings- och Planteringsförening, Malmö stad och Kira förlag, med Camilla Anderson, Patrick Bellan och Gunnar Eriksen som textförfattare till trädpresentationerna (sammanslagt 163).

Framställningen utgår från "träd som individer" och att träden tillsammans bildar en stor "stadsskog". Träden liknar oss själva, heter det i en inledningstext – med rötterna/fötterna i jorden, med stam/ben och bål som håller oss uppe, med krona/armar och huvud som visar vilka vi är och hur vi mår. Ingen dum bild.

FÖRFATTARNA framhåller att det i historiskt perspektiv oftast ligger en tydlig viljeakt bakom vilka träd man väljer att plantera, en vilja som skiftar från tid till annan. Inte minst under andra halvan av 1800-talet, och ånyo i dag, planterades

Gunnar Ericson, Patrick Bellan, Camilla Anderson: *Träd i Malmö*. Kira förlag 2018.

träd från Långtbortistan för att visa hur träd i andra delar av världen ser ut. I andra tider har vi planterat mest inhemska träd för att vi vet att de trivs och att vi trivs med dem. På 1960-, 70- och 80-talen planterades väldiga mängder snabbväxande vitpil (*Salix alba*) i Malmö för att matcha miljonprogrammets storskaliga stadsområden. En aktuell trend är att plantera "träd som tål ett ändrat klimat" – fler värmeälskande träd lär bli följden.

EN ELLER ETT par trädarter kan vara avgörande för en stads identitet. Exempel på detta är Umeå – björkar, Pretoria – kejsarträd, dagens New York – ginkgo och korstörne, Paris – plataner (fast engelsmännen kallar platan för "London plane

tree"), Rom – pinjer. Fast sådana karaktärsträd växlar ibland över tid. I Malmö var tidigare almar och bokar de vanligaste trädsorterna, men almsjukan har i stort sett utrotat almarna (cirka 40 000 trädindivider!). Idag är oxeln (*Sorbus intermedia*) den mest förekommande trädet i Malmö, inte minst för att oxel är det träd i den svenska floran som bäst klarar det lokala klimatet med starka vindar, saltstänk, strålände sol och stormande hav. För stadens flaner är det kanske ändå plataner som numera dominerar den malmöitiska gatubilden med sina karaktäristiska fläckbarkiga stammar och ömsom fritt växande, ömsom hamlade trädkronor.

TOTALT FINNS det 651 arter och sorter av träd i Malmö. Mångfalden visar att Malmö mer än andra städer värnar om det udda och det som sticker ut – här bidrar förstas det gynnsamma klimatet. Allt oftare planteras exempelvis pagodträd (*Stypholobium japonicum*), ginkgo (*Ginkgo biloba*), kinesisk sekvoja (*Metasequoia glyptostroboides*), katsura (*Cercidiphyllum japonicum*) och italiensk al (*Alnus cordata*). Självt fastnade jag häromåret för en förtjusande liten allé av chilensk/argentinsk sydbok (*Nothofagus antarctica*) på Baltzarsgatan, men vid ett återbesök på försommaren 2019 visade det sig

tyvärr att ena trädraden nästan hade torkat bort.

En överraskning för mig – och säkert många andra – med *Träd i Malmö* är dess skildring av den unika parklindsallén på Östra kyrkogården. 1923 planterades 96 lindar, 48 på vardera sidan gångvägen i kyrkogårdens östra del. 96 stammar kan alltså räknas in men nu-

centrum planterades 1940 en trädrad med kaukasisk vingnöt (*Pterocarya fraxinifolia*) som idag utgör en överväldigande skönhetsupplevelse. De 20 träden står med drygt 10 meters lucka varför de alla är vackra solitärer samtidigt som de tillsammans bildar en anslående trädrad – ett blivande hortikulturellt kulturarv, som det

år 1900 och utgör idag ett älskat klätterträd för viga unga malmöiter. På Bellevuegården nära Stadion hittar man en pampig falsk akacia, eller robinia (*Robinia pseudoacacia*), som någon petade ner i marken när den ursprungliga Bellevuegården byggdes under andra halvan av 1800-talet. Och i Kungsparken tronar ett par 25 meter höga sumpcypresser (*Taxodium distichum*) från 1870, vilka av trädgurun Tor Nitzelius i "Boken om träd" 1958 utnämndes till landets vackraste.

Kanske ett snäpp vassare ändå: Den flikbladiga boken (*Fagus sylvatica Flikbladiga Gruppen 'Asplenifolia'*) – Sveriges största och Malmöns enda – som planterades nära sumpcypresserna i Kungsparken samma år och idag mäter 24x27 meter i kronomfång. Denna flikbok, med ormbunksliknande blad, är en spontan mutation av vanlig bok som lär ha sitt ursprung i Frankrike och kommit i odling 1804 genom en engelsk plantskola. Dessvärre har denna trädskatt drabbats av stubbdyna, en rötsvamp som är vanlig på bok i södra Sverige. Skynda dit och titta innan det blir för sent!

Det är alltid njutningsskapande att trädvandra i Sveriges tredje största stad. Med handboken *Träd i Malmö* blir både lusten och lärdomarna större. †

Per Jönsson

"På Uddeholmsgatan strax öster om centrum planterades 1940 en trädrad med kaukasisk vingnöt (*Pterocarya fraxinifolia*) som idag utgör en överväldigande skönhetsupplevelse."

mera är lindindividerna endast 2 till antalet, detta tack vare en djärv men framgångsrik beskärningsteknik. När lindarnas yttersta skott några år efter planteringen nådde varandra skars skotten med diagonala snitt och förbands med varandra med virad bast. De växte samman som en ymp som förband träd med träd på vardera sidan av gångvägen och bildade på så sätt en hortikulturell och arkitektonisk trädikon.

Även på andra håll i staden finner man att värnandet om det udda och ovanliga inte enbart är en nutida företeelse. På Uddeholmsgatan strax öster om

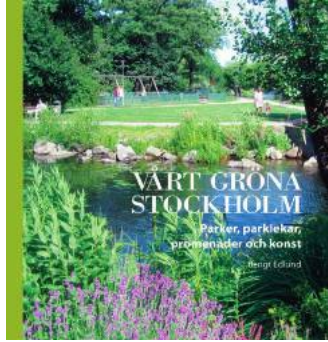
står i "Träd i Malmö". Vingnöten har en grenarkitektur där grenarna söker sig långt från stammen i svagt knyckande vindlingar och bär nästan halvmeterlånga lansettlika parblad. Helt enkelt en suverän import från Kaukasus.

I ROSENHOLMS allé står en annan gammal goding – ett drygt 40 meter högt kaliforniskt mammutträd (*Sequoiadendron giganteum*) som planterades kring 1875 och är det äldsta av Malmöns cirka 100 mammutträd. En av Malmöns mest udda lignoser, ett stort barkflagnande persiskt papegojträd (*Parrotia persica*), planterades

Djupgående om Stockholms parker

Under tidiga 1800-talet började borgerskapet lite varstans i landet ta initiativ till att pryda sina städer med planteringar, inledningsvis vanligen trädplanterade promenader. Dessförinnan bestod städernas grönska nästan enbart av kungliga eller privata parker och trädgårdar. De första parkerna som öppnades för allmänheten var de kungliga parkerna Kungsträdgården och Humlegården. De öppnades år 1763 respektive 1764 men endast för herrskapsfolk, tjänstefolket fick vänta utanför.

Bengt Edlund tar i sitt mäktiga bokverk *Vårt gröna Stockholm* avstamp längre tillbaka än så i historien, om inte från hedenhös så åtminstone då Stockholm på tidiga 1600-talet blev fast huvudstad i en spirande stormakt i Europas periferi. Han belyser den kulturhistoriska och filosofiska bakgrunden till hur synen på trädgård och natur utvecklats och beskriver hur stadsgrönskan utvecklats i samspel med stadens framväxt, alltifrån Klas Flemings reglering av gatunäten på malmarna på 1640-talet till Albert Lindhagens esplanadplan från

Bengt Edlund: Vårt gröna Stockholm. Parker, parklekar, promenader och konst. Stockholmia förlag 2018.

1866 och vidare till förortsutbyggnaden efter andra världskriget. Den särskilda roll i Stockholms parkhistoria som Djurgården spelat beskrivs också.

HANTERINGEN AV Stockholms offentliga planteringar var länge en ganska svajig historia. Några enstaka initiativ togs till större parkprojekt, såsom stadens första offentliga park Strömparterren 1831, och därefter Berzelii park 1852 på platsen för det stinkande Katthavet i inre Nybroviken. För Berzelii park anlätades den talangfulle trädgårdsarkitekten Knut Forsberg, men han lämnade snart landet för Paris och

vidare till en äventyrlig karriär i Amerika. På 1860-talet medförde ett utbrett missnöje över vanskötseln av stadens planteringar att de styrande sade upp sina parkentreprenörer och tog över verksamheten i egen regi. 1869 anställde staden därför sin förste stadsträdgårdsmästare, Alfred Medin, nyutexaminerad från Trädgårdsföreningens trädgårdsskola Rosendal. Han fick 840 riksdaler (=kronor) i lön och 2 500 riksdaler i anslag per år för att ta hand om stadens planteringar.

Det visade sig vara rätt man på rätt plats. Medin blev snabbt uppskattad för sina insatser och anslaget dubblerades redan andra året. Vid sin pensionering 1906 hade parkanslaget vuxit till 96 000 kronor för att sköta 75 hektar anläggningar. Summan är jämförbar med anslaget 1869, penningvärdet var nästan oförändrat mellan åren. Medins efterträdare Mauritz Hammarberg hämtades från Åbo, där han hade motsvarande tjänst. Under hans kunniga och omsorgsfulla ledning hade parkarealen vid hans avgång 1936 växt till 427 hektar och budgeten till 2,4 Mkr (1,34 Mkr

Bengt Edlund.

i 1906 års penningvärde). Hammarberg berömdes för sina prunkande om än lite gammaldags planteringar, men kritiserades för att inte förnya parkerna. Utvecklingsfrågorna kom därför att drivas av andra, framför allt arkitekter. Det kan ha påverkat Hammarberg att inför sin pensionering 1936 med tanke på stadens förväntade expansion förorda en arkitekt som sin efterträdare, något som naturligtvis förtretade trädgårdsfolket.

TILL HAMMARBERGS efterträdare utsågs arkitekten Osvald Almqvist, men han avgick redan efter ett par år och efterträddes av den legendariske Holger Blom, som fullföljde och marknadsförde de utvecklingsidéer Almqvist börjat formulera. Stockholms parkverksamhet blev under Bloms tid internationellt uppmärksammat. Gestaltningen av parkerna i

den så kallade stockholmsstilen, som utgår från att förstärka Stockholmsnaturens särdrag, var en anledning. En annan var ambitionen att göra parkerna till stadens gemensamma vardagsrum och festplatser med bemannade lekparkar, parkteater, fårbete och blomsterprogram. Blom hade en enastående förmåga att marknadsföra sina idéer, bland annat i återkommande radioprogram som han inledde med "Hej, det är Holger". Strax före sin pensionering 1971 kunde Blom glädjas åt den slutliga bekräftelsen på parkverksamhetens anseende, då staden upphöjde den till egen förvaltning. Men snart nog förbyttes framgången i sin motsats. Bengt Edlund beskriver inte utan viss bitterhet den fortsatta historien, en tid han själv upplevt, då ideliga omorganisationer och politisk klåfingrighet utarmat stadens stolta park-

traditioner.

Därmed avslutas första delen av boken och den andra delen utgör en utförlig och rikt illustrerad beskrivning av stadens parker, inte bara de stora välkända utan även mängden mindre välkända. Boken är därmed en fantastisk vägvisare till Stockholms okända skatter, om det inte vore för formatet. Den tunga boken är knappast något att ta med på promenaden.

DET FINNS sedan tidigare böcker om Stockholms parker, men ingen av denna omfattning och fördjupning. "Det är helt enkelt en kulturbedrift Bengt Edlund här utfört", skriver förre stadsträdgårdsmästaren Anders Sandberg i förordet och man kan bara hålla med. Inte mindre imponerande är att författaren fullbordade verket vid 91 års ålder. En tidigare bok, Stockholms tekniska historia 2. Stockholms parker. Innerstaden av Bertil Asker från 1986, går mindre på djupet. Boken Utanför staden. Parker i Stockholms förorter från 2000 av Thorbjörn Andersson ger en intressant analytisk bakgrund till ytterstaden. Båda är liksom den nu aktuella utgivna på stadens förlag Stockholmia. 2012 utkom den mer personligt präglade boken Holger Blom. Dynamisk stadsträdgårdsmästare av Brita Åsbrink. †

Lars Nyberg

Kenneth Lorentzon

*och vikten av att inspirera till lärdom
och kunskapssökande.*

Text: Patrick Bellan, Anna Jacobsson, Cecilia Palmér, Henrik Sjöman och Björn Wiström.

Foto: Anna Jacobsson

Vår vän Kenneth Lorentzon har lämnat oss. Framåt lutad för att känna doften av en blommande trollhassel gav kroppen vika den 20 januari 2019.

Många har mycket att tacka Kenneth för. Flera nekrologer har publicerats i branschskrifter där hans karriär, hans bedrifter och hans många gånger varma personlighet har lyfts. I detta nummer av Lustgården går det bland annat att läsa om Linnéarboretet i Teleborgsskogen, där Kenneth spelade en central roll.

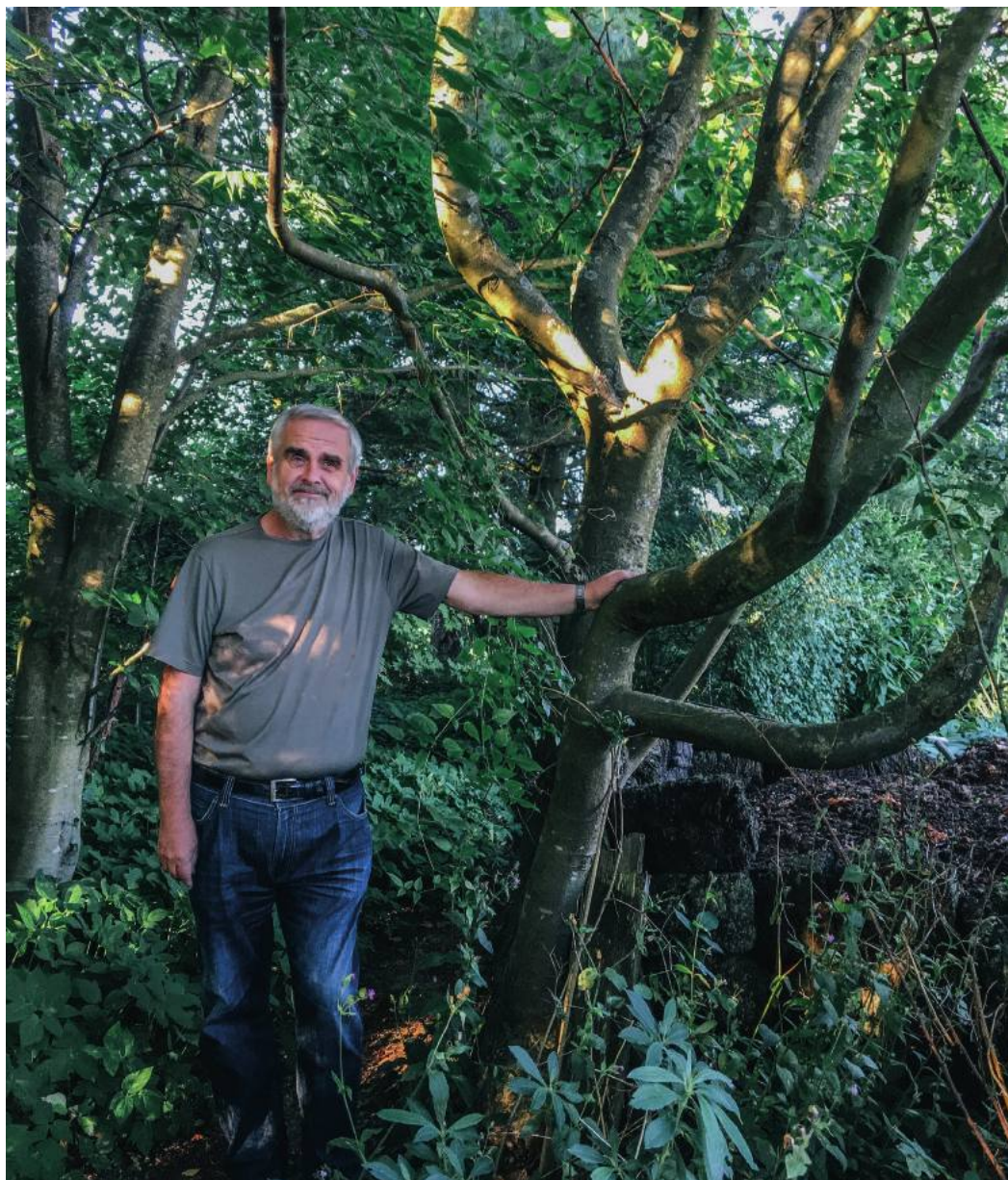
Utöver ovannämnda engagemang hade Kenneth en roll i många andra anläggningar: Tycho Brahes Uraniborg, Vargaslätt och inte minst hans medverkan i Alnarpsparkens utveckling med Tor Nitzelius park och Magnoliaskogen, för att nämna några. Han spred sin kunskap genom böcker och texter, undervisningen vid SLU, Moviumrådgivning, föreläsningar för olika trädgårdssällskap och ständiga närvaro vid olika växtförsäljningar. Han applicerade sin kunskap i selektionsarbetet i P80-projektet där han låg bakom många av de växter som vi ser nästan dagligen i våra offentliga miljöer. Det är få förunnat att ha förmågan och kunskapen att beskriva växter med ett så målande språk och en sådan inlevelse.

Undertecknade har honom att tacka för vår utbildning och karriär, eller ännu hellre, för etablerandet av ett livslångt och ständigt lärande och växande intresse för något Kenneth höll väldigt kärt, nämligen växter.

Som forskningsledare vid SLU, som anställd vid Göteborgs botaniska trädgård,

som föreläsare, växtförsäljare eller växtjägare, har Kenneth alltid haft en fantastisk förmåga att beskriva, dela med sig av sin kunskap och inspirera andra till ett utökat intresse om vad han än talade om. En av Kenneths unika talanger var hans förmåga att så frön (i detta hänseende både bildligt och praktiskt talat). Några av dessa frön var frön av kunskap, som växte och som fick oss lärjungar att grubbla över det han nyss lärt oss, och att återvända med nya teorier och ny kunskap som han gladeligen mottog för att sedan så nya frön, eller höja abstraktionsnivån och göra en "förvirrad på ett högre plan" som han själv kallade det. Oavsett om man befann sig i fält, i en föreläsningssal eller på hans kontor, kunde samtalet om växter pågå till dess att klarheten, eller förvirringen nådde den nivå att man själv tystnade. Samtalen om växter som med lätthet rörde sig mellan släktet Pinus, trädgårdens vanligaste buskar, näckrosor, de små blå (vårlok), magnolior (åh, dessa underbara magnolior!), Libanons flora eller små obskyra mossor kunde pågå i timtal, och som en svamp sög man till sig allt han förmedlade.

Utöver att omge sig med växter tyckte Kenneth om att omge sig med människor som sökte kunskap om växter. Hans kontakter var många och fanns spridda såväl över hela Sverige som utanför landets gränser. Via tjänsten som forskningsledare och lärare vid SLU träffade han vetgiriga studenter att inspirera. Många är vi som fått privilegiet att uppleva detta och alla går vi i någon mån i Kenneths fotspår, alla bär vi med oss delar av hans sätt att

förmedla växter. Konsten att intressera, involvera, och engagera är för oss det viktigaste bidraget Kenneth lämnar efter sig, ett arv vi kommer att förvalta med omsorg. Vi minns Kenneth med värme och värdesätter hans bidrag till våra liv men även det avtryck han gjort i den svenska

trädgårdsnäringen. Under sensommaren tilldelades Kenneth Kungliga Patriotiska sällskapets medalj för "förtjänster inom trädgårdsodling". Ett bevis på det stora avtryck han gjort, inte bara för oss utan för dendrologin och trädgårdsbranschen i hela vårt land. †

John Dormling

*som alltid hade
en sekator i bakfickan*

Text: Gunilla Berg

John Dormling har avlidit i en ålder av 92 år. Närmaste anhörig är sonen Svante med familj.

John föddes i Krogstad, Bohuslän, som den äldste av fem syskon. Redan som trettonåring lämnade han hemmet för att mot mat och husrum arbeta som lärling i en handelsträdgård.

Vid den här tiden fanns ännu ingen formell utbildning till landskapsarkitekt. Efter militärtjänst och studier på flera folkhögskolor gick John en utbildning i Kgl Skogs- och Lantbruksakademiens trädgårdsskola. Stipendier gav sedan möjlighet till praktiska trädgårdsstudier utomlands, bland annat i The Royal Botanic Garden, Edinburgh.

Hortonomutbildningen på SLU i Alnarp innebar utbildning i både trädgårdsanläggning och trädgårdskonst men också att han mötte sin blivande hustru Ingegerd. Både John och Ingegerd kom att höra till dem som lade grunden för det stora växt- och trädgårdsintresse som numera råder i vårt land. Så småningom bildade

de familj och bosatte sig i Täby, utanför Stockholm. Efter anställning hos Hermelin & Wedborn kunde John starta egen verksamhet som landskapsarkitekt.

DET VAR FÖR trädens skull som John, med sitt stora kunnande, även höll i utbildningar och kurser, skrev böcker och berättade om hur och varför man beskär träd, särskilt fruktträd. Ofta kryddat med hans speciella lågmälda humor som var både snabb och träffsäker.

Det var därför helt naturligt med bilden på John, där han satt uppklädd i ett träd, på framsidan av "Beskärningsboken". En sekator hade han alltid i bakfickan "annars är man ju inte riktigt klädd".

John var en mycket aktiv och uppskattad medlem i många föreningar, så även i Föreningen för Dendrologi och Parkvård, där han satt i styrelsen åren 1994–2003. John ägde dessutom en underbar förmåga att övertala personer att ta på sig uppdrag. Vi är många som med glädje och tacksamhet minns att vi blev "övertalade". †

LUSTGÅRDEN

*ges årligen ut av Föreningen för Dendrologi och Parkvård.
Skriften vänder sig till en kvalificerad och engagerad
krets av personer med intresse för träd och
parker. Författarna är botanister,
landskapsarkitekter och
andra specialister.*